

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

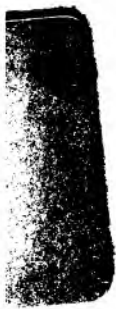
DK
508
.7
.H686
1904
t.8,
c.2

University of Virginia Library
DK:508.7;H686;1904 T.8:C2
ALD Istorija Ukrainy-Rusy / Myk

UX 001 187 842

UNIVERSITY
OF VIRGINIA
CHARLOTTESVILLE
• LIBRARY

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

**ПОЧАТКИ
ХМЕЛЬНИЧЧИНИ
(1638—1648).**

ІСТОРІЇ УКРАЇНИ-РУСИ
тому VIII частина II.

ВИДАННЕ ДРУГЕ.

1922
Київ-Відень

DK

508

.7

H686

1904

t. 8, c. 2

Перше видання сеї книги було випущене в 1916 р., в Києві, в невеликім числі (500 прим.), так що давно стало бібліографичною рідкістю. В сім виданню вона передруковується без значніших змін, тільки переносять ся до сеї частини ті примітки до сих глав, які в першім виданню були надруковані при III частині тому (що в дійсности в світ не вийшов).

1922, в червні.

Автор застерігає собі до сеї книги всі права.

Copyright 1922 by Michael Hrushevsky.

„Золотий спокій.“

Десятилітній спокій. Воєнні плани Володислава і шляхецька мирова тактика. Заходи протів козацького своєвільства і його прояви по-за межами польського досягання.

В історичній перспективі велике народне повстання, підняте козаччиною в 1637-8 рр., було безпосередньою прелюдією чи прольогом ще завзятійшій боротьби українського народу за визволення, поведеної під проводом Хмельницького. Ряд повстань, що йшли по собі, з більшими і меншими перервами, від кінця XVI в. почавши, вправляли в рух все ширші народні маси і розвивали в українським елементі все більшу рухову, кінетичну енергію, котра мусіла кінцем кінцем покінчити з тими перепонами, що вязали його жите. Десятилітній антракт, що лежить між капітуляцією козаччини на Старці і весняним повстанням 1648 р. нам уявляєть ся тільки моментом переходового значіння, павзою, чи затримкою в розвою сього номинучого історичного процесу.

Але сучасники, які його переживали, также мало здатні були оцінити його історичну перспективу, як ми ті події, котрі приходять ся переживати нам. Коли не всім, то величезній більшості їх кидалась в очі не та невичерпана, невгавуча, непереможна енергія народнього руху, котра вражає нас, — а тяжкість удару, заданого йому в кампанії 1637-8 року. Не тільки польська магнатерія, шляхта й її підголоски, але й українська інтелігенція, котра готова була співати похвальні гімни магнатам-переможцям „крюбрних козацьких реbelieзантів“, і козацькі верхи, котрі так послушно вправляли ся в холженню під ігом ординації 1638 р., і ті маси козацькі та селянські, які кидаючи свої кровю і потом обляті розробки, мандрували на схід, за московську границу, — вони очевидно не ворожили собі скорой зміни того режіму, що запанував на Україні по капітуляції під Кумейками та на Старці, того „золотого спокою“, котрий завели рицарі польської культури на костях сих реbelieзантів.

І нема чого бути й нам, по всім пережитім тепер, дуже скорими в осуді такого засліплення, такої корокортости, такої легкодупности тих, що не вміли зрозуміти значіння подій тодішніх. Видимість

могла їх помиляти. Результати досягнені польською стороною в кампанії 1638 р. були не тільки показніші, але й певніші, тривкіші від попередніх. Уряд зумів перевести в діло постанови нової ординації в повнім обсягу. Козачину, сю єдину ініціативну силу українського життя справді приборкано і задалено так сильно, що минуло тих повних десять літ, поки вона наважилася знову підняти руку на шляхецьке пановання, що так безоглядно, поконавши її, сковало по руках і ногах, і чуючи себе безпечним перед нею, розгостилося на старих козацьких осідках.

Шляхецький режим тріумфував, повний вдовolenня не тільки з своїх успіхів, але і з свого державного розуму. Не тільки пізніше, по контрасту всіх бід які впали на польську рiчпосполиту по 1648 році, попереднє десятилітє представляло ся золотим віком її — останнім промінем сонця на польським небозводі. — Сучасники також — та польсько-шляхецька суспільність, що переживала се десятилітє, загалом беручи відчувала повне вдовolenне „в тім солодкім відпочинку нашої вітчизни, який нам по трудах і клопотах воєнних справила ласка божа, щастє і заслуга в. кор. мил.“ — як чємно писала вона в 1646 р. на адресу короля¹⁾.

І справді досить було їй подивити ся на те, що діяло ся за західньою границею Польщі, аби у щєрть наповнити ся повним вдовolenнем від обставин свого життя. Там ярили ся далі бурі трицятилітньої війни, котрій все ще не видко було кінця, — над Польщею ж усмікало ся погідне небо спокою. Німецькі, західнословянські, балтійські землі були страшенним видовищем знищення, що звiвечило їх економічний розцвіт, культурне жите, переполовинило їх людність і кинуло їх на довгі часи в руїну. Польська шляхта спокійно господарила серед незакаламученої тиші, не знаючи військових реквізіцій ані прикростей від незаплачених вояків. Розширяла свої шляхецькі фільварки все в нових українських лятифундіях і тішила ся надією на поворот золотих часів шляхецького експорту з приєднанням Прусії і звільненням польського експорту від шведських поборів, яке соймові делегати виторгували при відновленню перемиря в 1635 р. коштом особистих чи династичних претенсій Володислава.

Польські патріоти з утіхою констатували, як під перевагою шляхецького польського режиму, патріотично і клерикально настроєного, никли і гинули всякі ворожі, опозиційні елементи — литовська фрonda і протестантські течії, козацька своеволя і православна іредента. І шляхецькі політики могли дійсно з повним правом сказати, що всі ці успіхи були не дарунком сліпої фортуни, а результатом їх

¹⁾ У Шайнохи I дод. с. 338.

упертої і витривалої політики, — тої запобігливості, з якою гальмували вони і убивали всякі пляни воен, що виникали у короля чи у інших прихильників агресивної політики; того завзята, з яким вони давили всякі розбіжні течії в нутрі Річи-посполитої; тої безоглядності, з якою вони змагали до соціальної, національної й релігійної одности її.

Так, се вони, представники шляхецького загалу, жадного спокою і безпеки за всяку ціну, загрузили в піску соймової опозиції всі ті високолетні военні й політичні пляни Володислава, з якими він виступав на політичну арену по смерті батька і пишав ся — хоч би в своїм звиснім інавгураційнім посольстві до папи. Вони вищипали, перо за пером, всі крилаті надії свого лицарського короля, з якими ширяв він по сучасній Європі, й звели до нешкідливого ловецького спорту його военні потяги і забаванки. Се вони загнали в тісний кут ординації 1638 р. козацьку силу, оголотили полудневу границю держави й пильнували підтримання соромних данних відносин Річи-посполитої до Криму — аби тільки на дозвілі розширяти свої слободи і фільварки по обох сторонах Дніпра, не боячи ся опозиції покочаних непослушних. Се вони налягали на короля не церемонити ся з обіцянками даними при виборі його православним і дісидентам і при кожній нагоді обтинати дані ім'яступки та нагинати під зверхність святого римського престолу. Се вони — під час того ж десятилітнього свого золотого віку руйнували останні захисти свободної думки — раківську академію соцініан (1638), їх школи в Киселині й Беревці (1644), — не вважаючи на опозицію православних і дісидентів...¹⁾

Правда, все се були успіхи в своїх дальших наслідках досить непевні. Через свою пасивність супроти подій тридцятьлітньої війни Польща втратила останню нагоду піднести своє становище на заході. Можна було серіозно думати про повернення давно страченого Шлезка, про те щоб скріпити свою позицію на балтійським побережжі — в інтересах не тільки чисто політичних, але й економічних.

Але шляхта була глуха і німа для таких резонів. Війна потягнула б за собою зброєнне всяких непевних елементів, мобілізацію козащини, скасованне мудрої ординації 1638 р. Сього шляхта не хотіла за ціну ніяких політичних успіхів. Не бажала свому королеви ніяких здобутків ні в Швеції, ні в Туреччині, рахуючи так, що всякий успіх королівської династії зробить її менше залежною від шляхецької ласки, захитає принцип виборности. За краще вважала

¹⁾ Див. про се в розвідці Левицького в ч. I г. VI Архива Юго-Зап. Россіи с. 152 і д.

тримати козаччину на короткім шнурі, ніж за її помічю робити які небудь здобутки. Хотіла розширити краще межі своїх шляхецьких займанщин, ніж границі Річипосполитої.

Закривала очі на те, що сі займанщини власне служили складами запального матеріалу, і кожда нова слобода давала новий контингент повстанню, як констатував Потоцький ще в своїх карательних експедиціях 1637—8 р., а кожде нове обмеження козаччини, її прав чи усвячених практикою претенсій збільшало вибухову силу для будучого повстання. Закривала очі на всю попередню історію козаччини, на ті реальні обставини, в яких жила Україна, и вірила в тривалість тої погодної тиші і її безконечне продовження, а всю увагу звертала на те тільки, щоб на дати її нічим закаламутити.

Мирова політика шляхти і капітуляція перед нею воєнних замислів короля були головною причиною такого довгого козацького поневолення і тому в ближшій розгляді сього десятиліття ми повинні приглянути ся сим обставинам, о які розбивали ся пляни Володислава, даючи змогу правительству Річипосполитої обходити ся без козаччини і її воєнних услуг протягом такого довгого часу „золотого спокою“, як називали його шляхецькі красномовці. З другого боку, як відомо — проби короля вирвати ся з тяжких обіймів мирової політики шляхти послужили потім агітаційним мотивом для великого повстання, що послужило її епілогом. Тим також диктуєть ся та більша увага, яку присвячуємо тут польській політиці сього десятиліття.

Коли сів на батьківськім престолі Володислав, здавало ся, що річпосполита вступає з ним в довгий період воєн, агресивної екстензивної політики. Новий король, незвичайно амбітний і жадний слави, повний гордых замислів і плянів, воєнничий до того степня, що „тільки й дихав війною“, як його характеризував пізнійший французький посол, аж горів жагою політичної й воєнної діяльності, виступаючи на нову арену. Відсуваний від усякої активної ролі, від усякої самостійности, за життя свого батька, нелюдяного, холодного і замкненого в собі, він тепер „обертав цілу величезну махіну гадок у своїй голові“, як висловлюєть ся сам у однім листі¹⁾. Мріяв про те, щоб захопити провід в сучасній європейській політиці, стати її керманічем і рішителем. В програмовій промові перед папою 1633 р. його речник Осолінський обіцяв за Володислава привести під папську руку „вдичілих львів скандинавських“ і схизматиків московських, підняти християнських володарів на „своєволю безчестного грабителя“ — Турка²⁾. Новий король мріяв взяти на себе роль посередника в великій релігійній боротьбі, що роздирала Європу,

і вінчати сю свою ролю миротворця найвищою честю — короною цісаря Німецької імперії.

Війна на московським війни вже розгорала ся, коли він засідав на королівським престолі. „Тридцять тисяч запорозьких козаків, перейшовши Дніпро, ішло по московських трупах“³⁾, щоб вернути Володиславу царську корону. Але сойм пожалував засобів на сю війну і поручив своїм комісарам приложити старання, щоб закінчити її як найскорше. Володислав, позбавлений всяких засобів на дальше ведення сеї кампанії, по смоленських триумфах застрягнувши в довгу і безвиглядну війну, під натиском комісарів мусів пожертвувати своїми претенсіями до московської корони за ціну укріплення за Польшею земель здобутих в попередніх війнах. Мусів згодити ся на такий ужиток з його особистих інтересів. Та на потішення мав перспективу турецької війни, що несподівано вибухнула зимою 1633 р.⁴⁾ Але знов таки сойм замість ухвалити кредити на сю війну дав найгострійші інструкції Конецпольському, щоб не зачіпав ся, а кінчив діло згодою, і війну загашено в самих початках і запечатано новим трактатом з Туреччиною. „Користний він для Поляків, але нерадо підписували його — тільки тому що за рік кінчить ся перемирє з Шведами і не було вигідним не залагодити з Турками“, писав королівський повірник П. Пясецкий⁵⁾.

Супроти того центрального значіння, яке для Володислава мало поалагодженне його шведських претенсій, він міг справді потішати себе, що тимчасове залагодженне турецької справи користне для нього, бо дає можливість усю енергію скупити на заходах коло Швеції, — і дійсно пустив в рух усю „махіну своїх гадок“. Він разом робив заходи до війни, маніфестував їх перед Шведами — і заводив мову про династичне поалагодженне справи. Давнійше заявляв охоту женити ся з удовою Густава Адольфа, тепер проектував шлюб Густавової доньки Христини з своїм братом. Пропонував, щоб Шведи взяли собі на короля його будучого сина, а тим часом його на ошкіуна до повнолітності Христини. Підбивав до спільної воєнної акції против Швеції Австрію й Іспанію і для сього показував охоту оженити ся з цісарівною. Заразом підчеркував свій замір оженення з сестринницею англійського короля, донькою нещасливого „зимового короля“ чеського і в звязку з сим проектував союз Англії, Швеції й Польщі — за ціну шведської корони для себе.

¹⁾ Лист до кард. Барберіні з осени 1634 р. — у Чермака *Planu* с. 28.

²⁾ Промова Осолінського у Кубалі ор. с. I с. 87.

³⁾ Див. попередню частину, с. 201 і вид.

⁴⁾ Тамже с. 207—8. ⁵⁾ *Relacye nuncyuszów* II. с. 187.

Все се одначе не тільки неособливо рекомендовало характерність і серйозність претендента, але й не забезпечувало ніяких користних результатів. Невичерпане багатство сих суперечних помислів не заступало недостачі реальної підстави, котрої бракувало Володиславовим змаганням, і без неї самі себе побивали його хитроумні замисли.

Сойм про око, щоб пострашити Шведів, ухвалив податок на війну, але знов дав комісарам найгострійші поручення не доводити до війни, а ціною претенсій Володислава купити привернення захоплених Шведом польських провінцій. Такий настрій польських кругів не був тайною, і тому всі зброєння Володислава робили дуже слабе вражіння на противну сторону. Зречення Володислава з претенсій було на язиках під час сойму — доносив нунцій, і був певний, що тим скінчить ся справа. „Річ певна, що Поляки вимогли від нього під час елекції, що він зречеть ся дідичних прав до Швеції, і хоч се не включене в пункти ракта, але кажуть, що мають се на письмі так само як і зречення з претенсій до московської корони. Те все не може бути тайною для Шведів, і для того так уперто обстають вони при своїм і будуть обставати, поки дійдуть свого“¹⁾). Австрія й Іспанія заохочували Володислава до війни, але з свого боку не давали надій на дуже енергічну поміч, з донесень своїх агентів знаючи про „брак охоти до війни і брак гроша“ в самій Польщі²⁾), і таки не підтримали Володислава нічим реальним. Соймові комісари цілою силою напірали до згоди, і супроти того всі намагання Володислава дали тільки той результат, що за ціну його виречення з претенсій на шведську корону на час 26-літнього перемиря Шведи згодили ся звернути Польщі Прусію, і на тім стало те нове перемиря в Штумдорфі.

Було воно великим ударом Володиславови при тім значінню, яке мали для нього сі мрії про шведську корону, в яких він виріс. Була невдоволена й Литва тим, що Поляки виторгували собі назад Прусію, а упустили Шведам Інфлянти, що для литовських провінцій мали таке ж важне торговельне значіння, як пруські порти для провінцій польських. Але польська шляхта була вдоволена і такий фінал шведської справи тільки зміцнив загаль польської шляхти в її мировій політиці. Підозріваючи, що Володислав буде шукати нових доріг для досягнення своїх плянів і взагалі маючи те переконання, як каже нунцій Вісконті — „що трапив ся їй король мудрійший ніж їй треба“³⁾), — вона окружала його пильним і підозріливим доглядом, і з сього часу починаєть ся та внутрішня нехоть між королем і шляхетським загальом, яка ще більше паралізувала всяку королівську політику.

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 230.

²⁾ Реляції цісарського посла у Шельонтовского с. 88—9. ³⁾ Relacye II с. 192.

Характеристичним прикладом була справа морського мита, яке хотів завести Володислав на балтійським побережжю — так як його побирали Швеція за час своєї окупації. Він сподівався забезпечити собі таким чином самостійне і незалежне від соймових ухвал джерело доходів і стати фінансово незалежним від шляхти. Але підозріливо настроєна шляхта, подражнена ще до того нетактовною поведінкою короля, помішала всі його замисли. взявши сі сподівані доходи під свою контролю. Кінець кінцем Володислав зовсім відступив від свого проекту, а його проби перевести на практиці, без соймової ухвали, побирання того мита привели до повної компромітації його королівської поваги і маєстату Річи-посполитої. Місто Гданськ, на спілку з данським королем, безпардонно зломало його митну сторожу, половило й позабирало польські кораблі, покликало до змішання посторонні держави і нарешті змусило Володислава зовсім зріктися його плянів за ціну розмірно неважного викупу. А сойм 1638 р., до котрого він звернув ся за ратованнем своєї поваги в сім конфлікті, своїм неприхильним і ворожим становищем супроти самовільних королівських вчинків, своєю певною неохотою ратувати перед світом престіж короля хоч би во ім'я престіжу держави, виразно показав цілому політичному світові, що Володислав не може рахувати на ніяку підпору в своїй державі і що за його політичними ходами нема ніякої реальної сили. В таких обставинах на ніщо сходило все його дипломатованне.

Після шведських конференцій 1635 р., переконавши ся, що впливи Англії, з котрою пробував він вийти в тісніше порозумінне, не можуть йому дати нічого важного в його головній справі — шведської корони, Володислав якийсь час вагав ся між союзною з Швецією Францією, і непримиреним ворогом її, традиційним союзником свого дому — Австрією. Франція манила його обіцянками — Шлезка для Польщі, цісарської корони для самого Володислава, грошевої субсидії за ціну війни з Австрією. Але в Швеції вона нічого не могла обіцяти йому, а перспективи війни з Австрією — сею єдиною безпечною сусідкою, очевидно, лякали Володислава, і по недовгих ваганнях він вертаєть ся до традиційної політики свого дому і королівського польського двору взагалі — союзу з Габсбургами. Справа вибору нового цісаря на місце Фердинанда II, що доживав свої останні дні, давала нагоду вмішати ся у внутрішні відносини цісарства і за ціну своїх впливів пробувати виторгувати щось користне для себе. При виборі нового цісаря Володислав виступив рішучим сторонником Фердинандового сина (1636) і заразом уложив умову про свою женячку з донькою цісаря і тайний фамілійний

трактат (1637), котрим Габсбурґи обов'язували ся підтримувати родину Володислава, помагати їй доходити своїх претенсій на шведську корону, а на випадок щасливої війни з Турцією помогти з здобутих від неї провінцій утворити ділчне володінне для родини Володислава¹⁾.

Трудно сказати, скільки реального значіння на найближшу будучність мав сей останній трактат в очах Володислава. Підписанне умови припадало на момент незвичайно відповідний для війни з Туреччиною. Конфлікт Інает-герая в Туреччиною, погром Кантеміра, заходи хана коло козацької і польської помочи давали незвичайно добру нагоду для того, щоб вмішавши ся в сі справи, роздмухати велику війну з Туреччиною. По словам французького посла король і Конєцпольський дуже рвали ся до війни, і в листах Конєцпольського справді знаходимо потім гіркі жалі, що сей момент був так мізерно упушений. Але що до короля, то сим разом він був, здасть ся, більш занятий своєю женячкою, а до того таки й не мав змоги відповідно сей момент використати.

Австрія, занята на північнім театрі, не могла дати ніякої реальної помочи. З огляду на непевну поставу Семигороду (Юрія Ракочія) вона рада була б, якби Польща заатакувала Туреччину, але сама сього не могла зробити. У себе-ж дома Володислав також не міг рахувати на ніякі ресурси. Шляхта, як звичайно, стерегла ся всякої тіни жертв на війну і пускала задюбки поголоски, що сі розмови про бісурменську небезпеку — тільки штучка обчислена на те, аби витягнути гроші від шляхти²⁾. Спеціальних кредитів на можливий конфлікт з Туреччиною сойм не признав, а дозволивши на збільшенне війська, распорядив, як ми знаємо, відправити частину його зараз же з кінцем року (1 грудня).

Союз короля з Габсбурґами — не звисний в своїм дійснім змісті, але явно задокументований женячкою Володислава, взагалі тільки побільшив підозріливість шляхти супроти короля. Як традиційний був сей союз для королівського двору, ще з часів Ягайлонських, так традиційна була і нехить всіх прихильників шляхецької свободи до сього союзу. В Габсбурґах, з їх культом своєї поваги і престіжу, бачили злих духів польського двору, які підюджують королівську власть до самовластя і обмеження шляхецьких вільностей. Тому що дійсний зміст порозуміння віставав ся незвісний, всякі здогади і підозріння виростали на сім ґрунті. Напр. королівський конфлікт з

¹⁾ Сей трактат (16. III, 1637) відшукано в тайнім архіві іспанським і видано у Шельонтовского Rozkład rzeszy s. 26.

²⁾ Депеші французького посла в виписках Люкаса II с. 188, 191, 192.

Гданськом за морське мито, подиктований чисто фіскальними мотивами, вважав ся наслідком габсбурзької інтриги—іспанською видумкою видуманою на те, щоб силоміць втягнути Польщу в війну з Шведами. Викликав отже тим гіршу опозицію, яка так міцно скомпромітувала короля в сім інциденті. Так союз з Габсбургами для політичних плянів Володислава показав ся безвартісним, і пересварений з шляхтою за її ворожі виступи, огірчений сильно на сенаторів, що вони з свого боку не підтримують його скільки небудь рішучо. против шляхецької ворожнечі, повбавлений всяких засобів до тої міри, що на самім дворі доходило до скандальних недостатків навіть на королівській кухні, — Володислав на якийсь час потонув в дрібних двірських інтригах і торгах з упертими Гданьщанами, тим часом як воєнні круги святкували свої тріумфи над розбитою козаччиною.

Справа війни з Туреччиною й Кримом все таки не сходила з овиду польської, чи королівської політики. Уже з початком 1639 р. в кореспонденції гетьманів починає звучати як провідний мотив—небезпека конфлікту з Кримом і Туреччиною і потреба спеціальних ухвал з огляду на можливу війну. Вже в січні читаємо в листах обох гетьманів, великого і польного, про невдоволення хана з приводу невідплачених упоминків і затримання послів—котрим не було чого дати, — і про небезпеку татарського походу, котру піддавали татарські ватаги, що крутили ся коло границь. Туркам Конєцпольский грозить, що як Татари нападуть на польські землі, — він випустить козаків на море. Татари не напали, але якісь своєвольні козаки — з тих очевидно, що повтікали на Запороже після кампанії 1638 р., — дійсно пустили ся на море. Після сього перспективи конфлікту з Туреччиною підскачили ще вище, тим більше, що про війну на перських театрі, де пробував і сам султан, приходили утішні для Турків відомости, і в польських правлящих кругах думали, що упоравши ся з Персами, султан зараз обернеть ся проти Польщі. В такім же тоні трівожили польське правительство його кореспонденти з Молдавії й турецьких земель¹⁾.

Конєцпольский наглив скликати новий сойм як найскорше супроти сеї небезпеки — тим більше, що зіставали ся далі величезні незаплачені суми війську й козакам, потрібні були гроші на вілбудованне Кодака, що все ще лежав в руїнах, і т. д.²⁾. Сойм дійсно був визначений на осінь. Але рік тим часом пройшов досить спокійно, татарську орду підстерігли вчас і змусили вернути ся: Конєцпольский, бувши на будові Кодака, кинув ся за нею над Ворсклу

¹⁾ Див. ркц. Публичної бібл. Пол. No. 94 с. 662, 664, 674.

²⁾ Разнояв. 61 с. 262 і 272.

і там сполошив¹⁾). Турецький посол, прибувши до Польщі під осінь, ніяких страхів не приніс, отже шляхта знов таки досить скептично прийняла собі всі пострахи короля і гетьманів, з котрими вони виступали перед соймом²⁾). Навіть перспективи розрухів незаплатеного жовнірства її не зрушили, і сойм війшов на нічім: був зірваний через сварки шляхти з підканцлером Осолінським.

Тим часом ріжний тривожний матеріал напливав далі. Польський посол, висланий до Криму, — Дзержек, відти остерігав ще з'осени, щоб сподівалися татарського нападу, навіть „не чекаючи ледів“, і дійсно в січні 1640 р. Орда рушила ся, під проводом калги. 1 лютого н. ст. перейшла Дніпро під Таванею і пустила ся „Чорним шляхом“ на Волинь і Полісе. Конецпольський, на підставі відомостей, які потім зібрав, оповідав, що кошем орда мала стати під Старим Константиновим і розпустити загони по Волини, Полісю, Поділю й Галичині. Але що польське й козацьке військо стерігло весь час, то й сим разом з нападу не вийшло нічого: стрінувши ся в кількох місцях з козацькими й польськими сторожами, Татари кілька разів змінiali напрям, але в-кінець пересвідчивши ся, що їх стережуть пильно, завернули ся й пустили ся назад за Дніпро³⁾).

Але за те далі йшли тривожні вісти про Турків. Доносили, що вони дуже ображені відновленням Кодака, вважаючи, що його поставлено на ґрунті турецьким; що Татари тримають Дзержка за виразним наказом султанським, і що з поворотом турецьких військ з Персії по закінченій згоді (17. V. 1639) треба чекати напевно походу на Польщу. Ракочій ще з осени давав „три певні знаки“ тих замислів Туреччини, і Конецпольський вважав, що всі його остороги оправдують ся дійсно⁴⁾). Король, поділяючи вповні його побоювання, в марті розписав листи на соймики, поручаючи шляхті вислати на сойм своїх делегатів з повновастю ухвалення загального походу і кредитів на заплаченне війська і козаків і неминучу війну з Турками. По словам короля про замисли турецькі остерігали Польщу

¹⁾ Пол. 94 с. 692 і 696.

²⁾ Na сіękim włosie za powrotem cesarza tureckiego z Aziei y dawnym poganstwa tego przeciw państwow naszym zawziętości salus publica zawisła, характеризизував король політичну ситуацію—ib. с. 743.

³⁾ Разнояз. 61 с. 309—401, 410 (реляції Потоцького) і с. 413 (лист Конецпольського на прошовський соймик). Інакше оповідає про сей напад Радзивил, з нагоди турецького посольства 1641 р. і його запевнень, що султан наказав ханови не допускати нападів на Польщу: quod ex parte verum fuit — coacti enim Tartari recedere a confinibus nostris, quibus imminabant, post discessum nostrorum militum repente 18 milia in Ukrainam irruerunt et praedam insignem nacti aliquot etiam nobilibus captis incolumes ad suos redierunt: licet castellanus cracoviensis illos persequi animo se constituisset, celeritate conductore evaserant ultionem (в друкованім сього нема, мова очевидно про напад 1640 р.).

⁴⁾ Польськ. No. 94 с. 738 (лист Конецпольського до короля, 30/XI. 1639).

не тільки посла перські і московські, але і „і в самих поган деякі переднійші особи“, а Конецпольский в своїх листах до шляхти давав знати, що вже в Туреччині „війна проголошена морем і землею“. Румелійський беглербег веде свої війська над Дунай і „короткий час покаже, коли та війна загремить і вибухне“¹⁾.

Але, як свідчить сучасник, і сим разом сі пострахи не робили особливого вражіння. В тім усім підозрівали тільки королівську інтригу. А коли прийшла під ті часи відомість про смерть воевничого і суворого султана Мурада, а його наступник Ібрагім мав репутацію пещеного бабія, — се також заспокоїло ще більше шляхту, що війни мабуть нема чого бояти ся. Даремно Конецпольский страшив, що новий султан мабуть схоче пошукати собі слави походом на Польщу²⁾. Не вважаючи на всі пригадки короля, нові шляхецькі послы виявили не більше уважливости для королівських осторог і що ледви в тяжкою бідою вдало ся витягнути від сього сойму — се був податок на заплаченне довгів війську. Та й то в таких розмірах, як він був ухвалений, далеко не міг покрити всього довгу. По рахунку Конецпольского 1 мая 1640 р. було не заплачених 6 чвертьроків, і се разом з незаплаченою платнею ковакам і „трактаментами“ старшини виносило по над мільон золотих. Тому справа незаплачення війську і військових розрухів, разом з турецькою небезпекою зістаєть ся і далі головною темою соймової політики короля.³⁾ Заповідаючи новий сойм скорше від прийнятого часу, король так мотивував потреби сього приспішення:

„Найперша до того побудка — турецька експедиція на Азак. Чи не криєть ся під тим зрадливий підступ і потайний замісл на шкоду Річи-посполитої, легко зміркувати. А хоч би той замісл поганський на Азак був і реальний; то самий вже похід конних турецьких військ через степи, поїд границю Річи-посполитої, який страшний для Річи-посполитої і якої великої уважности і готовности вимагає! А хоч би поганський апарат обернув ся на Угрів, при теперішній безоборонности Угорських земель і близькости їх від нашої держави, перспектива такої небезпеки повинна бути ще більш страшною для всіх станів. Великої ровваги вимагає також і посольство хана татарського, що не вдоволяєть ся звичайними упоминками, згідно з давнішими умовами, домагаєть ся подвійних, і в грошах, і в сукнах,

¹⁾ Разнояз. 61 с. 410 і 413 (інструкція на соймики і лист Конецпольского на прошовський соймик).

²⁾ Радзивіл—No. 116 с. 231—2, і цитований лист на прошовський соймик.

³⁾ Я спинив ся над нею трохи ширше, бо в монографії Кубалі про Осолійського антитурецька політика Володислава дагуєть ся тільки від р. 1640 (II с. 4), а і Чермак в своїй новійшій праці не багато докидає до історії тих заміслів Володислава на Туреччину в тих роках.

і грозить війною, а чинить то певно 'турецьким духом', шукаючи приключки, аби розірвати перемире¹⁾.

Здобуте Азова, довершене в червні 1637 р. донськими козаками з значною участю українських, і дальша війна за Азов, що вела ся теж спільними силами Донців і Запорожців, дійсно грозила стати новим огнищем в польсько-турецькім напруженню. Донських козаків раз у раз мішали з запорозькими, польське правительство звичайно все валило на донських, московське на запорозьких, і при тісних взаєминах, яких тримали ся обидві козацькі громади в своїх воєнних заходах²⁾, дійсно між ними тяжко було визнати ся. Радивил в своїх записках згадує про лист молдавського господаря, що поясняв різні прикристи, чинені польському посольству, висланому до Туреччини, тими відомостями, які Турки мали від захоплених козацьких в'язнів, що оповідали, ніби то їх під Азов на Турків вислав король польський³⁾.

Посольство се кінець кінцем закінчило ся добре (весною 1640 р.). Турецьке правительство вдоволило ся даними йому виясненнями що до Кодака й козацьких нападів, не стало жадати зруйнування Кодака, очищення Запорожа від козаків і. т. и. Був відновлений старий трактат, постановлений з попереднім султаном; Туреччина обіщувала згоду — під умовою, щоб козаків не було на Чорнім морі. Сю згідливість турецького правительства одначе толковано тільки новими неприємностями, які виникали в Персії, й азовськими клопотами. Під час свого побуту в Туреччині Мясковському — принаймні як він доносив в своїй офіціальній реляції, прийшло ся переконатися, що війна властиво була вже рішена. На жадання його, щоб покарано татарського хана за його останній похід на землі Польщі, великий візир відповів без церемоній: „Хан що зробив, зробити мусів, бо йому покійний султан Амурат ніслав кафтан і шаблю і під загрозою смерти звелів воювати Польщу. То був перший харач проголошеної на вас війни. До сього часу, на саму весну перейшов би був Дунай, не слухаючи нікого...⁴⁾“

Гроза війни ніби пройшла, але матеріалу для дальших напружень зістало ся досить. Під час посольства Мясковского, десь літом 1640 р. козацькі чайки напали на околиці Варни, і сим разом се були Запорозці⁵⁾. Не пошкодило се сим разом, але одного такого

¹⁾ Публ. бібл., автографи No. 64 с. 90, пор. с. 131.   ²⁾ Про се нязше.

³⁾ Радивил — ркп. Оссоляньских 116 с. 245; в справовданню своїм посол Мясковский одначе про се не згадує.

⁴⁾ Реляція Мясковского у Немцевича Zbiór pamiętników o dawnej Polsce, V с. 60.

⁵⁾ Ibid. с. 72—3.

випадку було досить, щоб викликати новий конфлікт, коли б у турецького правительства була на те охота. З другої сторони турецьке посольство, що їхало слідом за польським з його поворотом до короля, принесло від султана бажання, щоб Польща, як запряжена держава, дозволила турецькому війську перейти через пограничні землі під Азов і викликала відти своїх козаків. Сенат рішив, що війська турецького перепустити не можна, а козаків треба постарати ся в Азова вивабити якимись універсалами, обіцяючи амністію¹). Се одначе не удало ся, і як побачимо низше, запорозькі козаки далі брали участь в боротьбі донського козацтва з Турками.

Кінець кінцем король зняв справу мобілізації против Татар і Турків з програми осіннього сойму. В листах на соймики він ще заохочував шляхту, аби раз „завзяла ся на ту резолюцію“ і замість уганяти за Татарами по степах, мов за вітром, „намацала їх в гнізді, при дітях, жінках і доміствах їх“. Яким небудь одним місяцем вона забезпечила б вітчий покій вітчизні, не порушаючи тим навіть згоди з Турками, бо ті ще похвалили б, що Поляки покорили своєвольну орду, яка не слухає й самого султана²). В соймовій пропозиції про се вже не було мови — король мав до шляхецької кешені блишчу справу — т. званої „вдячности“, або простішніми словами — заплати з державних фондів приватних довгів короля, з котрими він не міг далі вже витримати — не міг прийняти чужоземних послів, не маючи чим заплатити їм утримання.

Але тим не менше турецько-татарська справа не зійшла з політичного овиду. Велике вражінне з реляції Мясковского мусіли робити його оповідання, що Туреччина останніми часами тратить свій престиж перед Кримом. З вимертем султанської династії сподівають ся на турецьким троні кримських Гератів. Кримці не слухають султана і роблять все по своїому. З другого боку — Мясковский кінчив свою реляцію образом внутрішнього упадку Туреччини, можливости її розпаду і агресивного походу Польщі за Дунай, на Балкан. Того, мовляв, виглядають не тільки нечисленні невільники з земель Польщі — що їх самі Турки на яких 150 тис. рахують в самім Константинополі, на галерах і в Тракії, — але і всякі поневолені Турками народи³).

Сойм зійшов на торгах про плату війську і покрити королівських довгів. Не дійшов до нічого, і новий був розписаний на початок 1642 р. Сей полатав яко тако заплату війську, справу „вдячности“ королеви лишив недокінченою, аж покінчив її сойм

¹) Радивил — реч. Оссолиньских с. 254—5. ²) У Шайнохи, Dwa lata I с. 135—6.

³) Dwa lata с. 78—9.

1643 р. (на початку року), покривши королівські довги, котрих король рахував щось до 4 мільйонів зол.!

Австрійський двір робив заходи, щоб втягнути Польщу в війну з Швецією, заохочуючи Володислава посередничити між обома ворожими сторонами. Вабив його різними привабними обіцянками і перспективами, і Володислав пробував робити деякі заходи в сім напрямі — з котрих одначе так само мало виходило, або ще й менше ніж з попередніх. З другого боку справи турецькі і особливо татарські дальше дражнили воєнні апетити короля і иньших прихильників боротьби з Татарами. По невдалим нападі на землі Польщі 1640 р. хан на початку 1641 р. прислав посольство з „гордими“ річами, жадаючи незаплачених упоминків і грозячи инакше знищити мечем польські провінції. Посольство се післано на висідку під Торунь — тому що польського посла все ще тримали в Криму і не пускали¹⁾. Та се, розуміть ся, не могло поправити відносин.

Новий хан Мухамед-герай, що настав з кінцем 1641 р., збрав ся дебютувати маленькою оружною демонстрацією на польську адресу. Принаймні з січня 1642 р. були в Криму звістки про „многих кримських людей“ висланих під „литовські городи“²⁾, і такі походи „куп татарських“ під пограничні місця повторяли ся мабуть не раз³⁾. В польських джерелах маємо докладнішу звістку тільки про більший татарський напад на лівобічну Україну літом 1643 р. Орди було чотири тисячі, як писали, під проводом одного аґи, і козаки скоро відгромили сих Татар⁴⁾.

Польське правительство поскаржило ся на се султанови, висилаючи свого посла. Конєцпольський притримав його умисно з огляду на останній татарський напад, поручив поскаржити ся перед султаном, що Татари наїзжають великими купами на землі польські, і в останне Умерді-аґа напав за дозволенням ханським, як казали всі татарські невільники. Прийшов з кількома тисячами Татар і наробив шкоди. Нехай-би султан укарав за се хана і велів йому ввести татарські кочовища і осади з польського пограниччя, щоб не було притоки до нападів⁵⁾. Але султан відповів, що Польща дала сама привід до татарського нападу: кримських людей погромили і казну московську відібрали і упоминки довгий час затримують і посла татарського з порожніми руками відіслали назад⁶⁾. А післанець, висланий Конєцпольським з такими ж жалями до хана, замість

¹⁾ Радзивил — ркп. Осолінських 116 с. 255.

²⁾ Донскія дѣла II с. 286 (Руск. ист. библ. т. 24).

³⁾ Див. вище. ⁴⁾ Dyağuz Oświeścina с. 8.

⁵⁾ Додаткова інструкція послови Батазовському — Разноз. No. 63 с. 27.

⁶⁾ Dyağ. Oświeścina с. 25.

усякої сатисфакції привів звідти відомість, що хан сам вибираєть ся великим походом на Україну, зараз по байрам¹⁾).

Потім одначе хан предумав — мовляв, щоб не входить в конфлікт з султанською політикою. Вислав замість себе перекопського журзу, так прославленого потім Тугай-бея з двома иньшими аґами, але післав з ними всю силу кримську, а вид сьому походуви надано такий, що орда йде не для войовання Польщі, а тільки аби розшукати і відібрати стада, забрані перед тим козаками. Та Конецпольський, діставши завчасу відомости, мав час стягнути війська польські і козацькі, змобілізував українне панство й розложивши все се по цілому пограничу, мав змогу вислідити рух татарської орди. Захопив кіп під Охматовим, над Гірським Тикичем, і погромив його дуже сильно. Сили Конецпольського і татарської орди були майже рівні. Орду „язики“ рахували на 20 тис. вибраного війська (всю слабшу братію Тугай-бей завернув з дороги), але Татари були стомлені довгим і трудним походом і були розбиті 30 січня р. 1644²⁾).

Подія ся зробила сильне вражінне в Польщі. На Татар підняло ся велике роздраження. Король уже перед тим виступав з гадкою про затриманне упоминків Татарам; тепер по сім епізоді, коли на засіданню сенату він поставив се питання — чи платити по сім упоминки Татарам, сенатори заявили ся за стриманнем³⁾. Хан прислав своїх послів за сими упоминками — послів затримано до сойму, що мав рішити сю справу. В своїй пропозиції соймови, скликаним на лютий 1645 р., король порушуючи се питання, недвозначно накликав знову до рішучої боротьби з Кримою, до зірвання соромних відносин, які Татарам вважають ся по просту відносинами даними, — і визволення з поганських галер християнського невольника⁴⁾. Але шляхта й сим разом також мало була прихильна таким лицарським плянам як і попередю. Королівський поклик пролунав без відгомону, і зачепившись за різні справи, сойм скінчив ся нічим, зірваний при мовчазній обструкції палати.

Шляхта, правдоподібно, сподівала ся тим чином убити справу. Але вийшло навпаки: по словам сучасника, король зовсім не журился розірваннем сойму, бо на міжсоймовий час в його руках зістались різні багаті джерела доходів⁵⁾. Сподіваючи ся, що стриманне упоминків приведе само собою до неминучої війни з Кримою, він

¹⁾ Зрештою ще раніше були поголоски, і супроти них Конецпольський ще в осени вважав потрібним розложити своє військо головню в Київським воеводстві — ркн. Осолінського 2280 с. 201.

²⁾ Докладна реляція в дневнику Освенціма с. 36 і д., також у Радивиля; до деяких подробиць я ще верну ся далі. ³⁾ Радивил — ркн. Осолінських 117 с. 5

⁴⁾ Podgórski Pomniki wieku XVII с. 84—5.

⁵⁾ Радивил — ркн. Осолінських 117 с. 31.

рішив прийняти її з повною готовістю, а за браком домашніх засобів пошукати її в сторонніх державах. Так виникає його остання, розвучлива проба воєнної акції, що набрала потім такого розголосу, незаслужено проголошена за безпосередню причину Хмельниччини, і стягнула стільки бід і прикростей на королівську голову, до решти понизивши і пригнобивши її.

По словам венецького посла Тьєпольо, шотрому незаслужено прийшло ся відограти ролю демона-спокусителя Володиславового, плян короля був такий: Конституція не дозволяла йому без згоди сойму вчинати війну заціпну, але війну оборонну він не тільки міг, але й мусів вести сам. На тій основі король під покривкою війни оборонної сподівав ся прийти до війни агресивної. Потрібно було тільки грошей на початок.

Ще під час сойму і потім зараз по соймі Володислав звертаєть ся до папи, розвиваючи перед ним плян атакowania Татарів і ослаблення через те Турків: для сього йому потрібно тільки 500 тис. талярів на два походи¹⁾. Папа одначе прийняв сей плян досить холодно. Натомість відозвало ся до Володислава венецьке правительство, саме заатаковане тоді Туреччиною, що вирядила весною того року експедицію на о. Крит і дійсно почала завойовувати його. В серпні с. р. прибув на двір Володислава венецький посол, його давній знайомий Джовані Тьєпольо, нетерпляче ним очікуваний. Йому було поручено дістати у короля довіл на звербованне з польських провінцій 2000 німецьких вояків і умовити ся що до козацької діверсії на Чорнім морі, котра між иньшим мала б підпалити турецькі галери, що будували ся в чорноморських доках. Але ні король ні його канцлер, через котрого повели ся сі переговори, не вважали відповідним заціпати Турків безпосередно. Се можна було зробити тільки посередно, заціпивши ся з Татарами, і в сій війні потім перейти до війни з Туреччиною²⁾.

Така заціпка в даний момент здавала ся дуже легкою і близькою до здійснення: під осінь 1645 р. прийшла відомість з Туреччини³⁾, що новий хан, прославлений пізнійше Іслам-герая, настановлений того року на місце Мухамед-герая, дістав від султана *Фемір*⁴⁾ — наказ, чи властиво — позволенне воювати Польшу, з огляду на біду і невдоволенне серед татарської людности⁵⁾. Треба було тільки

¹⁾ Theiner III с. 429 і зміст другого листу, висланого до папи 7. IV н. с., а депеш Тьєпольо — у Чермака Planу с. 45.

²⁾ Дуже детальний перегляд сих переговорів з Тьєпольо, майже в дня на день, на підставі його депеш (невиданих) у Чермака с. 47 і д. Реляція Тьєпольо у Немцевича *Zbiąg pamiętników* т. V — як виказав Чермак порівняннем з депешами — грішить недокладностями в своїй перспективі.

³⁾ Дневник Освендіма с. 81.

⁴⁾ Про відносини в тодішній Кримській орді у Смірнова с. 525 і д.

грошей на похід до Криму і король рахував, що якби Венеція, папа й інші християнські володарі дали йому на два роки по 500 тис. талярів і зобов'язалися до солідарної акції проти Турції, — він потрапив би завести діло так далеко, що сойм мусів би потім піти далі сею воєнною дорогою. Тим більше, що крім своїх католицьких союзників Володислав рахував на поміч Москви, що далі стояла в напружених, або й зовсім ворожих відносинах з Туреччиною і Кримом, і ворожої Туреччині Персії, з котрою зав'язано було зносини.

Тьєпольо якийсь час стояв на своїй початковій програмі — що йому треба тільки козацької диверсії (по старій, звісній нам рецепті французького резидента в Царгороді де Сесі)¹⁾. На се мав він і гроші від венецького правительства — 30 тис. талярів. Але далі побачив, що король хоч нїби то й подавав ся часами (навіть заявив був, що вже такий наказ козакам дано, і 25 чайок вже стоїть на поготові)²⁾, але в дійсности за такої марниці не схоче входити в конфлікти з Туреччиною і своєю власною суспільністю. Тим більше що Конєнопольський, до котрого і король і Тьєпольо також удавалися, і він в початках 1646 р. умисно приїгдав на секретну нараду в сій справі, — теж не дуже був охочий за для Венеції розривати трактат з Туреччиною, та й ще без згоди сойму. А мав у сій справі рішуче слово.

Тому Тьєпольо де далі почав уступати з венецького становища і переймаючи ся плянами Володислава, набирал ся віри в їх здійсненність. Він представляє своему правительству в можливо сильних фарбах образ грандіозної кампанії проти Туреччини, яку може організувати Володислав, коли його підтримати відповідно, і в початках марта н. с. 1646 р. дістає справді від свого правительства поручення заповнити Володиславови грошеву підмогу Венеції. Правда, в розмірах значно менших, ніж яких собі бажав Володислав: на два роки по 250 тис. талярів (або 750 тис. золотих), — в трьохмісячних ратах, відколи війна дійсно розпочнеть ся, та й ще під умовою, щоб на сю війну була згода Річи-посполитої польської³⁾. При тім яких небудь інших обов'язків — напр. не вступати в порозуміння з Туреччиною без участі короля, правительство венецьке не згоджувало ся на себе приймати — полишало собі вільну руку,

Се було таким чином зовсім не те, чого собі король бажав від Венеції. Але перейнятий своїми мріями, він брав з сього тільки те,

¹⁾ Див. т. VII. с. 303.

²⁾ Так доносив Тьєпольо в серпні і вересні 1645 р. — див. про депеші його у Чермака с. 50, пор. його реляцію у Немцевіча с. 9. Одначе ніщо не свідчить про те, що ці заяви короля були згідні з правдою.

³⁾ Див. витяги з депеш Тьєпольо у Чермака с. 79—80.

що мало підтримати його пляни — обіцянку субсидій. Під той же час він дістав обіцянку помочи ще від французького правительства — що воно, як тільки скінчить ся війна в Німеччині, хотіло б підтримати боротьбу з Туреччиною і на чолі її бачити польського короля¹⁾. Хоч се обіщувало ся виравно аж після замирення Німеччини, але Володислав і тут хапав за те слово, котре йому було потрібне, не звертаючи уваги на всі інші застереження. Отже весною 1646 р. його плян війни з мусульманським світом здавав ся йому більш ніж коли небудь реальним.

В Варшаві гостило тоді московське посольство, вислане для уложення формального союзу з Польщею против Туреччини, і хоч до формального трактату не прийшло (відложено його), але скріплено і поновлено неофіціальне порозумінне що до спільних заходів против Криму. Сусідні з Польщею турецькі васалі — молдавський, мунтянський, семигородський подавали надії, що стануть по стороні Польщі против Туреччини. Від афонських монахів Володислав, як каже, дістав якісь листи (сильно підозрілі що до своєї автентичности, що правда), — де східні патріархи обіцяли підняти повстанне в турецьких землях, аби їх тільки підтримали християнські держави²⁾. Вкінці саме походження нової дружини — наслідниці Палеологів, і різні вішування що до її будучности, про котрі немало балакали в польській суспільности, не зістали ся теж без впливів на короля³⁾.

До того всього саме під той час умер старий гетьман Конєцпольський (11 березня 1646), що був гальмом сій справі. Хоч на свій лад він був гарячим прихильником боротьби з Татарами — не задовго перед смертю навіть виладив був і предложив королеві спеціальний „діскурс“⁴⁾, проєктуючи спільну боротьбу з Москвою, котрій радив відступити і самий Крим, шукаючи нагороди в землях поду-

¹⁾ Виписки Люкаса з інструкції Мазаріні 1645 р. — т. III с. 115, 206 і д.

²⁾ Про сі листи знаємо з листу короля до кард. Матеї і з дешеш нуція і Тьєпольо — що переказують тільки, як їм оповідав се король (див. у Черняка с. 92). Коли приймати, що король не вдумав сих листів, то в усяким разі зовсім не ймовірно, щоб такі листи дійсно вийшли від патріархів — аж трьох: царгородського, єрусалимського і александрійського, і ще з обіцяною унії, коли їм поможуть визволити ся від Туреччини.

³⁾ Виринув у тім часі в наших сторонах — у Львові і давній наш знайомий Олександр Яхія, з своїми старими планами на Турка — див. його лист до пана З. III. 1645 у Тейнера III с. 435. Досі одначе не знаємо нічого, чи був він причетний плянам Володислава що до турецької війни.

⁴⁾ „Діскурс“ друкований був давніше в „Pamiętnikach o Koniecpolskich“ Пшленецкого, і новійше — в дневнику Освенціма (с. 130—2) (завважу що непрочитане видавцем, проф. Черняком було зовсім вірно прочитане Пшленецким: kruczywie (біді) — воно хоч і поправлене в оригіналі, але читаєть ся зовсім ясно, як я переконав ся). Проф. Черняк здогадуєть ся, що сей „діскурс“ Конєцпольський предложив на раді сенату в січні 1645 р. Але Освенцім дуже категорично заявляє, що пок. гетьман тримав його в секреті, показував тільки деяким приятелям, з огляду на неохоту шляхти до всякої війни, і подав його королеві тільки з кількома сенаторами.

найських — але заціпної війни з Туреччиною не допускав в даних обставинах, та ще й на власну руку, без згоди сойму. Таке становище головного шефа армії становило не малу перешкоду в воєнних плянах короля, і тим свободнійше мусів він почувати себе тепер, ставши сам безпосередно, за браком гетьмана, головним шефом армії.

За помічю заграничних субсидій Володислав сподіваєть ся розпочати війну на власну руку і довести її до такого моменту, де шляхта мусіла б погодити ся з довершеним фактом і дати свою згоду на нього. Рахуючи на щасливі поступи війни, Володислав був певний, що вони помирять шляхту з його самовільним кроком. В сій надії він в весноу 1646 р. приступає до рішучих приготowań до агресивної війни з Туреччиною.

Він викликає до себе особисто до Варшави козацьких старшин і поручає їм приготувати ся до морського походу на Туреччину, дає на те і невеличку суму грошей, в одержаних від Тьепольо¹⁾). Видає приповідні листи на вербованне війська, велить ладити для походу артилерію, і т. и. В листі до кардинала Матеї з 23. IV він начеркує такий плян кампанії:

„З одної сторони ударить наше військо на Татар, з другої московське. Заразом господарі молдавський і мунтянський рушать над береги Дунаю і ми власною особою на чолі 12 тис. пішого війська і 18 тис. коней, окрім охотницьких відділів, підтримаємо їх, з тим щоб перейшовши за ту ріку, пустити ся в глибину, в середину турецьких країв. В тім самім часі рушать також за наказом нашим козаки на Чорне море. Додамо ще, що декотрі патріархи і християнські племена, підвласні Туркам, бажаючи хопити ся за зброю і скинути ярмо неволі, яке несуть під тим тираном, повідомили нас про сі свої бажання через ченців з Святої Гори, присланих з вірительними листами і з присягами їх, що вони сповнять все що до них належить, зараз як тільки прочують про наш похід, що більше — обіцяють веднати ся з св. престолом (папським), коли все скінчить ся щасливо“²⁾).

В липні король задумував стати у Львові і звідти в серпні рушити на Камінець і Яси, і там стати обозом. Задалегідь вислав до своїх подунайських союзників Ян. Радивиля, щоб з ними ближше умовити ся про будучу кампанію, і вже пустив поголоску, що козаки пішли на море і розпочали війну³⁾). Тим часом всі сі пляни короля дуже скоро заціпили ся. Насамперед за недостачу грошей, по тім

¹⁾ Про се ширше в останній главі VII.

²⁾ З депеш вунція — у Чермака с. 117.

³⁾ Про се нижче.

як Володислав видав ті невеликі суми, які встиг витягнути від Тьєпольо¹⁾, а більше ні звідки — ні від папи, ні від французького правительства нічого не можна було добути. З другого боку — Володислав стрів у сенаторів, у котрих хотів добути апробату своїх розпоряджень, таку сильну опозицію, якої не сподівав ся. Його міністри і сенатори рішучо не хотіли своїм авторитетом покривати королівські вчинки, противні конституції — збирання військ, наєм чужоземців, заціпну війну з Татарами і Турками.

На біду Володислава Татари, по всіх попередніх заціпках, тепер, коли королеви так треба було якої небудь притоки, щоб зачати війну з ними — ані руш не заціпали польських земель. Торішній їх плян, як знаємо, сполошив Конацпольський своєю погрозою Туреччині, і після сього Татари звернули ся на московські землі, немилосердно спустошивши їх зимою 1645 р. На підставі порозумінь, які зайшли перед тим між польським і московським правительством, гетьман Потоцький мав помагати московським воєводам против Татар, і може бути — король сподівав ся, що з того вийде якийсь конфлікт з ордою, і дасть привід до дальшої війни. Але великі морови, що тоді трапили ся, не дали Потоцькому змоги погромити Татар, і він мусів вертати ні з чим²⁾. І потім, не вважаючи на різні поголоски, був спокій від них, а турецьке правительство, затрівожене відомостями, які доходили до нього про военні приготування Володислава, теж більш ніж коли небудь держало ся миролюбивих і згідливих тонів в своїй кореспонденції.

Приводу для оборонної війни таким чином не було, а против війни агресивної сенатори виступили з рішучим протестом і віввали гетьманів — новоіменованого на місце Конацпольського Потоцького і обох литовських, аби ні в яким разі не переходили за межі оборони держави — самі не виходили за її границі, ані війська не посилали³⁾.

Володислав мусів приобіцяти віддати справи війни на рішення сойму, — тим більш що повний брак фондів не лишав йому змоги повести навіть приготувань до війни, не тільки саму війну на власну руку. Не полишив одначе своїх военных плянів, і коли в початком осени удало ся йому витягнути від жінки ті гроші, які вона наміряла ся позичити Тьєпольови, — повів далі приготування. А турецькому правительству, в відповідь на запевнення його миролюбивих замірів,

¹⁾ Чермак на підставі деще Тьєпольо вважає його видужкою, ніби то він передав Володиславу цілу суму 230 тис. таларів, позичену від його жінки (див. його реляцію — Zbiór s. 27): по выводам Чермака король дістав від Тьєпольо тільки 20 тис. таларів і потім 40. позичених від королеви.

²⁾ Його реляція в дневнику Освенціма с. 109.

³⁾ Копія в теках Нарушевича — ркп. Чорторійських 140 с. 127.

Володислав вислав ноту, де жадав виводу буджацької орди від границь Польщі і повного забезпечення її від дальших нападів. Се звучало, правдоподібно, як ультиматум¹⁾.

Така упертість страшенно роздразнила польське громадянство, і соймики, а потім сойм, скликаний на жовтень, замість обговорення запропонованої йому справи війни, зайняв ся судженням самовільних і протизаконних учинків короля²⁾. Даремно король устами Осолінського старав ся, для злагодження настрою, представити діло так, наче б то все говорення про агресивну війну було одним непорозумінням, бо мова йде тільки про оборону Польщі від Татар³⁾. Даремно Потоцький алярмував під той час про небезпеку від Татар і Турків, про їх підозріливі рухи на Дунаю, про накази Татарам до походу на Польщу⁴⁾. Шляхта завзяла ся. Про війну не хотіла ані чути, ані радитись. Горіла бажанням розсправити ся з королем і його небезпечними дорадниками за самовільні вчинки, що противили ся конституції, виборчим пактам, загрожували шляхецькій свободі, могли принести скріпленню королівської влади, визволити її з-під влади сойму і т. д. Найбільш щирі оратори без церемонії поясняли, що турецька війна небезпечна⁵⁾ і на випадок нещасливого кінця — бо навела б турецьку біду на Польщу, і при щасливих результатах — бо скріпила б владу династії. Не бракувало і таких здогадів, що всі розмови про турецьку війну — одна байка, а війська збирають ся для внутрішнього перевороту, що має завести в Польщі деспотичне правління — як пізніше толковано про змову Володислава з козаками против шляхти і конституції.

Замість кредитів на збільшення війська і зміцнення оборони, як бажав король, поставлено йому жадання, щоб звербовані війська були розпущені під контролею соймових комісарів і на будуче не видавано „приповідних листів“ на вербованні під приватною королівською печатю. Королівську гвардію аби зменшено до давніших розмірів. Козакам аби заборонено походів на море. Инакше шляхта грозила non praestanda obedientia — бунтом по просту сказавши. Се не була проста погроза, і король капітулював перед нею, прийнявши жадання сойму⁵⁾.

¹⁾ Зміст цього листу знаємо тільки з пізнішого — див. Księga pam. Michałowskiego с. 828.

²⁾ Збірка інструкцій і актів соймових і соймикових 1646 р. в ркп. Чорторийських 140 с. 173 і т. д.

³⁾ Промова ся, популярна в Польщі як оден з найвищих взірців політичної мови, у Кубалі II с. 74—86 (з кількох рукописей).

⁴⁾ Подтурського Pomniki с. 111, мор. лист Потоцького в Księga Pamiętnicza Michałowskiego с. 1—4 (датований хибно 1647 р. замість 1646).

⁵⁾ Vol. legum VI с. 43—4.

Се був незмірно тяжкий удар його амбіції — але він не вибив з його мислей воєнних плянів. Король навіть думав з початку ігнорувати соймові постанови, скріплені його згодою. Не хотів роспускати свого війська — і викликав тим нову бурю гніву серед мальконтентів. А й роспустивши по сім, далі носив ся з плянами війни, сподіваючи ся, що якась зачіпка з татарської сторони дасть йому легальний привід до війни. Його посол об'їздив європейські двори, шукаючи їх підмоги воєнним плянам Володислава, і багато володарів, особливо італійських, що правда — в більш або менш загальній формі, обіцяли різні підмоги Володиславу. По словам Тьєпольо, на прощальній аудієнції 27 IV н. с. 1647 р. король звирив ся йому, що не сподіваючи ся прихильних ухвал від нового сойму, скликаного на май 1647 р., він думає його розірвати. Сам же зараз по соймі, ніби то для ловів, виїде на Литву, пройде звідти на Україну і тут змобілізувавши свої сили і zarazом побудивши московського царя, щоб вислав свої війська, мовляв для оборони своїх границь, — буде тримати їх на поготові, „аби використати ті обставини, які можуть трапити ся з часом“¹, себто — першу нагоду, щоб, мовляв, в интересах оборони, перейти до агресивної війни. против Татар¹). Про них під весну розійшли ся тривожні поголоски — що вони перейшли Дніпро, взяли кілька людей — але на тім і затихло²).

Сойму 1647 р. Володислав не розірвав і був з нього навіть вдоволений, бо він не ухвалив нічого, що могло б стримати Татар від зачіпки: не перевів соймикових жадань, щоб відновлено було плату упоминків і до султана вислане нове посольство, а в справі оборони в загальних виразах відновив досить значні уповажнення, які були дані правительству в 1643 р. З великою приемністю король одмовив упоминків анському послови, притриманому до сойму, і відправив його досить зневажливо, в надії, що се прискорить якусь зачіпку з кримської сторони.

Літом він вислав Осолінського на Україну в таємничу подорож, про котру зістали ся різні оповідання і підозріння³), а нема в кождім разі сумніву, що вона стояла в певнім звязку з воєнними плянами короля, з його власним заміром їхати з Литви на Україну, як він оповідав Тьєпольови. Сам король дійсно слідом їхав на Литву, але на виїздім став ся факт, що захитав всіми його плянами і настроями — смерть його синка одинака, що був властивою метою всіх його династичних плянів.

¹) Делеша з 27. IV у Чермака с. 270—1.

²) Лист з двору 9. III — Тека Нарушевича 141 с. 41 (з корол. архиву).

³) Про них нижче.

Се був останній удар, який властиво поставив хрест над королем. В його діяльності заходить виразна перерва: він доживає свої останні дні. На Україну не поїхав, і в осені французький посол, дуже близький до короля, констатує, що король не думає вже про війну з Туреччиною¹⁾.

Скорше вже по інерції тільки, під впливом зверхніх подій, потім ще раз бачимо у нього заінтересованне давніми плянами. В осені Конецпольський-молодший (Олександр, хорунжий кор.) з стражником кор. Лашом і скількома полковниками козацькими зробив самовільну екскурсію на Татар; вона варта уваги, бо вяжеться досить тісно з початками Хмельниччини, як побачимо низше. По словам анонімого мемуариста, дуже близького сій події, а може й учасника екскурсії, Конецпольський пройшов на Низ до Бургунської переправи і вислав свій під'яд („калаурів“) на лівий бік Дніпра. Довідавши ся від них, що чимала татарська орда стоїть „на кучугурах“ недалеко, перейшов за Дніпро сам. Але орди не застав уже, бо перейшла далі на схід над Гниле море. Вернули ся ні з чим до Бургуни, але потім звідси вислали Азамет-мурзу, Татарина-дівертіра, що служив Конецпольським, з кількома полковниками і ротмістрами, і ти захопили стада та кількадесять бранців і привели до головного табору²⁾. Вдоволивши ся сим тріумфом і „попаювавши добичу“ пішли на Базавлук і тут перепочивши, рушили „комонником“ по-над Дніпром до Кодака, аби оглянути всі пороги, а обоз вислали навпростець до Крилова. Діяло ся се в жовтні н. с.

Коло того ж часу, трохи пізніше, вибрав ся в степову екскурсію також шваґер Конецпольського і суперник Ярема Вишневецький. По словам його дворянина Машкевича, вони пройшли до Кодака, звідти Вишневецький з 3000 комонника пройшов пороги, щоб їх оглянути, як то зробив Конецпольський, і потім, „нічого в полях не справивши і жадного Татарина не бачивши“, вернули ся до Лохвиці³⁾. Але в Польщі, може мішаючи разом з екскурсією Конецпольського, говорили, що Вишневецький вислав своїх людей під Перекоп і теж зачепив Татар⁴⁾.

¹⁾ Виписки Люкаса III с. 217 (з депеші Брежі 1 жовтня).

²⁾ Памятники кiev. вож. I² с. 173—4. Оповідання без всяких дат, але досить докладну дату дає Потоцький в листі до Осоліньского 21, XI. 1647: dnia wazogayzzego przyszła mi wiadomość, że się pan pułkownik białocerkiewski z Azamatem i. p. chorążego kor. paradzszy na utus ieden, oblowili się i do trzydziestu iazyru wzieni. Tekst Нарушевича 141 с. 269.

³⁾ Zbiór pamiętników V с. 85 і д.; по словам Машкевича екскурсія зачала ся на св. Михайла (29/IX н. с.), а скінчала ся на св. Мартина (14/XI н. с.).

⁴⁾ Зап. Радивиля в рукоп. Осоліньских 117 с. 96: in Russia vexillifer regni collecta manu militum sub ipsam Oszakoviam excurrerat, similiter palatinus Russiae varsus Prekopiaм suos dimiserat equites, quare offensi Tartari scripserant ad generalem

Можна було сподівати ся, що Татари не залишать відв'язити ся за сю заціпку. Потоцький 3 грудня доносив королеви, що Татари тому тиждень вислали гонців до Порту і баші сілестрійського сповіщаючи про напад Конепольского: що він забрав їм 10 тис. овець, 3 тис. коней, 2 тис. волів і кількадесять Татар¹⁾. Але в Криму було тоді велике замішанне і хан не спромагаючи ся на відплату зараз, насамперед вислав до короля і до гетьмана Потоцького свої жалі і жадання кари на провинників. Володислав дуже холодно відповів, що сам не може карати: розгляне сю справу сойм. Заразом і він і Потоцький з усім зав'язатем взяли ся готовити ся, щоб відповідно прийняти Татар²⁾. Зажадали також помочи і від московських воевод, відповідно до порозуміння — недавно скріщеного ще й посольством Кисля в Москві. Дійсно хан вислав до султана, просячи дозволу на похід і з кінцем року почав ся рух в Орді на війну. Потоцький в останніх днях року оголосив мобілізацію всього війська³⁾. В січні Татари дійсно показали ся на лівім боці Дніпра, а далі на правім. Але по перших дрібних бійках завернули ся й пішли назад. Толкували се тим, що султан дозволу на похід не дав, велів Польщі не чіпати, а ті военні сили, які стріли Татари на Україні, відібрали їм охоту до походу до решти⁴⁾.

Так пропала і ся нагода. Під час сих останніх военных приготовань против Татар зачуваємо знов про різних таємничих агентів в Турецьких країв у Володислава: від царгородського патрїарха, від мунтянського господаря М. Басараби і болгарських конспірантів, що мали змову з ним. Оден з їх висланників, Петро Парчевич в своїй реляції оповідає, що Володислав з великим інтересом приймав їх, обіцяв прибути з військом їм в помоч особисто, і т. д.⁵⁾

Але король уже був зломаний хворобою, дні його були почисле-

nostrum, ne permitteret talia fieri, quae pacem violare faciunt; scripserat ad utrumque generalis, admonendo, ne ultra pacta animositas audeat progredi — nam vexillifer in magno constitutus periculo vix evasit, alter cautius procedendo incolumis absque suorum rediit iactura. Голінський, ще дальший від подій, описує їх з поголосок так: *Wpadły w ziemie Tatarską książe Jeremi Wisniowieczky i Alexander Konieczpolski chorazy swagrowie az pod miasto Krym stolicą tatarską, gdzie wiele Tatarow nabiali, nabrali do więzienia, koni siela zagarnęli i usli zdrowo, alai Tatarowie do krolia i. m. skarżąc sie na nich i o sprawiedliwosc z nich — krol i. m. odpowiedział poslowi tatarakiemu przez kancelerza, ze sam ych karacz nie moze, ale do seymu odiozel te sprawie — ркп. 118. с. 514.*

¹⁾ Теки Нарушевича, ркп. Чортгорийських 141 с. 326.

²⁾ Ркп. Осолінських 188 с. 514, ркп. бібл. Чортгорийських 141 с. 325, листи Кисля — як вище.

³⁾ Архивъ Ю. З. Р. III. IV ч. 1.

⁴⁾ Лист Кисля і иньша погранична кореспонденція в актах Ю. Зап. Россія III ч. 107, 111, 114, 117, 124, 128, 133, 135, 136, 143. Також Акты Москов. госуд. II ч. 310, 316.

⁵⁾ Реляція Парчевича — Fejacevich: Peter Frh. von Parchewich, Archiv für österr. Geschichte т. 59 с. 496.

ні¹⁾. А з другого боку — вже підіймалося козацьке повстання, котре розвіяло всякі воєнні плани Польщі.

Таким чином визволення козащини не прийшло ні звідки. Так часто було воно близьке — але минало. Шляхта зміла стерігти свого зачарованого спокою — і ординації 1638 р., котра завдяки цьому „золотому спокоєви“ могла бути нарешті переведена вповні до йоти, принаймні „на волости“.

Ми полишили козащину при кінці 1638 р., коли вона на радї на Масловім ставі капітулювала до решти перед соймовою волею, прийняла ординацію 1638 р. і нову, накинену їй польську старшину²⁾. Тим поки що справа була закінчена. Деякі неясні, або непорішені питання були відложені на пізнійший перегляд, на рішення будучого сойму. Від репресій Потоцький стримував ся. На підставі признаної амністії всі хто зістав ся поза реєстром могли розпорядити собою як хотіли. Без сумніву, багато пішло слідами Остриянина за московську границю, в Слобідщину; иньші на Запороже, на Дін. Ко-дак ще лежав в руїнах, і дорога на Запориже стелила ся безборонно.

Загородити її — було першим старанням гетьманів польських по приборканню козацького війська. З новим роком мала йти туди частина реєстрового війська, щоб вигнати з Запорожа своєвільників, попалити човни, зайняти залогою і сторожами ті дороги³⁾. Подробиць про сю екскурсію на Запороже не маємо; можемо тільки ствердити, що перше ніж новий режім встиг опанувати Запориже, своєвільні козаки таки пустили ся на море. Маємо про се відомість з весни в однім листі господаря молдавського⁴⁾, і пізніше довідуємо ся про розпорядження, дані Конецпольским полковнику канівському Секежінському, що стояв з залогою на Запорожу:

„Казав з ними поступати ласкаво, тільки мати око на старшину. Удавали і вони послушних — вислали до мене послів своїх просячи милосердя, але що иньшого було у них на серцю, бо не хотіли з Запорожа виходити, не хотіли прийти до куріня пана Секежінського, а ховаючи ся по лугах та очеретах, запасали борошно

¹⁾ При перегляді автографів його в Петерб. публ. бібл. видаєть ся в очі нагле погіршення королівського письма з жовтня на надоліст: надолістові підписи зроблені рукою тремтячою, непевною. ²⁾ Див. I с. 314. ³⁾ Оповідючи про своє пілювання коло задержання козащини в порядку — погромлення своєвільних і установлення нової козацької адміністрації, Конецпольский писав сілістрійському баші 10. I. 1639: Tenze starszy ich z rozkazania paianu. k. m. wyprawuie zarazem czesc woyska na Zaporozze, zebv tamte mieysca wszystkie z sweywoli, iezeli sie iaka tam naydzie, oczyszcila i wszystkie zboynu popalila, tak zebv na wiosne zaden z nich na morze nie posta. Pkn. публ. бібл. 94 с. 655. ⁴⁾ Pkn. 94 с. 674: хан пислав до султана, ukazując iustam belli movendi causam, ze kozacy na morze wpadli.

та порох, аби знов якусь екскурсію вчинити на море. Помітивши се п. Сакежинський вхопив кількох проводирів їх, котрих важніиших, а инші пішли в свої двіпровські уходи. Послів їх відправив я з запевненнем королівської ласки, коли вернуть ся до домів своїх, а як не послухають — велів їх силою приводити до послуху і виправив на те полковника чигиринського Закшевского з його полком. Ясир турецький велів відбирати, аби його з королівським послом відіслати Туркам¹⁾.

Отсі подробиці дають зрозуміти, що сей самовільний похід 1639 р. був досить значний, і взагалі самовільна козаччина на Низу далеко не була придавлена. Се непомаду трівожило Конєцпольского, і першим способом на придавлення сеї самовільної козаччини вважав він відновлення Кодака. „Коли упустити сей рік“, писав він королеви, „то козацька своеволя знову б. змогла ся, і знову на неї сила і кошту, сила і крови було б. потрібно“. Тому не можучи діждати ся від підскарбія грошей на відновлення Кодака, Конєцпольський нарешті позичив собі грошей на свій власний кредит і з кінцем весни рішив особисто рушити на Низ, щоб відбудувати Кодацьку кріпость²⁾. Тяжше військо своє лишив з Потоцким на Кучманським шляху, комісара казацького з двома казацькими полками поставив на Чорнім — против сподіваних нападів турецьких. При собі окрім частини козацького війська і деякого польського мав ще кілька панських полків, і з тим усім справді рушив під Кодак. Допильнував, що тут при нім до початків серпня н. ст. кодацьку фортецю наново вимуровано на кілька літків і навколо укріплено, а для дальшого викінчення зіставив воеводича браславського з польським войском і двома полками козацькими³⁾. Комендантови, чи „губернаторови“ нової кріпости Жолтовському дав цікаву інструкцію⁴⁾. Крім загальних жадань порядку, дисципліни і порядного житя — „не допускаючи ніяких переступств і гріхів, що ображають маєстат божий, пильнуючи не тільки артикулів і права військового, але і то памятаючи що де Бог пробуває, там щастє і благословенство гніздо своє має, а як звідкись задля гріхів уступить ся, там неблагословенство і нещастє зістанеть ся“⁵⁾ — старий гетьман дав деякі інтересні розпорядження що до кріпости і нагляду над Запорожем.

¹⁾ Лист Конєцпольского до короля 19. IX. 1639 — ркп. 94 с. 705; він згадує тут про попередні листи свої (наз невідсті), в котрих словіщав про сих козаків, що прийшли з моря — се відсуває прихід козаків на якийсь час назад.

²⁾ Лист до короля 23. V з Микулинець — ркп. Публ. 616. 94 с. 677.

³⁾ Лист з Полтави, 13. VIII ib. 94 с. 692.

⁴⁾ Instructia od m. p. krakowskiego p. Zoltowskiemu gubernatorowi na Kodak dana w obozie na Kodaku d. 3 augusti 1639 — ibid. с. 688.

⁵⁾ В звязку з такими настрями стояли пляни засновання домініканської місії в Кодаку — див. кореспонденцію 1642 р. в ркп. Осолінських 2280 с. 173.

Поручало ся по можности довести будову кріпости до закінчення зараз, „відповідно до даного абрісу“, а коли б се було неможливо, то добре укріпити його наоколо, а закінченне будови відкласти до весни. В компаніях, призначених до залоги, не держати „воєків з иншого народу, тільки з польського і німецького, з огляду на певні недогоди, про котрі говорило ся устно“. Сторожу держати пильно як „польну“ — до чого має служити польна хоругов козацька, — так і на валах. Брама кріпости має бути замкнена завжди, а фіртка має відмикати ся в годину по сході сонця, а замикати ся в годину перед заходом сонця, по тім як всі балки і долини поблизькі обідуть і дневну сторожу зведуть. З приїзжих людей нікого до форту не пускати, а відправляти їх перед фортом. „Коли б трапила ся якась особа „кваліфікована“ шляхецького стану, то входу їй не боронити, але асистенцію, як би була яка — до того не допускати.“

„А що головним мотивом заложення того форту було запобігання екскурсіям на море і своєволі козацькій, пильнувати того аби за Пороги живого чоловіка не пускати, окрім тих тільки що відповідно до ординації ходитимуть за своїми полками в борошном. Але і ті мають виказувати ся листами від свого полковника, аби під видом їх не закрала ся своєволя. І тих що ріжні панове обивателі звикли вниз річки посилати — і їх завертати не вважаючи на ніякі листи, бо в них звичайно множить ся своєволя.“

„Пильно стерігти і боронити, щоб ні звідки не пускали на Низ „лип“ (чайок). А що своєвільні люде звикли перекрадати ся за Пороги не тільки водою, а й сухопуть, то на той шлях вислати часті підвіди, ловити і сурово їх карати. А коли б їх самих не догнано, тільки стежки помічено, — зараз давати знати про се полковникови, котрий на той час буде на Запорожу, аби допитував ся про них і ловив — він для того повинен сторожу тримати і на Інгуді та Інгудці — за для тих своєвільних“.

Всі отсі заходи — відновлення Кодака, залоги на Запорожу, сторожі й пильний нагляд за шляхами, цевно, в дуже значній мірі приборкали своєвільне козацтво. Але вповні опанувати Ниву і вибити відти козацьких своєвільників до решти — Польща таки не була спроможна. Своєвільна козаччина далі знаходила там свій захист — у тих дніпрових уходах, про котрі згадує Конецпольський в своїй реляції про учасників морської експедиції. Там спосбила ся і вибирала ся в самовільні походи.

Так літом 1640 р. став ся отой морський похід запорозьких козаків в околиці Варни, з котрим здивав ся польський посол Мясков-

ський, повертаючи від султана, і при всій охоті валити на заграничників, таки не міг заперечити, що се були козаки домашні, запорозькі. Було їх тут коло Варни шість човнів — чи була то вся експедиція, чи тільки частина сюди заблукала, не знаємо. Вхоплений Турками вязень оповів, що вони „викрали ся з Запорожа без відомости старших“¹⁾.

Зимою 1640-1 р. вислані на розвідки з Азова московські Татари в стінах здибали ся з запорозькими козаками і ходили з ними на Перекоп. Коло Перекопа стояла кримська застава дуже сильна — 12 мурз з немалими людьми, але Запорожці з тими Татарами били ся і відбивши ся пішли назад: Татари до Азову, Запорожці в свої сторони²⁾. Очевидно, ініціатива сього походу на Перекоп належала Запорозцям, а московські Татари тут були більш другорядними учасниками. Тому я се принотую тут, осібно від тих екскурсій, де Запорозці являють ся учасниками донських замислів і походів.

Видані останніми роками донські акти 1630—1640-х рр. кинули дещо світла на сю сторону козацького життя — на воєнне братство, яке вело ся між козаками запорозькими і донськими. Ще в 1632 р. донські козаки казали московським людям: „У нас у донських козаків з запорозькими Черкасами така умова вчинена; коли сподівати ся звідкись приходу великого на Дін або на Запороже³⁾, то запорозьким козакам нам на Дону помагати, а нам донським козакам — помагати запорозьким Черкасам“. Тоді донські козаки сподівали ся різних репресій від московського правительства і грозили ся, що в таким разі напишуть на Запороже і до них прийде запорозьких Черкасів багато — тисяч десять або й більше⁴⁾. Потім коли Донці заходили ся здобувати Азов (1637), і далі як їм прийшло ся боронити його від Турків, — Запорозці брали в тих їх війнах живу участь, і взагалі від того часу, як польське правительство утруднило своєвільному козацтву пробуток на Низу, воно залюбки удаєть ся на Дін, щоб відти йти в різні походи, великі і малі.

¹⁾ Zbiór pamiętników o dawnej Polsce. V s. 72—3; пор. ч. I s. 14. В дневнику своїм Масковскій оповідає грози інакше: wpadło szesć czolnow do jednei wioski na brzegu morskim blisko obozu, poczeli wysiadac, ale postrzegazy Turkow u iezyk o woisku bliskim wziawszy, skoczyli i uszli morzem, trzech jednak zaskoczyli Turcy — dwoch zabili, trzeciego do paszy przywiedli y dla tego jednego popudy u tych czaiek szesci wielką trwożę uczynili. Невільник той ніс не повідивши więcej, tylko że z pozwolenia podstarostiego pereaslawskiego poszli byli na Krym dla eliberacyei pana Dzierzka posła krola i. m., ale ich tu wiatry pod Warnę zaniesły — рки. бібл. Осолінських 224 с. 320—1. ²⁾ Донскія дѣла т. II (Рус. ист. библ. XXIV) с. 120.

³⁾ „какъ приходу откуды чають какихъ донскихъ людей многихъ на Довъ ілі въ Запорогъ“ — тут „донскихъ“ наче б то непотрібно.

⁴⁾ Донскія дѣла (Рус. ист. библ. XVIII) с. 340.

Се не було секретом для польських правительственных кругів, і вони без сумніву оцінювали значінне сього факту, що своєвільна козаччина знаходить собі пробуток за московською границею і тут далі промишляє воєнним ремеслом. Доносячи королеви про виїзд за границю Гуни, в осени 1639 р., Конецпольський звертав увагу свого правительства на всю небезпеку сих фактів і просив — не в перший уже раз — добивати ся від московського правительства видачі таких емігрантів¹⁾. Се не було зіставлене без уваги, і через своїх послів, висланих до Москви зимою 1639/40 р. польське правительство жадало у московського видачі інших всіх емігрантів. При тім послі згадували, що „до королівського величества дійшла чутка, що найбільші зрадники і проводир того множества (емігрантів) Яцко Остряница та Андрій (sic) Гуня з богатыма старшинами засіли в Азові й там живуть“, и просили їх також видати²⁾.

Що до Острянина, то не маємо ніяких вказівок про його участь у донських ділах, але що до Гуни то поголоска, очевидно, не була фальшивою. Весною 1640 р. оповідав оден донський козак про похід Донців на море: ходило їх 23 „струги“ (чайки), отаманом був „Гунка“³⁾ „Черкашенин“. Прийшовши „к гирлу Чорного моря“ (очевидно — Керченської протоки), вони стріли там турецьку флоту, „40 каторг турецьких“, і вернули ся⁴⁾. На сім одначе не скінчило ся мабуть, і те що оповідає в своїх записках Радивил, виглядає як продовження сих операцій. Козаки ударили на турецьку флоту, що йшла під Азов, і потопили дві галери, а взяті Турками невільники оповідали, що їх післав король польський і Річпосполита⁵⁾.

Новий похід на море, спільними силами Донців і Запорозців, мав місце на весну 1641 р. Козаки сподівали ся тоді турецького походу під Азов і в цвітні т. р. („за дві неділі перед великоднем“) вислали „для явників“ експедицію на 12 „стругах“, всього коло

¹⁾ *Juz tesz tu w drodze dał mi znac pan commissarz, ze po odiezdzie moim Hunia, ktory hetmanil swawolstwu przeciwno woysku w. k. m. y z kilka inszych principalow we trzechset koni do Ostrzanina do Moskwy przez wszelkiey przyczyny uciekl. Pisalem ja tak rok, pisalem y przesłał pocztą do i. m. x. canclerza, prosząc aby sie w. k. m. tego zdrayce serio upomniec raczył, który tak wiele tysięcy ludzi gwałtownie z panstw w. k. m. do Moskwy wypędził y oni ich na pacta przyieli y poniewolnie trzymaia; czemu iezeli się nie zabieży, nie spodziwac się na tamtey Ukrainie pokoiu, y nie dobrego, gdy w takey bliskości swawola bedzie miała takowe assilum — рпк. Пуб. бібл. 94 с. 706.*

²⁾ З актів посольства у Соловйова II (X) с. 1231.

³⁾ Нагадаю, що надавати іменам здрібнілу, зневажливу форму — се звичайний московський стиль.

⁴⁾ Дожскія дѣла II с. 44 і 45.

⁵⁾ Радивил під 7/VII. 1640, рпк. Осолівських 116 с. 245: *Kozaci Moschorum Dunci vocati et nostri proditores, qui praeterito anno hinc aefugerunt, adorti Turcos duas naves merseerunt; capti ex illis aliqui kozaci tormentis subiecti, ut Turcas in nos impellerent et vindicta se exonerarent, confessi regem et rempublicam nostram id eos iussisse.*

600 люда під проводом отамана „Тимофія Яковлева“¹⁾. Ся ескадра наловила десь татарських „язиків“, і по сім Яковлев вернув ся з частиною човнів назад, а пять човнів під проводом „Черкашенина“ Миська Тарана післав аловити ще язиків турецьких. Вони ходили під турецький город „Подразу“, наловили язиків і пішли з ними назад. Але на „гирлі“ знову стріли турецьку флоту, і та їх до Азова не допустила. Турецькі галери пустили ся, здасть ся, за ними на здогін і погромили під Очаковим. Ті що вирятували ся, кинули ся тікати горі Дніпром і послали дарунки полковнику, що стояв з залогою на Запорожі (називають його Душинським), аби він позволив там переховати ся від Турків, поки ті відкриють їм знову дорогу. Але той дарунки прийняв, та зажадав, щоб козаки видали йому човни. Коли козаки не згодили ся на се, він дав знати очаківському баші, щоб той ударив на них знизу, а він ударить згори. Баша з початку не поняв віри такій льояльній пропозиції, аж як той полковник прислав закладнів, між ними якогось „доброго чоловіка Грушевського“, — баша післав своїх людей, і вони на спілку з полковниковими козаками погромили тих морських козаків²⁾.

В славній обороні Азова від турецьких військ, що мала місце того року, брали показну участь також і Запорозці. Правда, не маємо ніяких ближших подробиць про сю їх участь, але в високій мірі характеристично напр. що московське правительство, наказуючи Донцям покинути Азов, вразом умовляло їх, аби вони не слухали Черкасів, або якихось иньших ворів“, котрі б їх намовляли Азова не кидати і дальше воювати. Очевидно, сих „Черкасів“ в Москві вважали до повної міра за привидців тої азовської війни, „для своєво воровства и кровопролитя“³⁾. Турецьке посольство до Польщі, що випередило турецький похід під Азов, як ми вже знаємо, теж привезло прошенне до польського правительства, щоб воно видало Туркам своїх козаків, які пробувають в Азові, або якимсь чином вивабиле їх відти. Рада сенаторів постановила видати універсали, обіцяючи тим козакам амнецію, коли вони покинуть Азов, і пізнійше Конєцпольский поручав Беґановському піднести то як велику прислугу Польщі перед турками, що польське правительство „при добуванню Азова не тільки не давало ніякої помочи Москві, але навіть сұворим універсалом королівським відтягнуло відти кілька тисяч

¹⁾ Супроти московських канцелярських звичаїв дуже рiськовно приймати се за точну форму імени.

²⁾ Донскія дѣла II с. 251—4, вор. 397—9. Згадка про сю історію є в пізнійшій інструкції Конєцпольского Беґановському 1643 р. (див. низше) — він згадує, що аналогічна з пізнішою такою пригодною була тому два роки (tak dwie lecie).

• ³⁾ Донскія дѣла II с. 351.

козаків, котрі шаблею пробрили собі дорогу¹⁾. Але се мало виглядає на правду і в иньших джерелах ми не маємо сліду чогось подібного.

Більш певна прислуга польська, розказана Конецпольским в тій же інструкції Бегановському. По його словам 1643 р. мала місце пригода зовсім аналогічна з погромом Миська Тарана, тільки що то, мовляв, були Донці, а не Запорозці — що хіба теж мусимо прийняти з певною обережністю:

„Тікаючи від турецьких галер, вони вгребли ся в Дніпро. Сторожа наша помітивши їх в Дніпрі дала знати полковникови і той хотів, повідомивши Очаківців, погромити їх, як два роки тому зробив той другий. Але козаки бояли ся Турків, навчені торішнім прикладом, як вони стерегли чайок, а на них Турки напали і кількадесять взяли в неволю. Тому полковник післав до Донців, щоб вони піддали ся, здобич і ясир зіставили, аби то відіслати до Очакова, а самі вільно пройшли до Москви — як маємо згоду з Москвою. Але ті, почувши, сказали що вони за здобич і ясир, за котрі житем накладали²⁾, здорове свое готові положити, і коли не знаходимо собі місця в християнських руках, то вернемо ся знову на море, звідки прийшли³⁾. Стали міцно поривати ся на море, човни направляти і обшивати⁴⁾. Тоді полковник, побачивши, що до них сила гультайства почало горнути ся з Дніпра, побояв ся, щоб не вийшло причини до нарушення пактів⁵⁾, як би вони з Дніпра вийшли ще з більшою силою. Вважав за краще погодити ся з ними на тім, щоб віддали йому човни, — котрі він узяв в секвестр, — а самі з усім пішли до Москви⁶⁾ через степ. По їх відході за кілька день прийшли мої листи до полковника, що післав я одібравши відомість про прихід у Дніпро донських козаків від Ахмета-баші і Муртази бея очаківського. Велів йому я під карою смерти, аби відбрав добичу і ясир, скільки його мають, і відіслав Ахмет-баші до Очакова. Полковник, злякавши ся того листу, взяв частину війська і підмогу з Кодака, погонив за ними і декотрих дігнав коло Вовчих вод. Хотів їм відібрати добичу і ясир, але вже того не мали багато, бо одно поздыхало, друге розтратили. Не хотіли віддати і того, прийшло з того до битви. Боронили ся добре, і хоч багато їх побито, все таки останок темна ніч уратувала: не докінчивши їх мусів полковник вернути назад“⁶⁾.

В осени 1644 р. став ся морський похід Запорозців під Азов, в досить великих розмірах, і як оповідав про се донський отаман мо-

¹⁾ Ркп. Публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

²⁾ gardlowali.

³⁾ очеретом.

⁴⁾ з Туреччиною.

⁵⁾ через московську границю.

⁶⁾ Ркп. публ. бібл. Разнояз. 63 с. 27.

сковському гонцеві — ініціатива всієї кампанії була запорозька. „В октябрі (1644) прийшло з моря стругів тридцять Черкас, і стали приступати під Азов. Побили багато людей азовських і наробили великої шкоди. І дали знати донському війську, щоб до них прийшли під Азов у поміч. І донські отамани й козаки ходили з тими Черкасами під Азов. Приступали з ними під Азов, починили багато шкоди коло города; вибили з гармат городового муру сажнів з дванадцять, а декотрі Черкаси були і в городі“¹⁾.

Донські козаки перед тим, в 1642 р. на жаданне московського правительства, щоб не заходити в війну з Турками, облишили Азов Туркам, і на тім з Турками стала згода. Дуже правдоподібно, що нове „Азовське розмире“, що вийшло 1643 р., Донці умисно склали на Запорозців і їм надавали ініціативу походу, бодай перед московськими послами. Можливо, що вони дійсно підмовили Запорозців взяти сю ініціативу „розмиря“ на себе, а в кождім разі участь Запорозців в сій війні 1643—4 р. мусіла справді бути визначна. Так само в морських походах 1645 р., про котрий згаданий московський агент на підставі зібраних на місці відомостей оповідав так :

„Апріля в 20 день пішли з Дону отамани і козаки на Чорне море — тридцять чотири струги. Отаманом у них Олексій Старов, і з ними запорозький полковник Сулима з запорозькими Черкасами. Та ще на морі пригрєбло до них тридцять стругів Черкасів, та ще з Запорог їх, мовляв, іде двадцять стругів на море — всіх запорозьких стругів пятьдесят, зійшли ся до куні з донським війском. Мають вони бути під Керчю (там зійти ся) і з моря (звідти) приступивши, промишляти над Азовим — і драбини на морі роблять, а час призначений — на Петра“. Дальшого гонець не міг оповісти, за виїздом з Дону²⁾.

Весною 1646 р., коли московське правительство, по великих спустошеннях татарських, вчинених в московських землях зимою 1645-6 р., змобілізувало ся против Татар — посунула до московських полків маса добровольців і з України польської. Дрібні ватаги їх прибували з ріжних сторін і приймали ся до московського війська³⁾, але охочих було далеко більше, ніж московське правительство могло їх прийняти. Степан з Бобрика і Клишко з Гадяча, що привели до Білгороду ватаги добровольців, оповідали, що в „Литовській

¹⁾ Донскія дѣла II с. 742.

²⁾ Донскія дѣла II с. 742—3. Посли московські, що їхали через Азов, потвердили в загальнійшій се донесеннє: пішло на море на стругах отаманів і козаків із Черкасами тисячі дві, окрім тих стругів запорозьких Черкасів, що зійшли ся на морі і мають промишляти над Азовом. Ibid. с. 744.

³⁾ Поручні записи і поіменні реєстри їх див. Донскія дѣла т. II с. 1013 і д., III с. 646 і 652.

стороні“ в різних городів Черкас зібрало ся тисяч пять, і стоять в зборі; як тільки буде їм грошева плата від государя — хочуть іти на службу йому¹⁾). В польських кругах було теж щось звісно про такі маси охотника: Тьепольови в Кракові оповідали в листі, що пість тисяч козаків з польських земель пішли через степи, аби зеднати зя з козаками московськими²⁾).

Але московське правительство ухлило ся від такої маси добровольців — може навіть побояло ся її і поручило своїм воеводам не пускати їх через московську границу — бо більше добровольців уже не потрібно³⁾). Куди обернули свою енергію після сього сі запорозькі охотники, не ясно. Кримський вістник оповідав донським отаманам 12 мая с. ст., як тисяч із сім запорозьких козаків пішли були походом на кримські Урмаметеві улуси, що кочували в степях; але від Запорозців утік до Татар якийсь переметчик і перестеріг їх і сі улуси пішли в Крим, за Перекоп, і так з сеї експедиції нічого не вийшло⁴⁾).

З донськими козаками, що незалежно від московських воевод „промишляли“ того року над Татарами й Турками коло Азова, були теж українські козаки. Про них доносили Потоцкому його кореспонденти⁵⁾). В донських актах заховали ся тільки другорядні деталі з сеї кампанії. Оден вістник оповідав чутку, що партія Черкасів ішла з Запорожа на Дін, чоловіка з 400. Татари зайняли у них на становищі коней, але вони постановили таки пішо йти на Дін, а назад на Запороже не вертати ся⁶⁾). Московські ж воеводи мали звістку про морську експедицію Запорозців під Азовом, де вони половили якихось азовських риболовів⁷⁾ — екскурсію дрібну, яка може мати тільки той інтерес, що потверджує відомість про Запорозців на морі під Азовом, котру дістав Потоцкий.

Разом із сими більшими, більш організованими, більш коректними военними екскурсіями, де елемент війни переважав над добувництвом своєвільного козацького елемента, веда ся його силами і засобами, як звичайно, дрібніша і ширіше закрашена добувництвом партизанська війна, про котру для сих дїт знаходимо досить богаті відомости особливо в московських актах, з польсько-московського погранича.

Так напр. весною 1641 р. ватага „Черкасів“, коло сорок душ, промишляла розбоем на устю Богучара до Дону — стояла курінями

¹⁾ Донскія дѣла II с. 795.

²⁾ Децеша у Чермака с. 402.

³⁾ Донскія дѣла II с. 813—4, царський указ 4-V.

⁴⁾ Донскія дѣла III с. 3.

⁵⁾ Księga Michałowskiego с. 1.

⁶⁾ Донскія дѣла III с. 9.

⁷⁾ Ibid. с. 174.

коло „Тарлавної Ізбушки“ на устю Богучара (недалеко теперішнього м. Богучара)¹⁾. Літом того ж року напала подібна ватага козацька на солеварні торські (по р. Тору). Взятий з тої кампанії в неволю „Черкашенин Фомка“ оповідав, що прийшли вони з Полтави, в числі 80 душ, з отаманом Василем Копанем, аби промишляти на Сіверськім Донці, на Дону й иньших сусільніх річках ціле літо до осені — розбивати подорожніх людей, які їдуть до Азова і з Азова²⁾.

Та особливо цікаві відомости про таких промишленників маємо з 1642 р. Весною того року „валуйські Черкаси“, будши на промислах на Донці над р. Жеребцем (недалеко теп. Славянська)³⁾ наскочили на „Черкас Литовських“ — з польської сторони, і ті їх завели у своє становище на усте р. Жеребця. Там стояв отаман їх Васька Рябуха і полковник Гришко Горський, і було з ними тих „литовських воровських Черкас“ сімсот чоловіка, або й більше⁴⁾.

Коло тогож самого часу, може кілька днів пізнійше, але далі на схід, на теперішній границі Донської області стала ся пригода більш голосна — з московським гонцем Засекіним. Коли він переїздив „для поспішання“ з Валуйки на Дін через степи, на долішній Донець, коло „Митякиного колодязя (очевидно над р. Митякиною, на границі теп. Донської області)⁵⁾ напали на нього „воры Запорожське Черкасы“, чоловіка зо сто, погромили і побили багато людей, і після того він їхав уже „глухим степом“, обминаючи „черни (ліси) Донецькі“ і річки тутешні, бо по тих „чернях“ і річках скрізь „Черкаси“ — такі ж очевидно „промишленники“ як і отсі, що погромили його⁶⁾. З пізнійших вістей виявило ся, що се були козакі з тоїж компанії Васьки Рябухи. Іввші Валуйчани, що були в степах, довідали ся від „Черкас“, що погром вчинила ватага „воровських Черкас“ під проводом отамана Мокія („Мокїйки“) — „тридцять чоловіка піших“, і до них пристало ще вісім піших „Черкас“, „Тишко з товаришами“. По погромі Засецкого між ними вийшла свара: Мокій не дав паку з здобичи Тишковой компанії і хотів їх побити. Тоді сі піші Черкаси, прийшовши „в військо“, до Васька Рябухи, поскаржили ся там на Мокія за погром царського гонця. Рябуха з своїми козаками рішили покарати Мокієву ватагу і кивули ся їх ловити, але ті втікли. Валуйчане-вістники самі були тоді „в Черкаськім війську у Васька Рябухи з товаришами в становищах їх

¹⁾ Донскія дѣла II с. 96.

²⁾ Ibid. с. 241-2.

³⁾ Р. Жеребець тече у Донець з лівого боку проти р. Тору.

⁴⁾ Донскія дѣла II с. 431.

⁵⁾ По иньшій реляції (сторонніх людей) — на р. Явсугу.

⁶⁾ Донскія дѣла с. 364.

на річці Чорнім Жеребці“ і були свідками тої утечі Мокіавої ватаги, як вони „ізъ войска побежали вонъ“¹⁾.

При них же переходила зміна влади в сім „війську“. „Приїхали до того війська до Васька Рябухи два отамани з Литви: Семен Забузький та Трошевський (мабуть згаданий вище Грицько Торський)²⁾ і з ними прийшло в Литви 230 чоловіка, і почали вони володіти тими Черкасами, що були в Васьком Рябухою“.

Таким чином, побіч тих дрібних ватаг, що „промишляли“ над ріжним переїзжим народом, вирисовуєть ся перед нами властивий кіш тої степової братії, „черкаське військо“, на чолі котрого стояв „старший отаман“ Забузький, котрий вважає себе немов легальним представником козачого війська польської України, що має своєю метою охорону України від бісурман³⁾. З приводу погодошки про ворожі заміри сього війська супроти московської України і з приводу отого погрому царського гонця маємо два листи його до валуїського воеводи, котрі вважаю потрібним навести в цілости. Перший можемо досить докладно реставрувати в оригінал⁴⁾:

„Отъ мене Семена Забузкого, атамана старшого надъ товариствомъ, козаками войска е. кор. милости Запоровкого и отъ насъ всихъ черни пану Павлу Федоровичу, воеводе волуїскому—челомъ биемъ до лица земли. Прислалисте до мене стороны вѣдомости о томъ неприятелю креста святого—где кочуютъ; теды вѣдомо тебѣ чинимъ, ижъ около Донца на Магмутовѣ у Мелевого тежъ колодязя, якъ соль варятъ, тамъ есмо ихъ били; а иние розно стоятъ. Всюды ихъ много коло Донца, толко не могу знать о замыслахъ того неприятеля, где умышливаєтъ вторгнути ся—чего ему Пане Боже не помощи. А што бихъ могль знати певного, то заравомъ старати ся буду, чтобъ вамъ вѣдомость дати о тихъ Татарлахъ.“

„Запла тежъ къ намъ вѣдомость, ижъ насъ удалъ передъ вами Степанъ Бушинской и Демко Черкашаница, переїзчики волуїския⁵⁾, жебы есмо хотѣли злой замыслъ взяти и Волуїку звоєвати—чего (рач) Боже заховати, жебы есмо сѧ того могли важити, ми(рное)

¹⁾ Донскія дѣла II с. 433—4.

²⁾ В реляції валуїських Черкас виступають поруч себе „полковникъ Гришко Торський і отаман Васько Рябуха“, але сі вістники пробули в таборі Рябухи чотири тижні, і можливо, що Торський прибув уже пізнійше, при них.

³⁾ Згадані валуїські Черкаси інтерпретували се більш виразно: „слышали у литовскихъ Черкасъ, что хотятъ дожидатца на Донцѣ турскихъ и крымскихъ пословъ и гонцовъ и хотятъ громить“.

⁴⁾ Маємо його в копії, з великими пропусками, і в перекладі повнійшим (Донскія дѣла II с. 437—8). Комбінуючи їх можна досить близько реставрувати оригінал (не претендуючи, розумієть ся, на докладність правопису).

⁵⁾ Се власне згадані вище „валуїські Черкаси“, що були у Рябухи і донесли про замисли на Валуїку. Забузький зве їх переїзчиками-дізертирами, очевидно з становища Польщі.

постановене королевское и царское розривати! Не йміте тому слову ихъ вѣры—а мы хочемъ и будемъ з вами по крестному целованю мирно жити. Писанъ у Торскомъ ¹⁾ июня 7 дня року 1642“ ²⁾.

Другий наводжу в перекладі, бо однаково в тім „списку з білоруського письма“, в яким його маємо, він уже стратив свою автентичну форму:

„Від мене Семена Забузького, старшого (большого) отамана війська його кор. милости Запорозького государю Павлу Федоровичу Леонтеву, валуйському воеводі його царського величества, много чолом бемо! Писав ти до нас про тих ворів, що погромили дворянина Михайла Засецького і козаків, що йшли по государевому указу. Отже того дворянина і козаків громили Мокій та Тимошко: я їх не застав, а то-б затримав. А відомо тобі чиню, що той Мокій і Івашко Сліпий живуть в Жигимонтові ³⁾—вони знають всіх своїх товаришів; а старшим був у них Кирій—той живе в Голтві, а иньших я не знаю: вони самі знають про себе і своїх товаришів. По сім тобі багато чолом бю. Писано з Тору, 1642 р. червня 12 дня“ ⁴⁾.

З 1643 р. не маємо ніяких інтересніших відомостей. 1644 р. літом, виправляючи назад московських послів і забезпечуючи їх від усяких можливих подорожніх пригод, донська старшина в своїм листі цареві поясняла своє піклування великою небезпекою „от литовскихъ воровскихъ людей съ украинныхъ городов“: „По Дону і Донцю від них завело ся велике воровство, прийшло з Литви чимало народу, більш сімсот чоловіка“, донських козаків на розіздах і всяких людей громлять і бють, засіли Дон ріку, і на Донці їх багато перебуває“ ⁵⁾. Але оден епізод з промислів сих „литовських людей“, переказаний воронізьким воеводою в його донесеннях до Москви, малює їх в менш зловіщій світлі. Двох Валуйчан бувши на покосі під Валуйкою попало в руки Татар, що невеликим загonom, 150 душ, набігли туди літом, ловити язиків. Коли Татари вели їх в орду, на верхівях річки „Бахмутової“ (на південь від теп. Бахмута) погромили тих Татар „литовські люде“: отаман Матюшка Миргородець з товаришами, і відбивши від них тих Валуйчан, відвели їх в Святогорський монастир що на р. Донці ⁶⁾.

Зимом 1644/5 р. донська старшина знову скаржить ся московському правительству, що через „воровських литовських людей“ перестали до них на Дон приїждати торговельні люде з московських українних городів, і не привозять до них ніяких хлібних запасів ⁷⁾.

¹⁾ Торський—теп. Славянськ, на р. Торці. ²⁾ Донскія дѣла II с. 437.

³⁾ В Миргородщині. ⁴⁾ Донскія дѣла II с. 444. ⁵⁾ Ibid. с. 550.

⁶⁾ Акты Москов. госуд. II с. 138. ⁷⁾ Донскія дѣла II с. 619 і 621.

І дійсно як ілюстрацію до сих скарг оповідає воронізький воевода таку пригоду: Вибрала ся була з Богучара на Дін „для свого промислу“ ватага, 11 душ. Як ішли вони повз „Обросимів караул“ (теп. Обросимівка на Дону, низше Богучара), напали на них в ночи воровські Черкаси, кінні і піші, і на човнах Доном прийшовши. Було їх чоловіка з триста або й більше—де котрих побили, де котрих половили; взятих в неволю роспитували, чи будуть їти знизу бударі, та казали провести їх на багаті козачі городки, де мало козаків, та на багаті українні села та городи¹⁾. Одначе инші оповідали, що чули, як між тими воровськими людьми декотрі розмовляли між собою „руским язиком, а не по черкаски“, так що між ними могли бути й місцеві люде—коли не удавали тільки місцевих.

З другого боку люде з Вільного, будши „на литовській стороні“, в Зинькові, чули там, що „Черкашенин отаман Гришка Тарской“ (Торський очевидно, котрого ми стрічали в 1642) виходив і того року в степи, громити московських, турецьких і кримських послів, і сподівав ся до себе людей з ріжних „литовських українних городів“: з Зинькова, Лютенки, Бобрика, Гадяча й инших, тисячі з півтори чоловіка, або й більше. Але ті люде на час не поспіли, і він тому посланників тих не громив, бо був „малолюден“. Оповідали також про отамана Петрошенка, що з одним Татариним, „чоловіком місцевого урядника Лукомського“, зібравши чоловіка 200 „литовських людей“, пішли воювати „в Мордву“—в московські східні країни²⁾.

На другий рік (1646) уже з ранньої весни „Черкаси“ з'являють ся тамже на Дону, в околицях Богучара³⁾. Тим часом як одні зголошували свою службу в московське військо⁴⁾, инші, а може й ті самі добровольці, оскільки не були прийняті в московське військо, промишляли в тих же сторонах добичництвом. Московські воеводи, вислані на Дін для промислу над Татарами, нарікаючи на всякі трудности, скажуть ся гірко також і на черкаське добичництво: „Черкаси на ріці [Дону] громлять судна безперестанку, и два городки верхні [донських козаків] знищили“⁵⁾. Воронізький воевода доносить, що Черкаси громлять на Дону Воронізців торгових людей. Ватага кінна, чоловіка триста або й більше—напада на козачий городок Решетів і знищила до решти⁶⁾.

З огляду на сю небезпеку від Черкас воронізький воевода підняв в осени того року питання про те, щоб поставити город на Дону—на Богучарі або „на козацькім перевозі“, аби загородити

¹⁾ Дон. д. с. 643—5. ²⁾ Акты Москов. госул. II с. 151 г. ³⁾ Дон. д. II с. 800.

⁴⁾ Див. I с. 347. ⁵⁾ Допскія дѣла II с. 923. ⁶⁾ Ibid. с. 1109.

дорогу Черкасам в поволзькі сторони, „в мордовські і черемиські місця“ і забезпечити від них Дін. Бо воровські Черкаси зайняли його своїми дрібними ватагами і вже нема дороги від них торговим людям¹⁾. Московське правительство поручило йому близше розробити плян такого города, бо дійсно, Запорозці в тім часі проторили стежку за Дін і в осени того року якась ватага „воровських Черкас“, „чоловіка п'ятьсот або й більше“ ходила в поріччях Хопра і Бузулука (уже на вододілі Волги) і громила тутешні курті²⁾.

Інші промишляли над Донцем. Козаки, що переїздили сею дорогою, через Донець, з Дону на Валуїку літом 1646 р., бачили на дорозі багато слідів і станів „воровських Черкас“²⁾. Московський післанець, післаний від воеводи Кондирьова, наскочив на них над р. Айдаром (тече в Донець з правої сторони недалеко теп. Славяно-сербська): Черкаси цілу добу тримали їх в облозі, але донські козаки, що були з післанцями, відогнали їх³⁾.

З осени маємо відомість про „литовських Черкас“ що йшли „повз Тор“ і вели „язиків татарських“⁴⁾. Зимом 1646/7 р. черкаська ватага („чоловіка з двадцять“) погромила донських гонців над р. Глибокою (тече в Донець низше Митякиної)⁵⁾.

В осени 1647 р. знову маємо відомости про Гришка Торського. Оповідали в Миргороді московським вістникам, що другого тижня Пилипівки прийшов до Миргорода з Сіверського Донця — де очевидно він „промишляв“ і сього сезону — Гришко Торський, „за-для тих людей, котрі з ним бували в степу за-для здобичи“. Назбиравши в тутешніх „литовських городах Черкас тисячі дві“, він пішов з ними в степи „послів громити“; „і з тими Черкасами пішло для торгівлі [очевидно для скуплі здобичи головно] багато купців з Полтави“⁶⁾.

Чи удало ся тоді Гришкови дійсно погромити послів, про се не відомо. Але весною 1648 р. він знов промишляв в донецьких сторонах: білгородські вістники доносили воеводі, що Гришко прийшов з Миргорода на Донець „для воровства“ з двомастома людей. А з Черкас повз Валки пройшов на Донець же „отаман“ Забузький, маючи при собі Ляхів і Черкас 70 душ, Татар 30 душ — всі вони їхали о двуконь і стали на Донцю в ріжних місцях. „І од тих ворів Черкасів з ріки Донця чинить ся велике воровство, і далі від тих ворів Черкасів станичникам [розіжній сторожі] на

¹⁾ Воровські Черкаси р'ьку Донь отняли невеликими людьми и впрядь торговимъ людямъ ходу на Черкасъ не будетъ. — Донскія дѣла, III с. 210.

²⁾ Корочанські акти (Чтенія московські 1859, II с. 49). ³⁾ Дон. д. III с. 166 і 233.

⁴⁾ Донскія дѣла II с. 897, III с. 56 і 84.

⁵⁾ Корочанські акти с. 42. ⁶⁾ Донскія дѣла III с. 573 і 576.

урочища [призначені для сторожі] проїхати неможна“, кінчить білгородський воевода свою реляцію з 3 мая 1648 р.¹⁾ — в переддень великого перелому в життю східньої України.

Український колонізаційний похід на схід.

Заселення східнього пограниччя в другій чверті XVII в. Україні за московською границею. Початки слобідської колонізації й її значіння в розвитку подій.

Як бачимо, випадкові, розрізнені й уривкові відомості, які знаходимо в московських урядових реляціях сих років, в сумі складають досить виразистий образ козацької своєволі по за границями волости, який дає нам зрозуміти перед усім, наскільки релятивне було те заспокоєння, яке удалося польському правительству і шляхетському режимови досягнути в 1638 р. і підтримувати протягом цього десятиліття.

Придавлена була козаччина „на волости“. Обломані були її вістря, які входили в дорогу інтересам шляхетського господарства. певними путами зв'язаний був своєвольний козацький елемент на Дніпровім Низу. Але задушений зовсім, не був. По всіх заходах, прийнятих польською адміністрацією, він далі вмів знаходити собі стежки і пристановища, вмів збирати ся в партії, організувати експедиції сухопутні і морські, хоч не в великих розмірах. А стиснений польськими залогами і заставами на Дніпрі, з тим більшою силою шукав собі виходу й поля своєї діяльності на сході, за границями Польської держави, поза доглядом польської адміністрації.

Він був придавлений, але він жив, шукав собі воєнного заняття далі — і готов був при першій відповідній хвилі розбити ті окови, які тяжіли на нім доси на волости, та вернути собі давнішу „свободу“. Ті сотні й тисячі своєвольного козацтва, котрі можна було без усякого труду, навіть під рукою польської адміністрації, зібрати у своєвольний похід на море, під Азов, або на розбивання чужоземних послів, становив готовий, як бачимо — зовсім не знищений, тільки де-що роспрошений контингент для кожного повстання. І се висіло як погроза над „золотим спокоєм“ шляхетського пановання.

Та не тільки се, а й ще иньше кажуть нам отсі зібрані разом, випадком переказані поголоски і факти з 1630—1640-х рр. Вони відкривають перед нами образ незрівняного своїм розмахом, своєю сміливістю й стихійною силою, нового походу українського народу на схід.

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 190—1.

Сей саме момент, що на перший побіжний погляд здавав ся хвилею розвита, безрадности, пониження і упокорення української стихії, був в дійсности хвилею могутнього дерзновення її — в сфері кольонізації. Програвши свою справу з шляхетським режимом на Україні наддніпрянській, в котрій український робочий нарід XVI і початків XVII в. сподівав ся утворити царство свободи і безпанського жита, — він береть ся творити нову Україну за границями польської держави, за межами шляхетського досягання.

„Непослушна“ людність, котру приборкували над Дніпром, Сулою або Вореклою, шукала захисту над Донцем або Тихою Сосоною; своєвільники, котрим Польна загорювала „козацьку дорогу“ Дніпрову, шукали і знаходили собі дороги через степи, через Донець і Дін „в мордовські і черемиські місця“, в басейн середньої й нижньої Волги, вказуючи дороги північній хліборобській українській кольонізації.

Повторяєть ся більше менше той самий процес, який ми свого часу (в т. VII) оглядали на протягу століття кольонізованя Подніпровя. Обставини відмінні, і супроти того й форми сього нового руху инакші — але основні моменти властиво ті ж самі.

На услугах правительства, в його організації охорони йдуть і осідають все значнійші кадри української воєннослужбової людности. Самовільне добичництво іде авангардом, освоюючи степи, зганяючи з них Татарву, але серед галасу його погромів і розбоїв, лицарської боротьби з неприятелями ворога хреста святого і велицарського промислу над всяким переїзжним людом тихо і непомітно розвивають ся господарські степові промисли, хазайновита господарська людність. Те що діяло ся в середині й другій половині XVI в. на середнім і нижнім Дніпрі, в задніпрянських уходах, на порогах і на запорозьким Низу, повторюєть ся в отсім широкім степовім поясі, що тягнеть ся басейном Дону між границями оселої великоруської кольонізації — рязанської України, і донським козачим Низом — также глибоко пересякненим українським козацьким елементом. Місце литовсько-польських старост займають пограничні московські воеводи, служба в московських станицях. Воєнно-адміністративна схема, система замків-городів, острогів і сторожевих станиць, начеркнена московським правительством — що правда, далеко основнійше і переводжена далеко зручнійше і витривалійше, ніж організація оборони України литовсько-польської, — заповняєть ся українським змістом, народньою українською стихією. Вона, з одного боку, витісняє і покриває завязки великоруської кольонізації, насаджувані правительством, з другого зганяє степове „воровство“

українських і всяких інших добичників і протягом другої половини XVII і початків XVIII вв. на тих старих, забутих попелищах Антів VI і VII вв. творить нову Україну, обшаром майже рівну подніпрянській Україні XVI/XVII вв.

Польща XVII в., так як і пізніша, вмiла „будити приспані сили українського народу“, і шляхецький режим XVII в. мав у сiм майже таку ж щасливу руку якi „народовий“ режим XIX в. „Інтенсифікація“ шляхецького господарства на правобічних українських землях густо залюднила в першій половині XVII в. східне і пiлднево-східне пограниччє польської України. Успіхи польського господарства в сiх сторонах і триумфи над „непослушною“ людністю в другій четвертині XVII в. погналі українську людність далі на схід за межі Польської держави і дали почин до колонізації України московської, Слобідської. І з огляду, що як раз десятилітє „золотої спокою“ перед Хмельниччиною було епохою в сiм колонізаційним поході української людности на схід, і сей похід був незвичайно симптоматичним явищем сеї доби та своїми наслідками немало заважив потім на роввою Хмельниччини, — мусимо саме тут спинити ся трохи ближше на сiм заселенню польсько-московського пограниччя і московської території в другій четвертині XVII в.

Десятилітє се було апогеєм колонізаційних здобутків польської шляхти, і вона дивила ся на них, як на свою велику заслугу — як на властиву і реальну прислугу свою державі, в противність егоїстичним, династичним воєнним плянам свого короля. „Як багато прибуло границь нашій отчині через слободи і нові осаді, кождий то знає добре, або може переконати ся — не менше і в тiм, яка з того користь і сила могла б вирости для Польщі, як би сей — так легкий спосіб розширення держави без крови і меча міг бути захований в порядку“, починає свій трактатець „o powuch osadach i słobodach ukraїnnuch“ оден з горячих опозиціоністів Володиславових, Кришт. Опалінський¹⁾.

Особисто незаітересований в сiх слободах, він, признаючи сеї догмат шляхецької політики, проводить ту гадку, що закладанне слобід повинно бути ділом держави, котра боронить сiх територій і тому повинна мати і користь з їх колонізації. В дійсности ж, як се він розумів, виключно приватні матеріальні інтереси дідичів-лятифундистів і доживотних, а навіть часто дідичних державців-старостів кермували сею колонізацією і їй підпорядковували інтереси державної політики — приборканне татарських нападів з од-

¹⁾ Juvenalis redivivus to iest satyry albo przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Poczszce należących s. 267 (книжечка носить дату: в Венеції 1698).

ного бок, козацького „непослушенства“ з другого. Станиславу Конєцпольський, що в сином своїм у двох держали староства барське; плоскировське, чигиринське, корсунське, переяславське, гадяцьке і миргородське, Николай Потоцький — староста між ин. черкаський і ніжинський, Ярема Вишневецький звісний властитель Лубенщини, Придлуччини, Роменщини, з природи річи, з свого становища були головними героями на сїм полі кольонізації, оборони і — приборкання своєвільства. І вони могли дійсно перед Хмельниччиною похвалити ся не аби якими результатами.

Особливо Конєцпольський і Вишневецький славні своєю кольонізаційною діяльністю. Звісний Боплян, що прослужив при Конєцпольським кільканадцять лїт, як його придворний інженер, хвалить ся, що він бувши в його службі, сам положив фундаменти більш як п'ятдесяти визначних слобід — „справжніх кольоній, з котрих за недовгий час, з помноженнем сеї нової людности, вийшло більше тисячи осад“ (villages), і ся людність, „покладаючи свої старання для добра держави“, розширила далеко її границі, перетворила безплідні пустині в дивно родючі загопи і зробила їх неперекодним заборолом для турецьких і татарських нападів¹⁾. Під зверхньою поволокою самохвальства і побільшення, в сих словах остаєть ся все таки багато правди, і на своїх звісних картах України Боплян закріпив результати сього кольонізаційного зросту східньої України: тих розмірів, які вона осягнула, розумієть ся — не завдяки опіці польських магнатів і їх інженерів, а зовсім иншим, економічним і соціальним обставинам польського режіму, що наганяли тучі осадників у сіслободи.

Образ заселення Задніпрова в переддень Хмельниччини, в порівнянню не тільки з тим, чим було вопо п'ятдесять-шістьдесять лїт тому, коли казаки Лободи і Наливайки ішли в сі задніпрянські пустині від польського війська, а навіть і з тим як виглядали вони чверть віка перед Хмельниччиною, — справді іміозантний.

Переглядаючи генеральну карту Бопляна ми бачимо в поріччя Сули, Хорола, Псла, в сусідстві східньої границі — цілі десятки осад²⁾.

На сіверській границі — Конотоп, Слобідка, Камінь, Мутин, Заболотів, Ричів (sic), Любатів, Оворичі, Мелань (Мільна), Скакинки, Віревка, Поповка, Сосновка, Красне, Митченки, Батурич, Обмачів, Усте, Пальчики, Шаповалівка, Борзна, Кунашівка, Єдути, Берестовець, Бахмач, Плоська (Плиски), Красилівка, Загоровка, Демидівка.

¹⁾ Description de l'Ukraine, присвята.

²⁾ На жаль, деякі назви, перейшовши через руки Бопляна і його гравера, очевидно попсовані так, що трудно поправити або відгадати їх давню форму.

В верхівях Остра: Кольчинівка, Іван-городище, Мартинівка, Умбич (Омбш), Черняхівка і ин.

На горішнім Удаю і в його порічю: Максимівка, Усівка (Гужівка), Ічня, Хаєнка, Кропиполе, Циловичі (теп. Шиловичі), Припомовка (sic), Дорогинка, Кропивна, Шидловці, Монастирище, Галиця, Обичів, Дивиця, Заїзд.

Низше Улаєм і його порічем: Прилуки, Жидовці, Литва, Борчина, Важки, Масівка (Мацієвка), Густин монастир, Виська, Городня, Іваниця. Amtan, Рашки, Золочинці, Мульки, Переволочна, Оконьки, Сокирин, Сребне, Олексинці, Березовці, Юрківці, Слобода Золотник, Новий Промисел, Гришковці, Карпилівка, Харитонівка (Karupinowka), Baboznow, Горбинці, Ігнатівка, Рубинці, Іванковці, Коробії, Озорів (?). Красени, Варва, Гнідинці, Кулажин, Журавка, Гаврилів, Злодівка, Антонівка, Усівка, Каплинці, Харківці, Пирятин, Дейманівка, Пустинь (Повстин), Карпилівка, Куреньки, Сухосівка, Піски, Постамова (теп. Поставники).

В порічю р. Многа: Дашинки, Білоцерковці, Ясинки (теп. Яцини), Бубни, Чернівка (теп. Чернухи?), Коваличі, Поввяки (Pusenki), Воронькове, Мельків (теп. Мелехи), Многой городище.

На верхівях Сули: Дригайлів, Комани (Курмани), Коровинці, Волче, Оксютинці, Русиловка.

В порічю Сухого Ромна: городище Торговиця, городище Самбір, Нолопка (теп. Толенки), Гайворон, Дмитрівка, Красне (Красний Колядин), Липове, Кропивна, Медвеже, Бубни, Дивне гор., Миколів, Ромен.

В порічях Олави і Рашевки: Репешинці, Ненадовка, Солокобовка, Довгополовка, Лешенки (теп. Левченки?), Коржовка, Адриловка (теп. Гавриловка), Босмановка (Бацмани), Бубни, Letukai, Ярмолинці.

На самій Сулі й її побережу: Лозова, Бобрик, Біловода, Москалівка, Глинськ, Гудим, Білагорілка, Лука, Ясковці (Юсковці), Лохвиця, Млин, Брисі, Токари, Піски, Бодавка (Bodokoї), Сенча (Sieca), Снятин, Шалавила, Берестовці (Березоточ), Пісок, Мгар, Лубні (далі не вичисляю).

В порічю Сулиці: Річні (теп. Риги?), Венславка, Гапоновка (Караповка), Юсківці, Ждани¹⁾, Окоп, Ісачки.

По Хороду: Бересточка (Берестівка), Опанасівка, Липове, Рожанівка (Русанівка) або Куров брол, Розбий-коло (sic), Сергіївка, Петрова, Березова Лука, Комишня, Зуївці, Черевки, Хомутець, Бакумівка, Долголівка, Сорочинці, Зубова, Біликовці, Миргород, Горку-

¹⁾ Так поправлено на тепер. мапі: Izdany.

нинці, Ірховці, Ярмаки, Петрове, Мальці, Безпалеч (чи Безпальче), Княжлука, Вергуни (Werwoni), Стайкп, Аврамівка (Hawginiowka), Чичаки, Хорол, Вишня (Вишняки), Тошієвка (може Хвоцівка?), Турубайловка (Трубайці?), Єньки (Zaneki), Болбасівка, Купановка (sic), Зайчинці, Голяки (sic), Родоловка, Зубані (Zabaniowka), Горбасовка (Garbasowka), Федорівка, Остранівка¹⁾.

На Пслі і в його порічу далеко менше: Городище на Ворожбі (погранична осада), Камінь городище, Плешинець, Книшівка, Галяч. В порічю р. Груни: Шипушки (sic), Podolii (Подільські?), Tiliproszaka, Сватки (Szutki) Максимівка, Римарівка (Rzymanowka), Красна Лука. Низше Хоролом: Сары (Care), Рашівка (Rzekuwka), Лютенька, Зіньків, Борок (Борки), Краснопіль (теп. Вел. Сорочинці), Шимонівка, Жигмунтів (Устивиця), Богачка, Балаклія, Остапе, Рішитилівка, Голтва, Манжалія (Manzielicha), Омельник, Новий Потік (Потоки).

І ще менше, розуміть ся, на Ворсклі — тільки Вольне, Олешня, Ахтир (Ахтирка), Опішня (Opoczinsky), Більське городище Скальське гор., Глинськ, Полтава, Toduszka, Новий Санжарів і Кобеляки.

Але сама статистика осад, хоч би й як деталічна, не дає ще, розуміть ся, понятя про стан заселення. Щоб відповідно оцінити його, треба пригадати наведені вище слова Бопляна про тутешні слободи, „що значить так як кольонії“. Пригадати оповідання Потоцького про задніпрянські осад, як головні розсадники бунту — „що містять в собі по кілька тисяч своєвільних людей, як обидві Кобиляки й иньші осад“²⁾. Пригадати реляцію Хшонетовського з кампанії 1638 р., які засоби повстанські дало Остриянинови московське пограниччє — „найбільше Роменщина, з котрої пристало до нього до десятка тисяч хлопів“³⁾.

В світлі сих припадкових згадок сучасників, які власними очима бачили тутешнє заселеннє, не здають ся гіперболічними цифри заселення Вишневецьчини перед Хмельниччиною, подані свого часу з незвісного ближше „манускрипту кп. Михайла Сервація Вишневецького“⁴⁾: Лубни 2646 господарів і 40 колес млинських.

¹⁾ Очевидно пам'ять від Остриянинової війни.

²⁾ Див. ч. I с. 276. ³⁾ Тамже с. 295.

⁴⁾ Сей реєстр, з заголовком: *Gospodarzów samych osiadłych poddanych xięcia Hieremiego, ex originali inventario. Z Mss. x. Michała Wiśniowieckiego k. w. w. x. L. w. w. z biblioteki czarnoostrowskiej*, видав в 1841 р. Пшездецький (Podole, Wolyni, Ukraina, I с. 41—4); відси, очевидно, повторив його потім Куліш (Исторія воссоединенія I. с. 26), не вказавши одначе джерела. Яблоновский і В.-Буданов користували ся ним без застережень. Над вірогідністю цього реєстру застановляв ся тільки пок. Дазаревський в своїй статі „Лубенщина и кп. Вишневецькіє“ (с. 343 і л.); він вказав на різні недокладности його: що сюди вклучені деякі осад, які Вишневецькому не на-

Хорол 1297 госп. і 8 колес¹⁾. Горошин 107 госп. і 11 колес. Лукомль 524 госп. Оржиця 91 госп. Буромль 158 госп. і 6 кол. Вереміївка 327 госп. Жовнин 312 госп. і 9 кол. Пирятин 1749 госп. і 38 кол. Білошапки 374 госп. і 3 кол. Держикрай 318 госп. Золотоноша 273 госп. і 13 кол. Пішана 230 госп. і 8 кол. Домонтів 243 госп. і 5 кол. Прилука 366 госп. і 36 кол. Полтава 812 госп. і 11 кол. Монастирище 939 госп. і 42 кол. Галка 824 госп. і 6 кол. Жоравка 474 госп. і 16 кол. Городня 312 госп. і 12 кол. Гмировка 135 госп. і 2 кол. Ічня 1494 госп. і 3 кол. Іваниня 336 госп. і 3 кол. Голенка 304 госп. і 2 кол. Красне (Кр. Колядин) 995 госп. і 4 кол. Липове 381 госп. і 9 кол. Кропивна 184 госп. Самбір 198 госп. Глинськ 1264 госп. і 16 кол. Варва 2037 госп. і 21 кол. Переволочна 426 госп. і 10 кол. Сокиринці 128 госп. і 12 кол. Сребне 1830 госп. і 11 кол. Чернухи 944 госп. і 9 кол. Снятинка 436 госп. і 14 кол. Вороньки 145 госп. і 1 кол. Многа 285 госп. і 3 кол. Куренька 348 госп. і 24 кол. Лохвиця 3325 госп. і 35 кол. Піски 349 госп. і 6 кол. Сенча 1403 госп. і 31 кол. Комишня і Ручинці 1164 госп. і 9 кол. Хомутець 446 госп. і 9 кол. Сергіївка і Робишівка (?) 214 госп. Царів брод 104 госп. і 2 кол. Липова Долина 150 госп. і 2 кол. Райгород 137 госп. Опанасівка 17 госп. Талалаївка 60 госп. Ромен 6000 госп. Корибутів 600 госп. Кулигородище (?) 80 госп.²⁾

Та нарешті, маємо іще иньший, вновні певний, хоч і посередній тільки показчик залюднення Задніпровя перед Хмельниччиною — се реєстр, споряджений в осени 1649 р., себто в момент, коли пізнійший рух з правого берега на лівий не встиг ще себе проявити. На території задніпрянської Київщини (задніпрянської часті Київського воеводства) маємо тут шість полків: ціжинський, прилуцький, переяславський, кропивенський, миргородський і полтав-

лежали, а декотрих знов бракує, і що цифри людности деяких місць занадто високі. Сю другу справу сам Л. розв'язує одначе згодадом, що тут при деяких містах порохвана людність цілої волости (сим може пояснити ся і недостача в реєстрі ріжних осад, які годі істнували); шо до зачислення в реєстр сторонніх маатків, то се можна пояснити, шо виберав їх чоловік, який уже не мав ясного понятя про склад Вишневецьчини — може якийсь сучасник Михайла-Сервація, останнього з Вишневецьких (ум. 1743 р.), але нема причини думати, щоб він фальшував чи видумував сі цифри: ніякого в тим інтересу не могло бути. Тому хоч пок. Молчановський по замітках Лазаревського признав дані сього реєстру безвартісними (К. Старина 1896, VI), одначе сам Лазаревський в своїх пізнійших працях користував ся сими даними без особливих застережень (Опис Ст. Малоросси, Прилуцький полк с. 4 і далі, *passim*), і думаю, шо так і треба було.

¹⁾ Хорол фактично не належав Вишневецьким, хіба дуже коротко, але і його і иньші маєтності, котрі Вишневецьким не належали, не виключаю звідси, бо нам інтересна не статистика маєтностей Вишневецького, а загальний образ заселення.

²⁾ До сього загальна примітка — мають якась пізнійша ремінісценція: кожний господар за пашину платив 5 талярів (неімовірно), млинярі від колеса по 2 червоні, „мабак“ був на пана, і були фільварки виділені.

ський і в них вписано в реєстр 13 тисяч козаків. Коло трьох тисяч припадає на територію Вишневеччини. Се дає досить високе свідощтво її залюдненню в момент повстання. Звертають на себе увагу декотрі міста, до котрих приписано особливо багато козацької людности. Так до Прилук тягне аж чотири козацькі сотні, в них 400 козаків; до Варви дві сотні, 200 козаків; до Ічні дві, 200 козаків; до Лубень дві, 400 козаків; до Пирятина дві, 300 козаків; до Чернух дві, 230 козаків; в Іркліїві три, звиш 600 козаків. Визначні центри козащини стрічаємо і на східній границі старої Річи-посполитої. Роменська сотня має 300 козаків; лехвицька 300; гадянька 235; до сеї ж волости належать ще дві, 164 козаків, і тут же в сусідстві ще сотня в Лютенці, 157 козаків, в Рахівці також, 144 козаків, в Борках дві сотні, 158 козаків. В пограничній Зінькові велика сотня, 281 козаків, в Ошнінї друга, 159 козаків, в Полтаві три сотні, 556 козаків¹⁾.

Деякі інтересні ілюстрації тодішнього заселення східньої границі дає переведене тут 1647 р. розмежування Подльці і Московщини²⁾; при тім примежовано до московських земель пограничну смугу від сіверської границі до степів і докладно описано в межевім протоколі сі прилучені осали, а що вони, розумієть ся, попали в сю позицію зовсім випадково, то ся опись має певну типову вартість.

На горішній Сулі город Недригайлів, з деревляним рубленим замком, шістьма вежами; навколо місто, обведене валом, звиш верстви навколо; в сїм місті було 145 домів і церква³⁾, та поза валом, на передмістях було 306 домів. Під містом став і на нїм „млин німецький“. Дві верстви від Недригайлова, на Сулі „деревня“ Кормишівка, в ній було 73 двори, а в пяти верствах друга — Цибулино, 41 двір. На р. Малій Уси, що тече до Сули, на границі млин з жорнами і пятьма ступами. На устю р. Ольшанки над Сулою городець Ольшаний, 91 двір. На р. Пслі „городище Камінне“, під ним пасіка, трохи вище слобода Камінна, в ній 68 дворів, винокурня, великий млин з 4 жорнами і 10 ступами; в сусіднім лісі багато пасік; на ріці рибні лови. По другім боці Псла, над р. Бобриком город Бобрик, в нїм два укріплення („остроги“), більший на 4 верстви навколо, з церквою, навколо місто і передмістя, в них 349 дворів, девять лавок, кузня, дві винокурні, два бровари і соло-

¹⁾ Реєстра всего войска запорожскаго, вид. Бодяньских, підрахунок сотень тамже в передмові. Див. ще в частині III сього тому, с. 278 дд.

²⁾ Акты относящиеся къ Малороссіи, подав Холмогоров — Чтенія московські 1885, II.

³⁾ Кажу в часі минулім, бо підчас списання протокола частина дворів була вже забрана їх господарями, що переходили за границю.

довня, під містом млин, валило і 4 ступи. На устю р. Будилівки, над Пслом „деревня“ Будилівка, 18 дворів і млин.

„Городище Ольшанське“ над р. Ольшаною, що тече з лівого боку до Ворскли (теп. Олешня) — по обох боках річки два „остроги“ дубові, получені мостом, обведені ровом і палісадом („надолобы“). В більшім острогу, що має навколо 860 сажнів, було 530 дворів, 36 крамниць, 4 кузні, 30 винокурень і броварів. Меньший острог не мав в собі приватних дворів. Під містом були три млини з ступами, але вони всі спустошені при передачі в нове володінне, „велізні снасти всі зняті і обломані“.

Над самою Ворсклою „городище Ахтирське“ (теп. Ахтирка), на ній, на горі „острог“ з 10 вежами „глухими“, одинадцята над брамою з проїздом: під городищем 48 дворів, в лісу багато пасік, на ріці рибні лови.

Різна кореспонденція, яка вивязала ся в звязку з сим розмежуванням між пограничною адміністрацією з обох боків, доповняє ріжними подробицями сей образ пограничної колонізації. Ярема Вишневецький просить продовжити час на виселенне його підданим з Недригайлова, бо вони не встигли на визначений час перевезти збіжжя і сіно, пчоли і всякий припас з пасік і буд. Так само йшла кореспонденція про буди і пасіки, не зведені на час з-під Олешні й Ахтирки, про пасіки, заведені Українцями з польської території над Мерлом, Можом, Коломаком за граничною лінією, котрі згоняла по розмежуванню московська адміністрація, і т. под.¹⁾

В сумі, як бачимо, ці звістки дають нам образ (розмірно) досить значного залюднення і загосподаровання сього крайнього погранича, яке півстоліття тому представляло ся землею незнаємою, і ще більше, розуміеть ся, обіцювали собі властителя й державці в будуччині, з дальшим утриманням „золотого спокою“, коли почнуть виходити терміни ріжних свобод, признаних мешканцям.

Се поясняє там той азарт, той запал, який вносили в усякі заходи і забіги коло тутешніх лятіфундій місцеві королевіята. В їх очах ся нова Україна малювала ся золотою копальнею в будучности, країною нових, велетенських фортун, яких іще не знала Польща.

Сучасні записки заховали нам память завзятої боротьби за тутешні землі, зведеної Яремою Вишневецьким в сам переддень катастрофи. В малолітство Яреми відірвана була від його лубенських маєтностей Роменська волость. З початку володів нею Каліновський, а потім король дав її свому улюбленцеві маршалку Казановському. Ярема довго терпів се, щоб не зачіпати ся з королем і його мар-

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 102, 108, 116, 174, 189 й ин.

шаком, і тільки з тої нагоди, що пішла чутка про смерть Казановського, наслав своїх людей і захопив Роменщину збройною силою. Вражений тим Казановський підняв справу за таке насильство і добув на Ярему засуд на баніцію. Тоді Вишневецький звернув ся до своїх земляків, волинської шляхти: на соймику в Луцьку він виложив свою справу, подав документи, що потверджували його права на Роменщину, і шляхта луцька поручила своїм послам на сойм, аби всіми силами доходили привернення Вишневецькому його маєтности, не допускаючи до ніяких ухвал — то значить грозячи розірванням сойму, коли його претенсії не будуть задоволені. Вишневецький теж був вибраний послом і міг допильнувати своєї справи. Король мусів присудити йому підчас сойму Роменщину, а Казановський зірвав серце, солоно порахувавши собі всякі шкоди і кошти — на 100 тис. золотих: їх Вишневецький заплатив, як відступного.

Вигравши сю справу (1645), Вишневецький заїхав слідом у свого швагра Олекс. Конєцпольського його Гадацьку королівщину, випросивши собі у короля якийсь привилей на неї. Конєцпольський позвав Вишневецького до суду соймового, а як Вишневецький попросив відложення справи з причини хороби — Конєцпольський на другім соймі зажадав, аби Вишневецький присяг, що справді був хорий. Ярема страшенно образив ся таким прикрим недовірем, і як оповідає оден з слуг його — приготував був криваву баню цілому сенатови і самому королеви, як би ті підтримали жаланне Конєцпольського. „З вечера перед справою кн. Вишневецький зібрав людей, котрі були з ним — окрім тільки піхоти і дрібнішого люду (а всього люду було близько 4000) і держав до них промову, просячи, аби всі за нього постояли, а дивили ся на нього, що він почне, і що він пічне, аби то кінчили; а казав так, що як тільки присягне, зараз уставши буде рубати шаблею п. хорунжого (Конєцпольського) і всіх тих, хто буде тримати його сторону, хоч би й самого короля, а ви — каже — двірські слуги і молодіж, усі до одного втіснить ся до сенаторської палати і помагайте мені. І так було б, як би присягав; та сам король Володислав з сенаторами добив ся того, що п. хорунжий відступив від жадання присяги.“ Миргородську і Гадацьку волость присуджено Конєцпольському, але за Хорольську волость, до котрої Вишневецький мав спеціальні претенсії, мусів Конєцпольський заплатити йому 100 тис. золотих¹⁾.

¹⁾ Записки Радивида — ркп. Осолінських No. 117 с. 23, 29, 73, 82, 88 (переклад II с. 156, 164, 247, 264, 273), записки Б. Машкевича — Zbiór pam. V с. 83—4, акти процесів — Чтенія київські XIV ч. 30 і далі, інструкція луцького соймику — Архивъ Ю. З. Р. II. I. с. 289 і д. В теках Нарушевича (141 с. 331) лист в Варшави 12. XII (з архиву Вишневецького) про загальне спочуте до Конєцпольського — straty

Так чубили ся королевята за лівобічні землі, не передчуваючи близького кінця свого пановання в них.

Заселення східної України, розуміється, не могло спинитись на польсько-московській границі. Ся зовсім випадково проведена, змінна, довгий час вповні теоретична, не закріплена якимись дійсними знаками володіння тої чи сеї держави межа не могла служити реальним розділом на території об'єднаній спільними географічними, економічними і колонізаційними умовами. Ще далеко скорше ніж українське розселення заселило пограниччя з польського боку трірко і густо, воно стало переливати ся за його межі, як буйна піна з далеко не наповненої ще чарки. Границя довгий час не існувала для людности; вона розрізувала українську етнографічну територію й ігнорувала ся живою суцільністю народнього життя.

Ми вже мали нагоду бачити, ще в першій половині XVI в. як спільний нерв тутешнього життя — боротьба з татарською гідрою об'єднував в спільних заходах против Орди обі половини української землі, розрізані московською границею. Козаки черкаські і канівські з козаками путівльськими¹⁾, і так само потім з козаками донськими, виступали разом, чи то під проводом представників місцевої офіційної адміністрації, чи то заходом власних вождів і ватажків козацьких. Бачили, як пляни боротьби з Кримом спільними силами обох Україн, литовсько-польської і московської, піднесені особливо виразно Дм. Вишневецьким, проходили потім червоною ниткою в діяльності пізніших козацьких ватажків, що стояли на становищі оборони обох держав, обох Україн від спільного ворога, і на тій підставі настоювали на своїм праві вимагати підмоги, „жалування“, „жолду“ від обох правительств²⁾. Скільки б не було тут простого „желанія къ жалованью“, але в усякім разі козацькі ватажки стояли на реальнім ґрунті спільного інтересу обох Україн, спільної боротьби їх силами, і московське правительство, приймаючи военні послуги козаків „короля його милости“, або й даючи їм ріжні военні поручення — як кн. Рожинським, або Кр. Косинському, — підчеркувало з цілою силою сю службу „на дві сторони“.

Особливо царська грамота 1593 р. донським козакам, де посяняється ся плян кампанії, організованої против орди, являєть ся цікавою ілюстрацією такої спільности в обороні полудневої границі всіх тутешніх сил. Донські козаки мають іти разом з московським

оуца у Hadyacza — wygrał Chorol rzekę na dwadziescia mil i Orzyce na piętnascie mil idące.

¹⁾ Див. т. VII с. 117.   ²⁾ Т. VII с. 169 і 191.

військом, „з путивльськими і з запорозькими Черкасами, котрі прийдуть по нашому указу на Донець — велено Черкасам запорозьким, гетьману Хриштофу Косицькому (sic) і всім отаманам і Черкасам бути на Донці на шляхах і за царем (ханом) іти на наші українї“, пише Донцям цар московський¹⁾.

Воєнне братство Запорозців з Донцями, про яке говорив я вище в огляді десятиліття перед Хмельниччиною, вело ся здавна, від коли розвинули ся обидві козацькі громади. Правда, документальні наші дані не сягають так глибоко: але не тільки московські літописи, а навіть народня пам'ять — великоруська поезія донесла імя донського отамана „Мишки Черкашенина“, що виступає в середніх десятиліттях XVI в., як оден з найвизначніших провідирів донського війська²⁾, а смерть його оспівана піснею:

За Зарайскою городомъ, за Рязаню за Старою
Изъ далека изъ чиста поля, изъ раздолья широкаго,
Какъ бы гнѣдаго тура привезли убитаго,
Привезли убитаго атамана польскаго³⁾,
А по имени Михайла Черкашенина.
А птицы ластыцы кругъ гнѣзда убиваются —
Еще плачуть малы его дѣти надъ бѣлымъ тѣломъ.
Съ высокаго терема зазрѣла молодая жена,
А плачеть—убивается надъ его бѣлымъ тѣломъ.
Сквозь слезы свои она едва слова промолвила,
Жалобно причитаючи ко его бѣлу тѣлу:
„Козачья вольная⁴⁾ по здорову пріѣхали,
„Тебя свѣта моего привели убитаго!“
Привезли убитаго отамана польскаго,
А по имени Михайла Черкашенина⁵⁾.

Для пізнішого часу класичне свідцтво запорозького отамана Олекси Шафрана, з 1626 р.: „живе він Олексій на Дону 18 літ, а инші його товариші [з Запорожа] живуть літ по 5 або по 6, а всіх їх на Дону буде з тисячу чоловіка, а на Запорожу донських козаків також багато — трохи не половина того, скільки їх [Запорозців], тільки живуть переходячи, одні йдуть на Дін, а з Дону козаки до нас, і живуть скільки і де хто хоче, і се повело ся у них з донськими козаками здавна, що сходять ся між собою і живуть укуші, в одних куренях“⁶⁾.

З другого боку, з давнього часу більші й менші ватаги українських козаків переходили границю і вступали в службу московського правительства, більше менше на постійно, приймаючи на себе обов'язок пограничної сторожі і оборони. Одні з них осідали і „устроляли ся“ при пограничних московських замках, діставали землю, заводили

¹⁾ Собрание госуд. грамотъ II с. 62.

²⁾ Про нього Соловйов VI с. 314—5, Платоновъ Очерки по исторіи смуги с. 118.

³⁾ степового. ⁴⁾ Себ то „козачья вольное“. ⁵⁾ Кирѣевскій II вип. 7 с. 163—4.

⁶⁾ Матеріали Куліша с. 290.

ся хазяйством. Інші зіставали ся на воєнній нозі, несучи за московське жалованне сторожову і степову службу.

Заховані накази московському дворянинови Зіновеву, завідателеви сторожевої служби в 1580-х р.¹⁾, знайомлять нас з одною такою значнійшою ватагою, що вийшла з Запорожа з отаманом „Матвієм Федоровим“ в 1589 р. Було їх коло 700 душ: літом 1589 р. послали ся гроші від правительства для 50 душ старшин („отамани й осавули“) і 620 рядових козаків. Їм поручено було тримати сторожу на р. Донці, на татарських перевозах, а за се обіцяно жалованне. Присилали їм муку, толокно, сукно для старшини і гроші для рядових козаків, але в розмірах досить невеликих²⁾, „велике жалованне“ обіцяло ся на пізнійше, коли вони певнійше засвідчать свою вірність. Козаки скаржили ся, що їм жити нема з чого, мусять коней різати та траву їсти, а московське правительство все прислухало ся до ріжних підозрілих вістей про них і дивило ся досить невірним оком, приглядаючи ся, чи вони не пристають до „воровських Черкасів“, що ходили в краях донських і навіть над Волгу. Московське правительство очевидно не вміло розібрати, де тут „вірні“ і „не вірні“ ватаги, тому бояло ся звирати ся їм, а на доказ вірности поручало громити і вішати „ворів Черкасів“. Але кінець кінців такі непевні відносини знеохочували і самих козаків, які хотіли „служити“ цареві в сих степах.

Інші осідали в пограничних містах і подібно як московські „діти боярські“ (дворяне), козаки також служили станичну та сторожеву службу. Так в московській кореспонденції того ж 1589 р.³⁾ згадується ся „Черкашенинь Василей Андрѣвѣв“, що відстав від компанії отамана „Степана Євлашова“, яка громила московських служебних козаків, і подав ся до Путивля „на государеве імя“. З поручення путивльських воевод він „з путивльськими нововиїзжими Черкасами“ їздив на „ворів Черкасів“ і по сих доказах своєї вірности просить „о государевѣ жалованьї и о верстаньї“ (зачисленне в службу)⁴⁾.

Ще скорше вступили в московську пограничну службу „Черкаси Якуш Лисий і отаман Агій“. Їх теж посилають „з путивльськими Черкасами і очочими козаками“ в степи „громити ворів Черкасів“. Воевода визначив був їм ґрунти для осель, але вони дворів не ставлять, відмовляють ся, що не мають чим, просять царського жа-

¹⁾ Вивліюєнка русская Полевого, 1834 с. 266 і далі.

²⁾ Так літом 1589 р. наказано їм видати коло 230 четей ржаної муки, 25 четей голокна, самому старшому п'ять рублів грошима, портище сукна, нанцир, шолом, тулумбас (рід барабана, свого рода „клейноти“), отаманам і осавулам по сукну доброму, а на всіх в'їзаків разом 100 рублів грошима (с. 287).

³⁾ Акты Историческіе I ч. 228; Вивліюєнка I с. ⁴⁾ Акты Ист. с. 433.

ловання, кажуть, що не мають що їсти і в що убрати ся. Місцевий воевода рекомендує цареві служби їх і їх товаришів — головню їх „промишлюванне“ над ворами Черкасами, над їх розбійничими ватагами. Вони громивли їх на Донці і в „полі“, заганяли ся і за польську границю, над Сулу, „межи Сули і Хорола, женучи за черкаськими ворогами“, побивали їх і відбирали заграблену здобич. На їх прошенне воевода пустив Якуша просити у царя жаловання, а на його місце вислав його товариша Івана Ізюмського з товаришами його „новоприборними козаками“ — нововзятими в службу. Але про Якуша у московській адміністрації були вісти не дуже похвальні, його підозрівали в воровстві, і в царській грамоті Зіновієву, коли б сі вісти справилися, поручаєть ся без церемонії його бити і перевести з отаманства в „рядові Черкаси“.

В тих же наказах Зіновієву згадуєть ся про висилку „жалованія“ Черкасам Федору Городському з товаришами і донецьким отаманам Юшку Лопаткину, Івашкови Розмазні, Трушеви Черкашенинови, Гришкови Деменькову, Федьку Жулидорови, Іванкови Бідоусови¹⁾.

Як провідник „воровських Черкасів“, що ходили на московську територію в сім часі виступає отаман Мишук. Судячи з згадки грамоти він теж давніше служив в путивльських козаках, потім пустив ся „на воровство“, загіздив ся з своїми товаришами на Донці й на Осколді²⁾, громив московських станичників, і московське правительство особливо наказувало своїм людям виловити і вивішати сю ватагу³⁾. Згаданий вище отаман Степан Євлашов промишляв на Донці і Кам'яній. У отамана Лазаря, що його погромив Якуш Лисий „в Княжих Горах“, відібрано заграблене ним майно путивльських севруків (уходників), „рухлядь и борошна и рушници“. Тойже Якуш відгромив „кіш“ у отамана Лук'яна Карнауза і погромив отамана Берчуна на р. Батакві в Путивльськiм повіті, і забрав у нього борошна і рушниці путивльських севруків. А отаман Агій, шукаючи між Сулою і Хоролом Черкасів, що ходять в московську землю „на бортні ухожай“, придибав отамана Колошу на Роподоті, а на Сулі „коло Нятина перевозу“ погромив якусь иньшу черкаську ватагу⁴⁾. Інші „вори Черкаси“ разом з донськими козаками ходять на Дону і Волзі і їх громлять царські люде „з Шацького і Рязьського“ і т. и.⁵⁾.

¹⁾ Рус. Вивл. с. 283, 293.

²⁾ В друкованім тексті Рус. Вивл. (с. 271) виступають наче б то „двори“ сих ворів („Афанасью промишляти надъ двора надъ Черкасы, которые нынѣ на Донцѣ и на Осколѣ и на Сети живутъ и ворууютъ, Мишукъ съ товариши, а бывалъ Путивлецъ козакъ“, і Вагалій приймає таку оселу колонізацію. Але се очевидно похибка: „надъ двора“ замість „надъ воры“.

³⁾ Русска Вивлюенка с. 271—2. ⁴⁾ Акты Истор. I с. 434. ⁵⁾ Рус. Вивл. I с. 292.

Се все вичислене з одного — двох літ. Як бачимо, було того черкаського народу за московською границею досить.

Бачимо при тім, що крім промислів над Черкасами добичниками „путивльські козаки“ з Черкасів промишляли і над більш скромною закордонною уходницькою братією, зганяючи її з московської території. Був ся промисел против промисла: против „воровських Черкасів“, які промишляли на московській території уходництвом і добичництвом, ішли Черкаси путивльські, які з московської руки і в московських інтересах громади на московській території заграничних добичників і уходників, що йшли за московський рубез, „в бортні уходи“, на лови, на сіль, і т. и.

Я вже підніс се явище — сей розвій українського уходництва під охороною добичницьких ватаг, під загальною фірмою „воровства“. Варто одмітити вказівки джерел XVI в. про Черкасів, що йдуть за польської границі в землі московські „в бортны ужожаи“, і поставити поруч пізнійші нарікання московського правительства, на соборі 1621 р., на литовських людей, що вони переходять границю, будують ся, захоплюють ліси і води, і в Путивльськім повіті в сімдесяти місцях промишляють ріжними промислами, варять селітру, палять ліси на попіл, ловлять рибу і звіря і побивають людей¹⁾.

Так було в XVI в., і ще більше потім в XVII. В міру того як українська колонізація все більше присувала ся до московської границі, а за нею слідом ішла шляхта, своїми претенсіями викликаючи сильне роздражненне і конфлікти з боку сеї української людности, рух її за московську границю мусів усе зростати. Я поясняв на своїм місці²⁾ псіхологію сього українського люду, який чим далі забирав ся в глибину польської України, шукаючи вільної безпанської землі, тим дражливіший мусів бути на всякі, хоч би й найменші прояви панських претенсій до його свободи і праці. Людність Лівобережа, сеї „останньої України“ польської, природно, була особливо дражливою з сього погляду. Через те нас зовсім не повинні дивувати оповідання лубенської людности в 1618 р., що „трохи не половина“ тутешніх осадників покинула свої осади й розійшла ся, коли кн. Юрий Вишневецький почав заводити тут „нєслиханє податки пїнежные, быдлярче, медов накиданє, горелки и селитры“³⁾. Переводячи на меньше трагічну мову, він, мабуть, почав заводити перші початки чиншів, поволощини і примусову продажу меду, горілки і селітри — перші і найлекші, з погляду

¹⁾ Книги Разрядныя т. I с. 774.   ²⁾ Див. т. VII с. 260 і далі.

³⁾ Київ. центр. архив кн. 13 л. 1035.

шляхецького господарства, початки експлуатації підданської людности, а люди в плачем скаржили ся, що князь їх тим „зубожил ведми“, і вони з початку платили, але „на остаток, же внивец зубожено і знищено“ їх тим, почали тікати.

Пізнійше, в третім, четвертім і особливо п'ятім десятиліттю — в часах славного заспокоєння і приборкання „непослушних“ елементів, се оподаткованне поступило значно далі і появили ся вже перші початки панщини. В галяцькій королівщині, то значить на території останнього заселення, в аренднім контракті, списанім в 1643 р., бачимо не тільки доходи з панських регалій — горілжки, тютюну, млинів, судових доходів, „викидщину“ і „заруки“, „відумерщину“ і „одбігщину“, не тільки поволовщину і пільну десятину, але і пільну роботу і підводи — „нажати дві копи якого небудь збіжа, звезти то, змолитити по дві копи, сіно косити оден день, покошене зібрати, звезти і скидати на скирти, або замість того дати готове сіно, або грошима по 15 гр.,“ привезти по два вози дерева, возити поташ з галяцьких буд. Навіть галяцькі мішане мають ходити з підводями, робити ріжну роботу, шарварки і т. ин.¹⁾ Се все для людности, яка йшла на край хрещеного світа, щоб позбути ся панів, — були річі незносні, і се поясняє нам, чому вже під час повстань 1637-8 рр. Задніпрове з своїми слободами, як свідчив гетьм. Потоцький, стало головнем резервоаром непослушних, повстанських елементів. В парі з тим мусіло йти відси також і сильне переселенне за московську границу, за межу панських претенсій шляхти.

По всіх дотеперішніх марних силкуваннях сих пересельців — знайти собі вільну від панів землю, така можливість відгородити себе від них непереходимою державною границею мусіла дуже сильно вабити тутешнє селянство, і мандрівка йшла, без сумніву, невпинно, збільшаючись до розмірів масових в моменти особливого напруження, невдалих конфліктів з панським правом, панських нагінок і т. и.

Так літом 1638 р. урядник лубенський в листі до Путивльського воеводи рахував на кілька тисяч підданих кн. Вишневецького „отъ мѣста Гадятцкого“, що вийшли за границу в Путивль „в нинішню свою козацьку війну“²⁾.

Допоминаючи ся видачі Острянина і Гуні з иньшими емігрантами, польські послы перед московським правительством рахували сеї козацької еміграції на тисяч двадцять „або й більше“. По їх словам сі емігранти поставили собі слободи в ріжних місцях на степах „на Усерди, під Ливнами, Яблоновим, Новосилем, Мпенськом, Осколом,

¹⁾ Див. мою статью в Записках київських т. I: Господарство польського магната на Задніпрові (тажже самий контракт). ²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 16.

Валуїками, Вороніжом, Михайловим, Дідиловим, Гремячим, Дудинськом, Рильськом, Курськом, Путивлем, Сівськом, й иньшими старими городами царського величества“¹⁾.

Коли та цифра „тисяч 20 і більше“ була може пущена без докладнішого обчислення, то безсумніву в польських кругах здавали таки собі справу в великих розмірів сього переселення і непокоїли ся ним серйозно, як ми бачили з наведеного вище листу Потоцького в сій справі. Не тільки безпосередно по погромі козаків 1638 р., але й далі українська людність ішла за московську границу, осідала при московських замках, наповняла собою степові уходи і творила завязки нової української кольонізації в басейні Дону.

Щоб вияснити собі процес розвою сєї кольонізації, яка починає так сильно поступати і тверднути власне з сього десятиліття 1638—1648, мусимо трохи приглянути ся організації московської України, її кольонізації й обороні.

XVI в. становить епоху в поході Московської держави на полудне. З прилученням Рязанських земель і відібранням від в. кн. Литовського Сіверщини вона по цілій лінії, від Дніпра до Поволжа стріла ся лицем з степовими просторами Чорноморя. Закінчивши протягом XV в. процес збирання великоруських земель на півночі, могла подумати про кольонізаційні здобутки на полудні. Тим більше що протягом тогож століття і потім XVI віку зазначив ся сильний рух людности з верхнього Поволжа, куди вона була загнана татарськими бурями, на полудне, в полудневі части басейна Оки і верхівя Дону. Отсі кольонізаційні, а zarazом і оборонні мотиви—супроти страшених татарських спустошень, які від часу до часу спадають на московські землі, приводять до того, що московське правительство потиху і помалу, протягом всеї першої половини XVI в. робить заходи коло укріплення і оборони передстепової полоси, виробляючи охоронну систему, яка в другій половині сього століття докладно розроблюєть ся, поволі посуваєть ся на полудне, прилучаючи все нові простори для оселої кольонізації і перед завірюхою „смутного часу“, яка перервала сі заходи, осягає значні успіхи — сорозмірно з попереднім.

Тепер, з непривички, навіть неймовірно собі представити, як глибоко на північ, в лісові простори була загнана великоруська і всяка инша осела кольонізація в попередніх століттях. По всіх

¹⁾ У Соловьева с. 1231.

заходах коло оборони східньої і полудневої границі ще в половині XVI в. внутрішня оборонна лінія йде по над р. Окою — від Нижнього Новгороду на Муром, Рязань, Каширу і Серпухов. Друга лінія проходить в полудневій часті басейна Оки — Пронськ, Михайлів, Тула. Крайня оборонна лінія йде з поріччя Сури на вододіл Оки й Дону (Алатир, Темніков, Рязськ, Донков, Новосиль, Орел). Сіверські городи — се крайній редут на заході, що далеко врізується на полудне в басейні Десни й Сейма (Рильськ, Путивль, Новгород Сіверський) і служить опорною базою для дальшого руху на полудне. Сей полудневий пояс: Сура—Десна, Алатир—Новгород-Сіверський живе на военній нозі. Всі городи сильно укріплені, звязані між собою системою дрібніших фортифікацій, прикриті з полудня ланцюгом засік, валів, сторожовень. Мають на поготові контингенти всякого военного люду і неустанно стережуть степу своїми сторожами і станицями, висилаючи їх далеко на полудне — підстерігати ворога і завчасу повідомляти про його наближенне пограничні военні центри.

Система вповні аналогічна з українською системою Литовської України, з її великокняжими замками, оселями военнослужебної людности, сторожами замковими, польними і шляховими. Аналогія виявляється не тільки однаковими географічними і колонізаційними обставинами, але і спільними традиціями — організації пограничної оборони в Київській державі, своєю дорогою теж приготовленою попередніми століттями пограничної практики в сусідстві з степом і його кочівниками. Але те що в Польсько-литовській державі, при її дезорганізації, недостачі фінансів і незмірно слабій езекутиві вело ся слабо і уривково, виходило хаотично і безтолково, — в Московській державі з її незмірно розвиненим бюрократизмом переводило ся систематично і пляново, виконувало ся досить точно і вірно. Тільки — коли вже повести до кінця сю паралелю — в Польсько-литовській державі безсильність і непорядність державної машини виручала ся і нагрожала ся самопомічю, активністю народніх мас, які кінець кінцем — хоч і ціною безконечних жертв — і оборону наладили і колонізацію сотворили. А в Московській державі менше було сеї активності — хоч би й тому, що запонадлива правительственна опіка лишала їй безконечно менше місця. І в результаті голий обробований український демос упередив державну великоруську народність. в часи найбільших лихоліть своїх опанувавши простори московської України — перехопив у великоруської народности її територію, географічними і політичними обставинами властиво їй призначені до сколонізованя.

Після того як московське правительство рішучо облишило пляни агресивної боротьби з Ордою, якими на хвилю вмів його захопити Дмитро Вишневецький, воно з 1560-х рр. з тим більшою рішучістю звертає свою енергію до плянної оборони і повільного розширення своїх границь. 1571 р. для можливо систематичного переведення оборонних заходів цар Іван визначив завідателем сторожевої і всякої степової служби одного з найвизначніших воевод своїх кн. Воротинського, поручивши зайняти ся її можливо кращою організацією, а в помічники йому придав найкращих знавців відносин степових, між иншими і звісного нам дяка Ржевского, участника воєнних походів Вишневецького.

Воротинський свою діяльність зачав докладним виясненнем дотеперішньої оборонної практики. Зібрано попередні розпорядження і кореспонденцію в сій справі, скликано знавців сторожевої служби з місць, що знали її за останніх 10—15 літ, і на підставі зібраних таким чином відомостей насамперед описано докладно дотеперішню організацію сторожевої служби. З сеї інтересної „рописи“ довідуємо ся, що вся степова московська границя в 1550—1560-х рр. поділяла ся на 12 районів („разрядів“), привязаних до пограничних городів. Путивль і Рильськ, найдалше висунені на полудень, обслуговували своїми „дальними“ і „ближними“ сторожами пограниччя з Польщею і поріччя Донця; сі сторожі становили кілька категорій. Близшу сторожу служили люде з міст за повинність: по Сейму, на володіах Сейму, Псла і Ворскли, на півдня і день дороги від міст. Дальні сторожі „донецькі“ служили наемні „сєвруки“, під наглядом служебних „дїтей боярських“, в три переміни, міняючи ся що два місяці. Було тих сторожевих пунктів сім і вони виступали далеко в степи, на чотири, пять і більше днів дороги від своїх городів. Перша сторожа стояла недалеко польської границі, на вододілі Можя і Коломака і мала пильнувати просторонь на пятьдесят верст, від польської границі до р. Вололаги — на право (себо на захід від свого становища) на 30 верст, на ліво на 25. Друга сторожа — на вододілі Самари і Донця, коло Обишкинського перевозу на Донці, доглядала просторони на 45 верст від того місця, де кінчив ся район коломацької сторожі. Третя сторожа — на Донці, коло Балаклійського перевозу (теп. ст. Балаклія) доглядала побережа Донця на 30 верст. Четверта — Ізюмська, коло пізнішого Ізюма, стерігла поріччя Донця від Савинського перевозу (теп. Савинці) до устя Оскола. Пята — Святогорська, коло Святогорського монастиря, що стояв за Донцем; вона мала стерігти береги Дінця від устя Оскола до устя Тора (против теп. Словянська).

Шеста, бахмутська — на устьях р. Жеребця і Бахмутки, мала стерігати поріччя Донця від Тора до Борової. Нарешті сема й остання — айдарська стояла на устю р. Айдара¹⁾.

Таким чином в сім часі Московська держава, своїми кріпостями не виступаючи далі поріччя Сейма і полудневих допливів Оки, своїми сторожами захоплювала побережа Донця на полудні. Але се була сторожа виключно вістова, яка мала підстерігати татарські наїзди на їх звичайних донських перевозах і давати вісти в пограничні городи. Якої небудь відправи наїздникам сі дрібні шкети не могли дати: кожний складав ся з трьох севруків, під началом одного „боярського сина“ і вони по двох їздили „в право і ліво“ від свого становища і нічого крім подавання вістей не могли зробити, та й сей обовязок наємні севруки сповняли лихо, „стояли на сторожах неусторожливо“. Весь сей степовий пограничний пояс від Донця і до пограничних городів був зданий на волю божу, і там всякі добичники і уходники з-за польського рубежа могли господарити зовсім свобідно.

Нова адміністрація 1571 р. на підставі зібраних відомостей і ревізії переведеної на місці зробила деякі зміни в розміщенню сторож (так айдарська сторожа була скасована зовсім, тому що Татари перестали тудою ходити; сторожу коломацьку рішено було перенести вище Муравським шляхом, на вододіл Мерла і Уд, на ріку Олешенку, що тече в Уди, бо над Коломак раз у раз приходили „київські Черкаси“ і громили сторожу; так само пересунено вище Муравським шляхом сторожу другу, з верху Орелі над р. Гомольшу). Але крім того рішила згустити взагалі сю сторожеву сітку, та замінити непевний наємний елемент, з тих севруків-уходників, елементом служебним. В сторожі на будуще рішено посилати самих „дітей боярських“, приписавши для пограничної служби ще різні інші міста (між ин. Стародуб, Почеп, Новгород Сіверський). Крім того признано бажаним організувати для потреби пограничної служби козацькі контіненти в Путивлю і Рильську, чоловіка з тисячу, або скільки землі стане для роздачі їм. Крім дотеперішніх сторож заведено розїзжі „станци“ — одна така мала з Путивля проїздити вздовж польської границі на Донець і Донцем до Тора, а Тором до Самари. Друга їхала паралельно до маршруту першої, приблизно на теп. Суми і Зміїв на верхівя Ворскли (Карново городище) і відти на Валки на верх Орелі. Понадто заведено інститут так званих стоядних голов, котрі мали з своїх становищ розсилати патрулі, „раз-

¹⁾ Бѣляева О сторожевой службѣ — матеріали с. 7 і далі, тамже і мапка; географічний коментар і мапка також у Багалія Очерки с. 92 і далі.

“звды” в степах. Один такий голова мав стояти на Муравських шляху на р. Мерлі, другий на Ворсклі на Карповім сторожевищі (теп. Карпів-город), третій на Муравських шляху, четвертий на Водозавських „ровнях” на Донці, на устю р. Береки, коло теп. Ізюма. „Станиці”, котрі вони мали розсилати в різних напрямках, мали заразом доповняти систему сторож і станиць і служити їх контролем.

Таким чином просторонь між порічем Сейма і Донця і саме поріче Донця по обох сторонах мали тепер в різних напрямках обіздати сторожеві станиці, висліджуючи „воєнних людей”, і ся характеристична система сторож і розвідів далі потім розвивається, направляєть ся і доповняєть ся новими контігентами¹⁾. Але для сього всього треба було людей — особливо місцевих, призначених до сеї тяжкої і прикрої степової служби. Без більших контігентів вся ся складна система сторож і станиць ставала паутивною, серед котру проривалась безпардонно всяка сильніша ватага. В 1591 р. воеводи доносять про повну безрадість пограничних сторож супроти українських ватаг — „Черкасы во многихъ мѣстахъ ходять въ поля и путивльскіе большіе станицы и сторожевые все погромили, и проѣзду изъ Путивля большимъ станицамъ къ усть Айдару, а сторожевымъ къ усть Боровой нѣтъ”²⁾.

І от ми бачимо справді, що московське правительство радо приймає емігрантів, тихже Черкас, „верстає” їх в козаки, хоче наділити ґрунтами і оселити при пограничних містах, щоб мати з них службу. Цар Федір, виставляючи свою кандидатуру на польську корону по смерти Баторія, між иншим виступав також з обіцянкою земельних вазань магнатам і шляхті „коло нових городів в стену”³⁾.

Сі нові городи, що починають будувати ся на полудневій границі особливо з 1580-х рр., по ініціативі Бориса Годунова — з початку фактичного правителя держави при царі Федорі, а далі його наступника, — также потрібували великих засобів людности. Дуже жваве будованне їх зачинаєть ся особливо з 1586 р. Того року ухвалено поставити город Ливни на Сосні і Вороніж на Дону і в них оснувати нові центри сторожевої служби в поміч давнішим. Кілька літ пізнійше являєть ся Єлец на Сосні, низше Ливен. 1593 р. дагуєть ся заснованне городів Білгорода на Донці, Оскола на верхнім Осколі і Валуйки на нижнім. Коло того-ж часу або трохи згодом зявляють ся Кроми на верхівях Оки і Курськ в порічю Сейма. Нарешті в останні роки XVI в. поставлено крайній пункт сеї нової системи укріплень: город Цареборисов, недалеко устя Оскола в До-

¹⁾ Див. у Беляева ст. 24 і д. і матеріали тамже с. 14—28.

²⁾ Матеріали Беляева с. 38.   ³⁾ Соловйов т. VII (II) с. 565.

нець, в сусідстві теперішнього Ізюма, з великим накладом засобів, і обсаджено значною валогою.

Але ся нова система городів і звязаних з ними укріплень, за-сік і т. и., не устояла ся. Налетіли бурхливі „смутні часи“, які за-ляли всякою вольницею се степове пограниче, розстроїли всю си-стему оборони, і коли по десятилітній перерві нове правительство царя Михайла Федоровича взяло ся наново до реставровання полу-дневої оборонної лінії, воно зрікаєть ся такої великої і складної системи, яка була вироблена з кінцем XVI в. Царборисівську крі-пость залишено. Крайніми кріпостями на степовім пограничу поруч старих Путивля і Рильська стають Курськ, Вороніж і перед ними найдалше висунені в степи Білгород, Оскол і Валуйка. Складну і дорогу систему далеких сторож і роз'їздів облишено. Бачимо тільки „близні“ сторожі, по старій термінології. Брак засобів по недавнім розстрою держави змушував до здержливости і можливої ошадности. Та все ж таки в порівнянню з системою оборони Польщі погранична оборона Москви виглядала досить показно й тепер.

З 1616 р. маємо інтересну роспись пограничних кріпостей і залог. В Путивлі було 1048 „всяких ратних людей“, в тим дво-рян і дітей боярських путивльських 150, чернигівських 124, стріль-ців путивльських 100, чернигівських 200, козаків путивльських жилецьких 160. В Рильську 744 чол., в тим дітей боярських риль-ських 132, курських 100, стрільців 100, козаків 253, та з Кур-ська стрільців і козаків 100. В Курську 1320 чол. — дітей бо-ярських 753, козаків 300, стрільців 200. В Осколі 856 чол., в тим дітей боярських 233, стрільців 100, козаків 275, з сотником. В Білгороді 813 чол., в тим дітей боярських 136, козаків ріжних категорій („жилецьких“ „б'лом'ветных“ й ин.) 167, стрільців 243. В Валуйці 620 чол., в тим дітей боярських нема, тільки козаків 270, стрільців 250, і ріжна иньша служба. Крім залог стояли по границі більші й менші полки війська; загальне число його по всій полудневій границі виносило тоді понад 6 тисяч¹⁾.

Період нової експансії починаєть ся з закінченням польської війни. Насамперед розпочаті будову нових городів і всякого рода граничних укріплень на східній, волзькій частині границі. Потім в 1637 р. вислано комісію в донські і донецькі місця, на Мурав-ський шлях, на Ізюмську й Калміуську сакму (шлях), і згідно з предложеним сею комісією проектом рішено поставити два городи на Калміуськім шляху, оден на Муравськім і цілий ряд дрібнійших укріплень і оборонних валів. Так зявили ся в 1637—8 рр. на

¹⁾ Матеріали Беляева с. 42—50.

р. Тихий Сосні Усерд. а на схід від нього на р. Холку, що тече в Оскол—Яблонів¹). Далі Короча на р. Корочі, при Ізюмським шляху між Яблонівим і Білгородом. В рр. 1640—1 на схід від Білгорода стали Хотмижськ і Вольний. Над Ворсклою в рр. 1645—8 Ольшанськ і Коротоляк, що виповнили прогалину між Усердом і Доном, Новий Оскол між Усердом і Корочою, над р. Осколом, Болховой і Каршів (над Ворсклою) між Білгородом і Хотмижськом²). а крайні на заході городи — Олешня і Ахтирка були примежовані від Польщі при розмежуванні 1645 р.

Таким чином Білгород, що перед тим стояв на переді, як оден з форпостів, був включений в цілий ланцюх кріпостей, що тягнув ся неперервано від Дону до польської границі. Зв'язаний посередніми укріпленнями — валами, засіками, острогами і сторожовнями, він творив славу „білгородську черту“, по імені Білгорода, що в XVII в. стає центром сеї оборонної організації, і взагалі всієї організаційної і колонізаційної діяльності московського правительства в північній Слобідщині, перейнявши се значінне від давнішого центра — Путивля. Поза сею „чертою“, перед нею, зістала ся тільки Валуйка, в ролі московського форпоста, центра станичної і вістової служби, ескортовання послів і гонців і т. п.

Се була велика робота, а при тодішніх технічних засобах і в тих обставинах — просто таки грандіозна. Вона вимагала маси праці і матеріальних засобів і переводила ся з великим напруженням сил держави. Побудованне напр. двох городів — Вольного і Хотмижська коштувало 13.532 рублів, величезну суму, так що для будови „польських“ городів було визначено спеціальне оподаткування. Палісади — різні „надолби“, „столбці“, „частики“, „частоколи“ — не кажучи про стіни і вежі робили ся незвичайно сильні і масивні. Засіки, котрими перегорожували ся дороги через ліси, представляли собою величезні маси зрубаного дерева, на кількадесят сажнів широко (дерево налрбувало ся, а не зрубувало ся, щоб його не асувано з місця). Такі засіки тягли ся через ліси: на прогалинах ставили ся укріплення, вали й палісади, що боронили проходу. Від городів-кріпостей на кілька верст „на право і на ліво“ в напрямі сусідніх городів робили ся звичайно високі вали, укріплені палісадом. Кінець кінцем ся „білгородська черта“ утворила неперервану лінію укріплень, обсажену сторожами, на протязі яких 300 верст — свого рода китайську стіну, тільки де-

¹) Тепер нема сього города, стояв мабуть коло теп. Великого Яблунова на верхівю Холка, недалеко Корочі.

²) Дати засновання в „російскіх городів“ 1678 р. (тажже і докладна опись їх всіх) — Дополненіє къ Актамъ Историческимъ IX ч. 186.

ревляну і земляну, а не камінну! Але до повної перфекції вона була доведена тільки в 1670-х рр. і почавши з 1630-х рр. яких сорок літ ішла тяжка робота в сім напрямі — поки розвій оселої української колонізації по за „чертою“ зробив її властиво зайвою¹⁾).

Будова сих нових городів, обсаженне їх валогам, всякими служебними і сторожевими контінгентами викликає нове запотрібование в людях. В нові городи правительство „зводить“ ріжний служебний нарід — дворян і дітей боярських, стрільців, козаків і т. ин. з давніших городів. Набирає на доповненне ріжних добровольців, і між ними знов і ще в більших розмірах ніж перед тим користуєть ся українськими емігрантами, які власне в сім часі — від повстання 1638 р. особливо — в великих масах ідуть за кордон. Два явища — фортифікаційні заходи московські і еміграційний рух український, не тільки стрічають ся хронологічно, але безсумніву й підтримують себе: московське правительство використовувало сей еміграційний рух для укріплення своєї границі, і навпаки „устроюванне“ українських емігрантів, наділюванне ґрунтами, підмогами і постійною платою під умовою військової служби в сусідніх московських городах вабило і притягало українську колонізацію.

Се ж було більше менше те саме, чого шукали українські маси в козаччині і чого позбавила їх катастрофа 1638 р. дома, викинувши з козацьких прав десятки тисяч покозаченої людности і замкнувши козацький реєстр на розмірно невеликім числі старих козацьких родин. За московського границею їм обіцуюно користанне з землі без панщини і повностей, свободу від панського права, з одинким обовязком воєнної служби. Правда, з часом приходило ся познайомитись з тіневими сторонами тутешніх відносин: тяжкою властю адміністрації, прикрою, дрібязковою реґляментацією життя, і „жесточою“ на випадок її переступлення. Тому не рідко потім чуюмо про „зраду“ і утечу сих українських емігрантів, і пізнійше, замість осідати по московських городах, вони волять оселяти ся на свободі, поза „чертою“, в Слобідщині. Але в кождім разі в 1630—1640 рр. українська еміграція в степові городи московської України розвиваєть ся значно.

Певні служебні контінгенти українські позіставали ся в московських українних городах ще з смутних часів, з тих українських ватаг, що ходили тут. В другім і третім десятиліттю в ріжних городах і по цілому пограничу, гень аж у Сибір бачимо відділи „Литви і Черкас“,

¹⁾ Докладний опис сеї лінії в цитованій вище „росписи городів“ 1678 р. Про фортифікаційну техніку в цитованих працях Ласковського і Багалія, рисунки в атласі Ласковського.

переважно невеликі, по кільканадцять і кількадесять чоловіка¹⁾). Але напливає „черкаська“ людність в московські городи головно з кінця 1630-х рр., очевидно наслідком програних війн 1637—8 рр. У нас нема якої небудь реєстрації самого приходу її, але раптом починаючи з 1637—9 рр., і потім в 1640-х рр. виступає в московській урядовій кореспонденції ся українська повинь, що заливає московське пограниччє²⁾). В Путівлю, Курську, Осколі, Вороніжі, Костенську, Коротоюку, Усєрді, Яблоніві, Корочі, Хотмижську, Білгороді, Валуйці, і в подальших говодах як Єлець, Ливни, Орел, Кроми, Новосиль, Чернь, Серпейськ — скрізь адміністрація заходить ся в сїм часі коло українських емігрантів. Величезна маса московських розпоряджень і місцевих одписок з тих років присвячена справам „устроєнія Черкасів“ по всіх отих українних містах: надїлення їх „жалуванням“, ґрунтами, підмогами для загосподарення, зачисленням в службу і реґляментацією сеї служби; відносинами їх до місцевої адміністрації й иньших верств людности, їх внутрішніми сварами і ріжними „измѣнами“³⁾).

Московське правительство, очевидно, відповідно оцінювало сю еміґраційну хвилю, яку гнав в її границі польський режім. Воно не жалувало засобів і заходів, щоб заохотити до нових осель сих людей, і вважало до того мершою умовою, щоб вони тут осілись, загосподарились і привязали ся до землі; тому цінило особливо людей „семянистих“, „прожиточних“. В загальній інструкції, виданій воеводам, наказувано пильнувати, щоб Черкасам-пересельцям „не було ні од кого ніяких кривд і шкід, — аби коней і всякої худоби у них ніхто не крав і не відбирав, і сам воевода аби був до них ласкавий і привітний, аби жесточю не привести в сумнів“. Тих котрі б хотіли вернути ся потім назад в Литву, пускати свобідно зо всім („совѣмъ вѣдѣ“). Черкасів „добрих, семянистих і прожиточних“ записувати в службу, наділяти їх рілями, сіножатями і всякими вигодами, а „одиноких, худих“ (незможних) в службу не приймати⁴⁾). Прихильно ставить ся уряд і до „білоруських понів“, що приходять разом з козаками⁵⁾, і т. и.

¹⁾ Вибірка з розрядних книг у Баґадія с. 756.

²⁾ Як ілюстрація невинного руху еміґрантських „черкаських“ ватаг в сїм часі нехай послужить отся реляція з Білгорода: 6 жовтня прийшов з Литовської сторони отаман Матюш з товаришами, жонами і дітьми, 9 чоловік; 29 грудня Тимошка Витяків і з ним 20 чоловік з жінками і дітьми та „одиноких“ 19 чол.; 8 січня 14 чоловік з жінками та 26 одиноких — оповідали, що ще багато збираєть ся в московську сторону, і т. ин. (Білгор. ст. 82 л. 113).

³⁾ Див. Описаніє документо́въ и бума́гъ архива юстиціи, акта „Білгородського стола“, т. XII с. 202—3, 248—9, 262—3, XIII с. I й ин.

⁴⁾ У Миклашевского с. 169 (ст. N 4058).

⁵⁾ „Білоруські понів“ з Черкасами в Вороніжчині — грамота 1641 р., Второвъ и Александровъ I с. 120. Нагадаю ще раз, що „білоруський“ — се в тодішній московській термінології не тільки білоруський, але і український.

Під час великої еміграції 1638 р. на підставі царського укаву „Запоровьким Черкасам, котрі минулого року 1638 і нинішнього 1639¹⁾ прихали з польської сторони в степові і українні городи на государеве імя і на вічну службу, і по городах устроєні на жите з жінками і дітьми — дано государевого жалування „за вихід“ по 5 руб. чоловікови, матерям черкаським і жінкам по півтора рубля, дітям більшим — по 15 літ і більше — по рублю, меньшим по полтині; кормового жалування по городах дано Черкасам „семянистим“ по 5 четвертей жита і 2 пуди соли, одиноким по 3 четв. жита і 1 пудови соли; по городах велено воеводам наділяти Черкасів грунтами в порожніх і пустових земель: дати їм велено по 3 десятини в однім полі, а в иньших двох по стільки ж; жалування їм [на посів] велено дати по 2 четверти жита та по 5 вівса на чоловіка; а на нинішній рік 1639 дано їм царського річного жалування отаманам по 7 рублів, осаулам по 6 р., рядовим по 5 руб., а поленного корму Черкасам, їх жінкам і дітям по городах давати не велено“²⁾.

Вірцем української кольонії в „українних“ московських городах сього часу може служити Короча, для котрої маємо з 1640 до 1646 рр. кількадесять актів, присвячених власне тутешній черкаській кольонії. „Черкаси“ приходили партиями і „устроили ся“ згідно з вище поданою інструкцією. Напр. 1639 р. прийшло 17 чоловіка семянистих і 3 одиноких і їм дано „за вихід і на дворове строєнне по 8 руб., а одиноким по 5; жита мали давати більшим сіям по 5 четвертей, меншим по 4, одиноким по 3 — але за жито давали грошима. В 1640 р. назбирало ся Черкас 466 чоловіка — того року роздано їм 2208 р., 734 четв. жита і стільки ж вівса³⁾. В 1643—4 рр. було їх „440 чоловіка“ — себто 440 ролин. Мешкали вони осібною слободою під самим „острогом“ корочанським⁴⁾. З описи „пустих дворів“ декотрих Черкас-утікачів 1643 р., бачимо, що вони встигли побудувати ся, мешкали в дворах, обгороджених „тином“, мали крім хат комори, стайні, льохи⁵⁾.

Розміру ґрунтів, вимірених тутешнім Черкасам, в актах не показано; чи обмежили ся вище поданою нормою — по 3 десятини в полі, можна сумнівати ся. Для аналогії можна вказати, що в селі Старикові, аке причислене було до Корочі, козаки мали, ще в 1620-х рр., по „20 четей“ орної землі в кожде поле (разом

¹⁾ Московський рік починаєть ся від 1 вересня.

²⁾ Акты Москов. госуд. II с. 108 - 9.

³⁾ У Мизлашевського с. 168.

⁴⁾ Грамоти корочанські в Чтеніях моск. с. 12, 30, 54, 201.

⁵⁾ Матеріали Багалія I с. 187.

30 десятин)¹⁾, а отаман 30 четей. Так само в сусіднім Усерді козакам в 1630-х рр. міряли по „20 четей“; чугуївським Черкасам також велено виміряти по 20 четей²⁾. Супроти сього можна думати, що і корочанським і иншим Черкасам в нових українних городах також давали по 20 четей, бо взагалі Черкаси тутешні трактують ся на одній лінії з козаками („Черкасы и полковые козаки“ — досить частий вираз). Тільки різна старшина черкаська мала більші ґрунти, або попадаючи на службу „дітей боярських“ діставали вони більші наділи (так стариківські козаки, перечислені на службу дітей боярських, дістали по 60 і 75 четей). Крім орної землі діставали сіножати і ріжні инші ужитковання, котрими користували ся спільно.

На прогодованне і посів діставали підмогу від держави, мабуть і не раз. Так ще в 1643 р. цар наказує корочанському воеводі, аби тим корочанським „русским людем і Черкасам“, котрі не мають чим посіяти і взагалі того потребують — роздав „проса по четверику, и смотря по их землямъ, чѣмъ имъ земли свои обмежить, чтобы имъ на Карочѣ хлѣбомъ обзавестись“. При тім воеводі поручалось допильнувати, щоб ті Черкаси і „русскі люде“ свої ґрунти („указныя свои земли“) зорали і засіяли доконче. Коли попереднього року деякі не зробили того в бідности своєї, то щоб сього року вони обробили і засіяли їх доконче — а котрі б почали „изгиляться“, то їм аби велів обробити і засіяти землі „съ наказаніемъ“. Так само при роздаванню „жалованія“ того року велено воеводі брати за кожного „Черкаса“ поруку, що він в Корочі побудуєть ся, виміряну йому землю буде обробляти і засівати, „чтобы имъ впредь безхлѣбнымъ не быть“. А пізніиших років при роздачі грошового жалуванія поручало ся нагадувати, що сі гроші дають ся на те, аби вони службу служили, „на вічне жите уряджували ся, рілю орали і збіже сіяли“. При роздачі мала бути черкаська старшина і статочні люде („рядовые лучшіе Черкасы“), і мали казати воеводі поправді: котрі досі на Корочі на вічне жите не урядились, землі не орють, хліба не сіють і ніякого добра від них не надіятись — котрі шічать, царське жалуванне пропивають, „в зернь“ програвають, або якимсь воровством промишляють — таким грошей не давати³⁾.

¹⁾ Володіння московських служебних людей (помістья) рахували ся на „чети“, при чім четь відповідала пів десятині, десятина відповідає майже двом моргам, так що четь майже відповідає моргови; при тім рахуєть ся число четей в однім полі (при трохпільнім хозяйстві), отже 20 четей в однім полі, 60 четей в усіх трьох полях разом. На скільки одначе „четь“, що означає четверть висіваного збіжжя, була вже тоді геометрично сталою мірою і справді відповідала півдесятині, се питання і тепер не зовсім ясне. Див. у Миклашевського с. 81 і д.

²⁾ Миклашевський с. 77, Оглоблин с. 236, Вагалія Матеріали I с. 15—6.

³⁾ Корочанські акти с. 1, 12—3, 30—1, 55.

„Жалування“ діставали Черкаси розмірно велике — відповідно до вищенаведеної інструкції. Як я вже сказав, вони рахували ся на лінії місцевих козаків „полкових“ і служили однакову службу з ними, але „для ихъ иноземства“ їх гонорували вище, і платню більшу давали: у всяких перечисленнях місцевих службових людей їх звичайно називають після дітей боярських, а перед козаками („дѣти боярскія, Черкасы и козаки“)¹). Жалування грошового їм давали — рядовим козакам по 5 рублів, сотникам, осаулам і прапорникам по 6 р., отаманови 7 р., тим часом як козаки „полкові“, звичайні діставали тоді по два рублі з четв. Удержання Черкас таким чином коштувало державу величезні для тих часів суми; одна корочанська кольонія коштувала 2215 рублів на рік.

Всі ті 440 корочанських Черкас становили оден дівізіон в чотирох сотень, на чолі котрого стояв отаман, на чолі сотні сотник, сотня поміяла ся на десять десятків, в кождім десятник. В кождій сотні була своя корогва і хоружий²). Так само були організовані „козаки русскіє“, або полкові, і серед них теж знаходимо дуже багато Українців, як показують їх деякі імення як Пожаренко, Волковицький, Полтавченко, Левченко, Мельниченко, Дубовиченко, Лагайденко, Єфимка Свиридов, Гришка Білашенко, Стенька Новицький³) і т. и. (Було їх, безперечно, далеко більше, як би московські канцелярії не змінiali всіх імен на великоруський лад). Були се мабуть українські виходці старшої дати, поверстані в звичайні козаки, тим часом як тих 440 були новоприхожі. Таким чином місцева українська людність зовсім не кінчила ся на тих офіціальних Черкасах, а була значно більша, в самій черті, і ще більше — поза нею.

Наскільки автономна була в своїм житю українська кольонія Корочі, її акти сього не поясняють: чи був тутешній отаман і сотники виборні, чи іменовані, про се не згадуєть ся. Для декотрих інших кольоній є звістки про отаманів вибраних самими Черкасами⁴). Але в кождім разі жите і відносини таких черкаських кольоній підлягали незвичайно пильній і детальній реґляментації — не тільки місцевій, а навіть центрального правительства. Московська адміністрація напр. забороняла місцевим воеводам приймати в служилі Черкаси на вакансії навіть найблизших свояків: синів, братів і т. д. служилих Черкас, не то щоб сама черкаська старшина мала сим завідувати; щоб зайняти опороженне місце, треба було подавати ся в чолобитнею до самого царя⁵), і т. и.

¹) Напр. с. 44, 68, 212, 240.   ²) Ibid. с. 30, 34, пор. 244.

³) Корочанські акти с. 247 і д.

⁴) Проф. Вагалій вказує на такий факт для Кроків—с. 162.

⁵) Корочанські акти с. с. 248,—пор. с. 30 й ин.

Як я вже завважив, ся тісна регляментація, яка випливала з духу московського бюрократизму й так глибоко переймала весь московський устрій, що на кождім кроці мусіла давати себе відчувати українським емігрантам, безперечно, дуже докучала їм, бо глибоко противна була тим звичкам і поглядам, які сі українські емігранти приносили з своїх задніпрянських слобід¹⁾. Далі, при всім бажанню московського правительства бути не тільки прихильним, але й спеціально виrozumілим і ласкавим для українських емігрантів — легко пускаючи їм навіть таке, за що немилосердно карало своїх людей²⁾, воно попросту не вміло відчутти тих прикрих сторін своєї політики, котрі мусіли давати себе болізно відчувати Українцям-емігрантам,—не могло переробити всієї адміністраційної практики з огляду на сю українську еміграцію.

Як дико напр. се мусіло здавати ся Українцєви вихованому в понятях козацької „свободи“, коли він довідував ся, що він не має права свобідно розпорядити ся виданою йому з державної казни платою, не сміє її пропити або прогуляти і мусить відповідати перед властю за невідповідний ужиток сих грошей, які він вважав заслуженими своєю службою. Тим часом от напр. доносить білгородський воевода, що йому білгородські Черкаси Лаврин Бережинський з товаришами (уже, видно, натаскані на московський порядок) донесли на „перейзжих Черкас“ Петра Данчура з товаришами (також очевидно білгородських служебних), що вони будши в Білгороді „пропились і зерню погрались, пашні не завели, дворами не побудувались і служби від них наперед не сподівати ся“. Він, воевода, супроти того ве важить ся їм далі давати жалування і запитує правительство, як йому бути, а з Москви наказ: Петрови Данчурови з товаришами за їх воровство „учинити наказане, бить батоги нещадно, і учиня наказане дати жаловане по напому указу сполна“, та ще дати на поруки, „що на будуче їм не бражничати і ніяким воровством не воровать, на дачах своїх будувати ся і землю орати“³⁾. Не дуже мабуть смакувало і „жалування“ з такими присмаками!

А от напр. „державний“ процес з приводу „непригожих слів“, котрі говорила „короченского Черкашенина жена Федьки Лоболы

¹⁾ Порівняти низше докори Остриянови від його козаків, що він править ними не з вибору, а з волі правительства.

²⁾ Характеристичний приклад такої ріжницї, яку московське правительство робило між своїми і Черкасами в своїх відносинах, наводить Миклашевський (ор. с. с. 128—30). Своім людям забороняло ся нищити т. зв. „заповідні ліси“, які полишали ся для оборони границь, під карою смерти, і дійсно за рубанне таких лісів велли бити немилосердно „кнутємъ и батоги“. Коли ж таке нищення лісів виявило ся за Черкасами, правительство велло тільки привести до присяги на російське підданство тих Черкасів, які ще не були російськими підданими і заборонити їм робити з того заповідного дерева вироби на продаж (1650). ³⁾ Білгор. стовб. 82 л. 342.

Оринка Алексѣва дочь“ в Корочі на забаві (на бесѣдѣ) у свого земляка „Черкашенина Якушки Ткачева“. Не було в тих словах нічого такого дуже страшного¹⁾, але корочанські Черкаси, що були на тій бесіді, не залишили їх донести (може з огляду на присутного стрільця Нечаєва, що в противнім випадку міг би донести не тільки на ту нещасливу Оринку, але і на їх, яко укривателів). Даремно Оринка випрошувала ся, що говорила ті слова „забывся умомъ, потому больна падучею болѣзнью“, і подала чолобите на царське ім'я. Московське правительство поручило воеводі розслідувати „накрѣпо“, чи дійсно та жінка хора падучею болізнею і говорить „завираючи“ з хори — в таким разі воеводі поручало ся скористати з такого часу, коли вона не буде хора падачкою і бити її кнутом у приказній ізби при собі і при людях. Коли ж слідство не potwierдить її хори, і виявить ся, що ті „непригожі слова“ вона говорила „в цілім умі“, в таким разі бити її „кнутаомъ нещадно, только бѣ чуть жива была“. На слідстві місцевий священик, духовник Оринчин, і корочанські Черкаси під присягою показали, що Оринка здавна хора падучою хоробою, і воевода поступив по указу. Він велів ту хору надачкою, морально зломану утратою сина стару жінку коло розправи при собі і при інших людях бити кнутом, „і бивши віддав її чоловікеви Федькови Лободі“²⁾. Можна собі представити, яке вражіння робили такі епізоди на Українців — до чого-чого, а вже зовсім не звичайних до таких езекуцій, та ще і з такого благого приводу.

Важу також іще на одну обставину життя „на черті“, яка теж не могла бути приємна українським емігрантам — се земельна тіснота. Землеволодінне стояло під пильною регламентацією, адміністрація нарізувала ґрунти на основі розпоряджень центрального правительства, і в розмірах не дуже щедрих. Тридцять десятин, хоч би з додатком сіножатей і ужитків, се було дуже небагато для емігрантів, які прибували з лівобічних свобод і за московською границею шукали свободи, дозвілля, простору. А їм і такого скупого наділу треба було допрошувати ся, щоб володіти ним легально. Московське правительство, виховане в практиці й традиціях своїх тісно засиджених центральних областей, не розуміло психології своїх „новоприблих“ підданих, і се було причиною, чому так часто

¹⁾ „Только де государь не выкупитъ изъ плону изъ Крыму сына моего Ромашка — какъ де язь не вижу сына своего передъ собою, так бы де государь не выдѣль свѣта сего“. Сина Оринчи, очевидно, взяли Тагари на царській службі, і вона закланала, як що цар його не выкупить.

²⁾ Корочанські акти с. 52 (1646), новіше у Новомбергского, Слово й дѣло, I с. 537—8.

виникають невдоволення, сварки між ними самими і з адміністрацією, і кінець кінцем — черкаська „измѣна“ й утечі.

Вони були причиною, чому українські емігранти не укладали ся в рамки життя „в черті“, а йшли „за черту“, в ті неосвоєні порожні простори, що стелили ся по-за її межами на полудне, й осідали тут, більшими й меншими групами, зрікаючися і більшою безпечністю, і навіть московського жалування, аби за те мешкати свободнійше і просторнійше, не знати прикрої регламентації й тісности московського укладу.

З українних московських городів України йшли далі на полудне або легально: розбираючи від московської адміністрації в державу, за певну оплату, бортні ужожаї та пасіки, якими вона завідувала, чи земельні надання. Або нелегально, без її контролю осідаючи в ріжних степових місцях.

Подібно як старости подніпрянських замків в XVI в., так воеводи українських московських городів распоряджали роздачею всяким охочим людям бортних і всяких иньших „ужожаїв“ і ріжних ужитковань за певну оплату. Завдяки писцовій книзі Путивльського повіту з 1620-х рр.¹⁾ маємо кілька інтересних дат про сю їх адміністрацію. Бачимо, що в тім часі воеводи роздавали в держави 266 бортних ужожаїв, з котрих збирали звиш 1000 пудів меду і 75 р. грошима. Такі ужожаї в дійсности були великими хуторами, що займали великі просторони землі, і в них проживало часом по кілька й кільканадцять людей, займаючи ся всяким хазяйством — рибальством, звіроловством і хліборобством. Напр. оден такий ужожаї описуєть ся так: він лежить на Пслі і горі Пслом до Придліп і Біринської волости, на річці Уні і Смердиці, по р. Суджі і „на проходах“. Книга доходів Білгородського повіту 1627 р. описує подобним чином тутешні пасіки; майже при кожній пасіці згадуєть ся орна земля, часом двори, рибні лови, хмельники і т. и. Пасік сих було тут дуже багато²⁾.

Правительство радо роздавало також землі в держави (помістья) в тих степових просторах північної Слобідщини. При заснованню Царевоборисова, в наказі данім висланим воеводам поручало ся їм закликати до себе отаманів і козаків лучших з Донця і Осколу і їм оголосити, що цар дає їм сі ріки з усіми допливами, аби вони тими землями по тих ріках володіли, а цареві сторожеву і воєнну службу служили. Велілось росписати ті землі („юрты“) за тими козаками і отаманами — хто якими землями володітиме, і ті реєстри прислати

¹⁾ Книга писцовая оброчныхъ, монастырскихъ и помѣстныхъ ужожаевъ въ Моск. Архиві юстиціі, використана у Милдашевского с. 119 і д. ²⁾ Оглоблин, оп. с. с. 386—7.

до Москви¹⁾. Таким чином тоді вже московському правительству уявляв ся плян роздачі тутешніх земель. Тоді сей плян не здійснив ся, і покинувши Царевоборисов — відступивши далі на північ, московська адміністрація мусила зрікти ся такого пляну широкої роздачі земель в поріччях середнього Донця. Одначе охочим роздавали ся і далі землі в сих сторонах. В писцовій книзі Білгородського повіту стрічаємо ряд земельних надань в околицях теп. Харкова, Салтова, Печенігів, Чугуєва, Ізюму, розданих в другім і третім десятиліттю XVII в. ріжним монастирям, церквам²⁾. Між ними білгородський Черкашенин Яцко Зарубин держав два „юрти“ Баболинський і Тетлівський, на р. Бабці і Тетліві недалеко Чугуєва.

Але далеко більше ніж таких легальних державців промишляли всяким промислом і вели півоселе, або майже оселе жите в тутешніх сторонах ріжні заходжі закордонні українські люде самовільно, без відому і санкції московської адміністрації. Бачили ми таких заграничних Черкас, що промишляли на бортних ухозяях тутешніх ще в XVI в., і ще більше маємо про них звісток в XVII. Звістки припадкові, уривкові, але їх досить, щоб з усею силою потвердити сказане вище, що й тут як над Дніпром поруч з добичництвом і „воровством“, уживаючи московського терміну, і під їх покровом розвивало ся хазяйство уходницьке, ширилась пів-осела, а далі й осела колонізація.

Коли московська адміністрація заходила ся ставити новий острог на валківській горолиці, на верхівях р. Можя, при польській границі (теп. Валки), і московський воевода став на місці робити для того приготування (1646), перед ним ставило ся кілька чоловіка Черкасів, що проживали в пасіках на р. Можу й иньших сусідніх річках. Вони оповідали, що в околицях нового острога було до 150 литовських пасік, і в кожій жило 5—6 або й 10 чоловіка Черкасів³⁾. Виявило ся при тім, очевидно, що такі пасіки й хутори закордонних Українців існують і по иньших місцях. На другий рік московське правительство нарядило слідство в сій справі в Вольнівському повіті, в поріччях Ворскли й її допливів. В сім слідстві дійсно вольнівські люде подали до відомости, що по сусіднім річкам — Рабини, Братенці, Мерлу, Мерчику литовські люде тримають пасіки, і не тільки тут: між Вольним, Хотмижськом, Білгородом і Чугуєвим таких пасік може бути більше трьохсот. Декотрі з них заведено вже дит сім тому, иньші останніми часами. Литовські люде проживають там „безпрестанно“, чоловіка по 5—6; від них Вольнівцям приходять ся

¹⁾ Матеріали Багалія I с. 10.   ²⁾ Факти зібрані у Багалія с. 121—3.

³⁾ Білгор. стога ст. 268 с. 206, і у Альбовського с. 27.

терпіти всякі прикрости: коней їм крадуть, бють і побивають, так що по дорогах проїзду нема.

Ближні розсліди виявили, що сі литовські люде понаходили сюди з пограничних міст: Ахтирки, Миргорода, Гадяча. Полтави. Московське правительство веліло вислати їх всіх за границю „без бою і без задору“ і наказати на будуче не входити в сі московські землі для ніякого промислу. Але сі українські хуторяне за кордон вертати не хотіли, і московське правительство кінець кінцем прийняло їх в підданство і лишило на їх займанщинах¹⁾.

Так поволі і потику, неофіційно і нелегально оселювала ся поволі українськими осадниками пізнійша Слобідщина. Сей економічно-колонізаційний процес розпочав ся, як ми бачили, ще в XVI в., поволі приготовляючи пізнійшу масову еміграцію в сі незахищені простори. Ся найширше розвинула ся по 1649 р. — але перша проба її, хоч і звихнена кінець кінцем, припадає знов таки на отсе десятилітте 1638—47 рр. Розумію еміграцію Острянина і його оселення на Чугуївським городищі, за чертою, самостійною осадою. Як перший крок, або прецедент пізнійших козацьких осад, сей факт здавна звертав на себе увагу і варт її дійсно — не вважаючи, що ся перша проба скрахувала так мізерно.

На жаль тільки, досі не маємо подробиць з розвою сеї еміграції. Подібно як і ватаги, що в тім самім часі мандрували і осідали ся в московських українних городах, виступають перед нами тільки пізнійше на сих своїх нових оселях, і дуже рідко маємо при тім якісь ретроспективні пояснення, — так і тут не маємо ближших звісток про сам перехід. По тім як Острянин — по словам польських свідків — в нещасливій битві під Жовнином 3 (13) червня з кінним військом втік з козацького табору, слід його пропадає. Бачили ми вище звістку, що він і багато иньших учасників повстання вже наперед мостили собі стежку за московську границю, висилала туди свої родини і майно²⁾. З початків липня (3/VII) маємо звістку від путивльського воеводи, що до нього прийшли післанці з листом від „гетьмана запорозького Яцка Острянина“ для відшукання жінок своїх, і воевода потім тих післанців відправив назад „в Литву“, за польську границю. З того б виходило, що по своїй сенесії з-під Жовнина Острянин ще пробував якийсь час на польській Україні, організуючи еміграцію. На сім пункті видко, були певні непорозуміння між ним і новим козацьким правлінням. бо від Гуні і війська Запорозького до того ж самого воеводи приходили коло того ж самого

¹⁾ Білгород. стола столб. 242 с. 69, Миклашевський оп. с. с. 128—9.

²⁾ Диви с. 299.

часу післанці з остереженням, що ті Черкаси, які пішли до Путивля, забрали з собою „много добрыхъ людей, невинныхъ душъ и животовъ“ (майна) — отже аби воевода тих Черкасів арештував до дальших відомостей, 'а силоміць захоплених людей і чуже майно аби виваз післанцям'). Гуня тоді ще сидів на Старці і поки кампанія не була програна безповоротно, мусів кривим оком дивити ся, як на дезерцію, на отей утечі за московський кордон. Переконавши ся, що справа програна вповні, він потім, як знаємо, сам пішов слідом Острянина,

Не далі як в серпні 1638 р.²⁾ Острянин приїхав до Білгорода з сином, з старшиною і з військом і ставивши ся перед тутешнім воеводою „били чолом“ цареви на тім, що „вони в литовській землі держали ся православної віри і Поляки та „папижане“ хотючи їх неволею привести в „папезську віру“ почали їх самих і жінок та дітей їх убивати, і багато вже їх братії, жінок і дітей і всяких „родимців“ побито, і вони — гетьман і Черкаси, тікаючи від того смертного убиства і не хотючи бути в папезській вірі, з жінками і дітьми прийшли на царську сторону“³⁾. Просили прийняти їх під царську державу і веліти „устроити“ на вічне жите на Чугуєвім. Мотивували се тим, що з собою вони вивезли за границю худобу і пчл, і як їх пичнуть розсилати по різних українних городах, як то робила звичайно московська адміністрація, то худоба й пчолы пронадуть, і їх господарство піде прахом, а як їх посалять у Чугуєві, то вони тут своїм коштом побудують ся і грошей та збіжа у царя просити не будуть. Так принаймні потім переказує сей пункт царська грамота.

Московське правительство прихилило ся до їх бажання, дозволило їм селити ся на Чугуєвім городищі, на р. Донці — в районі тих „черкаських промислів“, котрі, видно, і сій Остряниновій компанії зробили добре знайомою сю місцевість. Для „устроєння“ її вислано від білгородського воеводи свого чоловіка, М. Лодиженского, аби зайняв ся будовою „острога“ і визначеннем ґрунтів для мешкання Остряниновим козакам. Всього їх зібрало ся тут тисяча чоловіка⁴⁾,

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III. с. 13.

²⁾ Виходять се з того, що вихід Острянина в московських актах все датуєть ся 17146 роком, що по тодішньому численню кінчив ся 31 серпня 1638 р. Ближної дати його приїзду не знаймо ся.

³⁾ Матеріали Багалія. В царській оповісті вірних Черкасам про утечу Черкасів чугуївських (1641) сі мотива еміграції розписують ся ще крикливішими фарбами: „гетманъ Ятцко Острянинъ, а съ нимъ сотники и рядовые Черкасы и били намъ чоломъ, что они изъ Литовские стороны въ наше Московское государство пришли для того, что польские и литовские люди ихъ крестьянскую вѣру нарушили и церкви божіи разоряють і ихъ побиваютъ і жонъ ихъ в хоромы пожигаютъ і пещальное зелье насыпавъ нмъ в пазухи зажигаютъ і сосцы у жонъ ихъ рѣзали и дворы нхъ і всякое строєние разорили и пограбили“—Воронежскіє акты I с. 100.

⁴⁾ Точнійше — 1012 козаків і 2 пони, Багалій Очерки с. 181.

цілий полк, який і організував ся по полковому: було десять сотників, дев'ять п'ятдесятників, 102 десятники, військовий осаул і писар¹⁾, а ролю полковника сповняв сам Острянин, тільки далі захоче титул гетьмана, і московське правительство його в сій ранзі признає²⁾. На першій початок велено дати їм по 5 четвертей жита і 5 рублів грошима, відповідно до наведеної вище загальної норми, а старшині більше, відповідно до ранги; жито одначе теж при видачі замінено на гроші. Ґрунти під оселі роздано зараз же, ще з осени, і за зиму козаки будували ся і ставили під доглядом Ладиженського остроґа, а на весну просили виміряти їм ґрунти під рілю і сіножати, і московське правительство ведело виміряти — простим козакам по 20 четей в полі, старшині більше (сотникам по 35, Острянину по 120 четей) і видати їм на засів жита і вівса.

Але тут трапила ся біда. Воевода білгородський не приставив на час призначеного на засів збіжа: писав до воеводи, визначеного в Чугуїв, аби прислав по збіже самих Чугуївців, а ті відмовили ся, що їм нічим возити, і так час засіву пройшов, і поселенці зістали ся без збіжа. Вислали чолобитну до царя, де описували свою біду: як вони стягали ся з останнього, попродали всячину, аби дотягнути до хліба, зорали поле, і не мавши що посіяти тепер гинуть з голоду і всякої хвороби, хотіли вже кидати город та йти куди инде „душі свої проґоудувати“, тільки місцевий воевода намовив їх зістати ся, запевняючи що правительство то все поправить. Весь сей інцидент виглядає взагалі як результат бюрократичного конфлікту між білгородським воеводою, котрому були з початку поручені Острянинівці, і новим воеводою, визначеним на Чугуїв спеціально, і скропило ся се, як звичайно буває, на Острянинівцях³⁾.

Дійсно, збіже нарешті прийшло, козаки обсіяли ся, мали добрий врожай, і біда від голоду проминула їх. Але виникли инь-

¹⁾ Наводжу з реєстра — на жаль дефектного (з Білґор. ст. N 108 л. 268 і д.) імена Острянинової старшини, хоч вони й покалічені немилосердно московським звичаєм: осаул Іван Гордієв, військовий дячок (писар) Філон Юрїїв, сотники: Михайло Браславець, Корній Кудря, Богдан Магюшенко, Василь Бублик, Мокій Володимирів. П'ятдесятники: Петро Таланний, Гаврило Ізашів, Кіндрат Іванів, Федір Харїтонів, Тимофій Богданів. Між десятиниками Семен Острянинів. Після реєстру козаків — „вдови бѣдныя й разоренныя“, і серед них Михайло Путник „сп'явакъ“.

²⁾ Видумка „Історії Русов“, що гетьмана „Стефана Остряницю“ разом з Гунею усмертила в Варшаві (с. 56), наробила великого замішання пізнішими авторам, котрі в Слобідщині стрічали ся з гетьманом „Яцьком Острянином“. Філарет здогадував ся, що сей Яцько був своєю проводиря повстання Стефана Остряниця. Соловйов думає, що Яцько проводив повстанням, а скарали в Варшаві його батька, і до сеї гадки прихилили ся і Багалій, не відважуючи ся відкинути звістки про скарання в Варшаві проводирів повстання 1638 р. Хоч уже видавці Воронїжських актів (I с. 133 і д.) досить захитали П, а потім Кудш в Основі 1862 і за ним Головинський (ор. с. 23—4) рішучо заговорили про вїд Острянина до Слобідщини, власть „Історії Русов“ ще раз проявила себе.

³⁾ Матеріали Багалія с. 13—16 і відомости невиданих актів у нього ж, Очерки с. 181 і д.

ші справи. Служба, котрою обложила їх московська адміністрація і її місцевий представник — воевода чугуївський, була тяжка і на сім ґрунті між козаками і воеводою виникли непорозуміння. До того прилучили ся також різні суперечки за ґрунти. Осідаючи на степу „за чертою“, в центрі різних степових ухажів. Остриянівці мабуть сподівали ся що матимуть бодай тут повне дозволе, не так як під рукою московської адміністрації по українських городах. Але їм і тут не давали господарити, як хочуть, а скупецько вимирли рілю і огорода; воли ж вони хотіли свобідно використувати сусідні ухажі, і тут стріли ся з ріжними обмеженнями і перешкодами з боку адміністрації. Одні землі вважали ся вже принадлежними до білгородських поміщиків. в иньших місцях воевода забороняв їм ставити млини, заводити пасіки і т. и. В усяких таких непослушностях воевода московським звичаєм брав ся до всякого „наказанія“, але ся московська „жесточ“ могла тільки гнвати козаків не більше. Кінець кінцем московське правительство забрало воеводу Щетініна і прислало на його місце Кокорєва, наказавши йому не карати Черкас так остро як своїх людей, аби вони „отъ жестокаго наказанія въ сумнение не пришли“; але відносини були вже понсовані.

До того очевидно, прилучила ся й агітація, яку вела польська погранична адміністрація, намовляючи емігрантів до повороту, підбурюючи против Остриянина, лякаючи, що їх розведуть по українних московських городах.

В звязку з усіми неприємностями серед козаків розвивало ся недоволення на Остриянина, що хотів іти в лад московській адміністрації і таким чином не здавав ся на речника козацьких інтересів перед нею. Иньшого ж „гетьмана“ козаки собі не могли вибрати, бо його московська царська санкція зробила нерухомим на сім становищі¹⁾. Остриянин не вмів собі порадити з сею опозицією, скаржив ся цареві, шукав помочи у адміністрації, а се тільки ще гірше посувало відносини. Вже з початку 1639 р. маємо його донесення, що він не міг довести до кінця екскурсії на Татар, бо сотник Розсоха збунтував козаків і вони вернули ся з дороги²⁾. 1640 р. той же Розсоха з иньшими організували петицію на Остриянина, обвичуваючи його в „зраді“ — мабуть хотіли, аби його перемінили; але що слідом той сам Розсоха втік за границю, то петиція не мала успіху.

¹⁾ Козаки при одній нагоді кричали: „гетьманом тебе на Литві не вибрали, пожалував (іменував) тебе гетьманом государ цар!“ (у Філарета с. 31).

²⁾ Матеріали Багалія с. 16.

З початком 1641 р. козаки вислали нову петицію, підносячи різні кривди від Остриянина (головно в земельних і господарських відносинах). Остриянин поїхав сам на Москву, там переведено було слідство на місці, Остриянин довів свою лояльність і московське правительство вважало потрібним його підтримувати далі против опозиції. Прийнято його на царській авдієнції, і чугуївському воеводі дано знати, що „гетьману велено бути у чугуївських Черкасів по давньому“, і воеводі поручало ся їм наказати, „аби у всім його служали“. Але результат з сього був зовсім противний: Остриянові козаки, переконавши ся, що повалити його їм таки не вдасть ся, по його повороті з Москви збунтували ся, вбили його, били ся з воеводою і московською залогою, що була при нїм, і забравши своє майно, жінок і дітей, пішли з усім назад за польську границу, 26 квітня 1641 р.

Ближших подробиць сього „бунту“ не маємо, і про самий епізод знаємо тільки з урядової кореспонденції московської, зверненої на те, аби запобігти якійсь трізові в українських кольонїях по інших містах. Московське правительство, очевидно, боялось, щоб чугуївський епізод не викликав „сумнительства“ і серед інших українських емігрантів і поспішило розіслати грамоти, наказуючи адміністрації запевняти їх, аби вони „не сомнялись“, служили вірно і були певні царської ласки. Заразом одначе поручено перевести слідство і всякі елементи непевні з поміж емігрантів, за котрих інші не хотіли ручити, висилано у внутрішні міста¹⁾.

З чугуївськими ж утікачами слідом стрічаємо ся в ролі „воровських Черкас“. Літом 1641 р. приходили на Тор „визбїнники чугуївські Черкасы“ і взяті з них „язики“ показали, що приходили вони з Полтави. Значить, вернули ся туди, куди накликали їх пограничні польські урядники²⁾. На Чугуїв на їх місце московське правительство вислало нові партії „сведєнців“ з самих великоросійських служебних людей. В результаті, в Чугуїві дістала московська Україна другий, поруч Валуйки, і ще більше висунений в степи аванпост своєї лінії городів і укріплень.

Взагалі скільки можна судити, чугуївський епізод не зіставив по собі прикрого вражіння в московських правительственных кругах, — і не повинен був зіставити. Проба кінець кінцем не вдала ся, але вона дала цінний досвід, який научив, що з певними змінами

¹⁾ Чугуївські акти — Опись білгород. стола с. 107—8, 132—3, вибірки з інших у Філарета IV с. 25 і д., Миклашевського оп. с. с. 308, Багаїля Матеріалы с. 17 і Очерки с. 187 і д. Про долю Острияниної жінки, що зістала ся в Москві і постригла ся в Москві царським коштом — моя замітка в Київських Записках.

²⁾ Донські дѣла II с. 241.

такі „черкаські“ городи в степах вповні можливі. Перший український гетьман, прийнятий під царську руку, зістав ся лояльним супроти московського правительства до кінця — наложив навіть головою в своїй лояльності. „Измѣна“ козацького війська знаходила для себе оправданне і в намовах польських, і в ріжних помилках московської адміністрації, що боком вийшли сим емігрантам. Тому московське правительство далі радо приймає українську еміграцію, як ми бачили. Розсилав П, що правда — по своїх городах, але перехід Остринина став прецедентом для пізніших козацьких осель „за чертою“, які розвивають ся під час Хмельниччини. Не вістав він, можна думати, без значіння, як прецедент, і в переговорах московського правительства з самим Хмельницьким: в московських пропозиціях, щоб він перейшов на московську територію, і нарешті — в приймленню його під царську руку на території польській.

З українського боку еміграція за московську границю також, певно, не вістала ся без значіння в розвою дальших подій, перед усім самої Хмельниччини. Еміграція ся протягом десятилітя утворила значні кадри військової людности, неуприданеної шляхецьким ярмом, яка потім могла взяти участь в великім народнім руху і сею участю його зміцнити. Се значінне позитивне; але було і негативне, далеко важніше.

Еміграція ся, проробивши дороги на схід протягом отсього десятилітя перед Хмельниччиною, виробила певну практику, певний досвід — і послужила прецедентом до масової утечі української людности по перших невдачах великого повстання 1648 р. По перших розчарованнях в нім українські маси, замість приложити старань до реформовання козацької політики в бажанім напрямі, стали покидати арену боротьби, Польщу і польську Україну. Народній рух не дійшов до повної інтенсивности — бо еміграція відкрила инший вихід, і народня енергія пішла в сторону меньшого супротивлення. Енергія екстензивна ще раз взяла перевагу над інтензивною. Справа самостійности України була вбита — за ціну П територіального розширення. Справа прилучення України до Москви і пізніших компромісів з Польщею й Московщиною до повної міри була вже пересуджена отсим еміграційним рухом, котрого перші стадії ми оглянули тут.

„Початок і причина війн Хмельницького“. Українське громадянство перед Хмельниччиною.

Погляди сучасників на причини Хмельниччини. Мотив релігійний — обставини релігійного життя перед Хмельниччиною; українська церква за часів Могили і її ставовище в державі. Мотив соціальний і національний. Козацькі кривди.

„Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от Ляхов на православіе гоненіе і козаковъ отягощеніе“, починає свою історію Хмельниччини „самовидецъ“, застановляючи ся над її причинами з чвертовікової перспективи, котра відділяла його від повстання 1648 р. в той час, коли він брав ся до її описування. І погім він продовжує далі, розвиваючи сю другу і очевидно—найбільш реальну і конкретну в його очах причину:

„Тоді бо у нихъ [козаків] всякі вольности однято: одних по-виписовано, і як вони не хотіли (бо не звикли були) паншину робити, то їх на службу замкову оборнено — до листів [воження] і до чищення коней старости їх держали, в дворах печи палити, псів чистити, двір підмітати і до иньших незносних діл приставляли. Тіж, які зістали ся реєстровими козаками, над ними полковниками були пани-шляхта, присилані від гетьмана коронного: вони ані трохи не дбали про вільности козацькі, а ще всякими способами їх смиряли і легковажили. Плату постановлену для козаків від короля його милости і річипосполитої, по тридцять золотих річно, забирали вони собі і тільки ділили ся з сотниками — бо сотників не самі козаки вибирали собі і настановляли, а полковники з своєї руки, кого хотіли—або їм були зичливі. Приставляли також полковники козаків до всякої домової роботи, їм незвичайної. А коли бувало козак добуде у Татар доброго коня — зараз відберуть. Козаки ті що ходили на Пороги на рибу, — на Колаку від них відбирали десяту рибу на комісара, а осібно треба було дати ще й полковникам, і сотникам, і осаулови, і писареви. З Запорожа бувало через степи шлють в городи бідного козака з рорагом [рід сокола], яструбом, орлом, або з хортом, посилаючи в дарунок якомусь панови — не

жалували козака, хоч би й згинув — як то й легко могло було від Татар. Зате як козаки піймають якого небудь язика татарського, то полковник посилас з тим язиком татарським до гетьмана коронного якоего свого жовніра, до котрого полковник ласкав, — а козацьку відвагу зневажають. В городах¹⁾ знов була кривда від Жидів: не вільно козакови в домі своїм держати ніякого напитку, навіть на свою потребу — не тільки меду, горілки, пива, але навіть і браги. До великого уб жества козацтво прийшло. А більше як шість тисяч не могло козаків бути — хоч би й син козацький, мусів ту ж паншину робити і плату давати“.

По сім автор спиняеть ся над причинами невдоволення поспільства:

„Поспільство хоч у всім жило багато [обфито]—в збіжі, худобі, пасіках, але були над ним вимисли великі, від старостів, намісників, та Жилів, чого Україна не звикла терпіти. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд [себто урядників] держали, тому про кривди посполитих мало знали, або як і знали, то засліплені дарунками від старостів і Жидів-орендарів того не розуміли, що їх по пікурі їх же власним салом мажуть: дарують їм те що видерли від їх підданих, і що сам пан міг би взяти від свого підданого і не так жалував би підданий його,—а який небудь ‚шевлюга‘, який небудь Жид богатить ся, по кілька цугів коней справляє, вимішляючи великі чинші, поволовщини, дуди, осип, сухі мірочки, з жорнів плату й инше“.²⁾

І тільки далі, принагідно згадує про кривди в вірі, котрі поставив був на першій місці:

„Також у вірі руській була ‚поміншка‘ велика від уніатів і ксьондзів, бо вже не тільки в Литві та на Волини, але й на Україні унія почала гору брати. В Чернигові уніатські архимандрити оден по другім наставляли³⁾, по инших городах православні церкви запечатували: в тім їм [уніатам] помічниками були шляхта, уряд і ксьондзи, бо вже на Україні що город, то костел був. В Києві теж не малий утиск чинили церквам божим старожитним — тодішній воведа Тишкевич і також езуїти, домінікани, бернардини і инші закони [чернецькі], наїздами й процесами⁴⁾ утісняючи митрополита та науки в школах забороняючи. Чисто вже не відрізняли староруську православну віру від поганства, бо вже більше пошанованне було аби якому Жидови паскудному [спросношу], аніж найліпшому християнинови Русинowi. А найгірше

¹⁾ Тут се значить те ж, що в старших документах „на волости“.

²⁾ Вид. 1878 р. с. 3—5.

³⁾ В друкованій фразі мясна—в ній бракує се слово „уніатські“, яке вважаю пропущеним; про сих уніатських чернигівських архимандритів стає А. Веранкова: Уніатские архимандриты въ Черниговѣ, 1093 (з Трудів архівної комісії).

⁴⁾ Наїздами правими, вар. правани.

глузування і утиск тернів нарід руський від тях, котрі з руської віри прийняли римську віру".¹⁾

Автор, як бачимо, досить повно начеркнув головні моменти в тім процесі наростання народнього гніву і роздражнення, що прорвали ся нарешті в великім повстанню. І поставивши, сказати б—з ідеологічних мотивів—на пернім місці причину релігійну, він на ділі зіпхнув її на сам кінець, з вірним почутом ріжностепенної реальности складних мотивів, вказаних ним. А в справі релігійній зачавши від звичайної пісні про релігійні утиски Ляхів, серед релігійних причин народнього роздражнення на пернім місці в дійсности поставив ворожнечу православних з унітатами і прикристи від ренеґатів православної віри.

Схема причин, подана нам тут, зрештою не становить його історичної власности—се широко росповсюджене в тім часі, в 2-ій пол. XVII в. толкованне причин козацького повстання. З певними відмінами воно повторяеть ся у ріжних письменників, а свій початок веде почасти від офіціальних мотивовань причин повстання з козацької сторони, почасти—від рефлексій, безпосередно викликаних у сучасників повстання.

Від самого Хмельницького ми не маємо загальної панорами тих причин і мотивів, які викликали його повстанне, в тім роді як отсе дає Самовидець або деякі інші пізнійші письменники; може бути, що се простий випадок, що до нас не дійшло такого ширшого викладу від Хмельницького, а може й справді тільки згодом, з історичної перспективи стала виднійшою така ширша панорама. В своїх листах і розмовах, записаних їх учасниками, Хмельницький висуває то той то инний мотив, дуже часто перемішуючи з своїми особистими кривдами, які поіхнули його до бунту.

В т. зв. реєстрі кривд—змісті скарг Хмельницького приславих з Низу до Потоцького, поруч своїх особистих кривд Хмельницький вказує на насильства старостинських урядників над козаками, аналогічні з тими, які йому самому довело ся витерпіти. „Панам урядникам українним коли сподобаеть ся щось силоміць взяти в домі козацькім, чи жінка козацька, чи донька козацька, — тоді мусять сказати як їм заграють; про сі кривди п. краківський (Потоцький) кілька разів писав до урядників і державців, упоминаючи їх, але то нічого не помогло“²⁾. Той самий мотив повторяє Хмельницький в своїм

¹⁾ Ibid. с. 11.

²⁾ Michałowski с. 4 = Памятники I² с. 195, де він має титул: Rejestr krzywd Chmielnickiego do imci p. Mik. Potockiego... roku 1647 postany. Хоч маємо його не в ориґінальнім тексті, а кимсь зробленім витягу, але автентичність його змісту не будить ніяких підозрінь. Під іменем листу Хмельницького до Потоцького посилаєть ся на нього вже Пасторій, Hist. Pol. с. 39; єсть очевидний натяк на сей лист у Кисіля в листі його з 16 марта—Sprawy с. 303. Копія з приписками з Несвиж. арх. в теках Нарушевича 143 с. 733.

листі до короля, по корсунських погроми, вказуючи на „нешасні кривди і великі зневаги“, які приходило ся козакам терпіти в останніх роках: „Не тільки свого убогого майна, але й самі в собі не вільні ми стали; хутори, луки, новорозроблені сіножати, рілі, стави, млини, десятини пчільні забирають, і що б комусь у нас козаків сподобало ся—силомиць відбирають, і самих нас безвинно обдирають, бють, мордують, до вязниць саджають, і так поранили і покалічили нам товариства“¹⁾. В розмові з московським агентом розвиває він знов релігійний мотив: повстання підняте в інтересах „християнської віри грецького закону“ і рахує на поміч самого короля²⁾.

Ми бачимо тут таким чином досить широку складю мотивів, тільки розкидану в різних висказах.

З польського боку сучасник Кушевич парафразуючи агітаційні листи Хмельницького, звернені до реєстрових, вказує на нищення польськими вояками козацького і селянського майна, на знечешування ними жінок і доньок козацьких та селянських, на служби, мовинности і роботи, що против давнього звичаю накладають ся на козаків. Коли-ж хто почне скаржити ся на всі отсі кривди — осмівають його або обсіпають образами, або збувають гарними, але порожніми словами, тим часом як всі зусилля звертають ся на те, аби з коренем винищити самий рід козацький. І як особливо незносне підносять ся немилосердні здирства Жидів³⁾.

Коховский, офіціальний „королівський історіограф“, historiographus s. g. m., вкладає в уста Хмельницького такі агітаційні мотиви. Насамперед, каже він, благовидним приводом для повстання виставляла ся грецька віра, котрій по словам Хмельницького діяли ся гіркі зневаги з поводу унії⁴⁾. Маєтности владичі і чернечі повідбирані, священники в пониженню: уніати, захопивши духовну юрисдикцію, прикладають їм ніж до горла; де ще в якім куті зістала ся правдива батьківська віра, — там єзуїтські проповідники пускають в рух різні наклепи. Всі благання православних на соймах зістають ся даремними, або відкладають ся з одного на другий — одна вже згадка про православну віру викликає гнів. Забула ся давня слава козацька; як прийде війна, тоді козаків висилають на найбільші небезпеки й манять, використовуючи для чужої користи їх відвагу, а як небезпека мине, тоді за ніщо ваять їх кров і їх самих за остатніх уважають. Кварцяне військо бунує немов в неприятельській землі. Пани не мають границь своєї жорстоко-

¹⁾ Michałowski s. 44 = Kochowski I s. 42.

²⁾ Жерела VI с. 14. ³⁾ Акты Ю. З. Р. III ст. 16.

⁴⁾ Стараю ся передати можливо докладно гадки виложеної прикрою латиною.

сти, і виливши весь запас ярости своєї на голови невинних підданих, напускають на них військо, удаючи їх бунтівниками, а те іноді до ноги вириває цілі села. Нема границь гіркої неволі, а панованне обрізаного жидівського роду робить її ще незносінійшою¹⁾.

Третій сучасник, Грондський, в своїм виводі причин Хмельниччини — одним з просторійших, який маємо²⁾, починає від кривд козацьких, як скасування козацької самоуправи ординацією 1638 р., загороженне дороги на низ Кодаком, забиранне під козаків найкращої добичи ловецької, побори від риби і здобичи татарської, заборона варення пива і горілки, роздаванне сотницьких урядів не за заслуги, а за хабари, відбиранне урядів — в надії нового дарунку, і побиранне грошових кар з кожної нагоди. Потім переходить до кривд народови — підданам панським: різних поборів панських і арендарських (нижше се місце подамо в цілости) і вкінці вказує на кривди, які діяли ся в релігії:

„Що до грецької їх релігії, сильно то всіх вражало, що як трапляло ся якомусь панови з яких небудь мотивів перейти на римську віру (а бувало се дуже часто), то і підданих змушувано до неї-ж. А як де-небудь вони стояли при своїм, то церкви у них силою відбирано і на потреби римської віри обертаю. По-де-куди тіла попередників, що давно вже на порох потлили і тільки в цинових трупах переховувались, вивозили ся з гробівців на иньші місця. В иньших всякими способами приносили попів до того, аби помалу неретягали народ на римську віру, за помічю її унії з грецькою, а кого не могли привести до того спокійними і ласковими способами, — силкували ся змусити до того силою, забираючи непокірних до в'язниць, иньших віддавали від урядів, а на їх місце настановляли иньших, подібних убраннем, але дуже відмінних доктріною, і всяку власть і суд присвоєли над ними, під намовами честних патрів езуїтів. Все се незвичайно роздражнювало всіх, так що вони жадібно чекали тільки нагоди скинути з себе ярмо. Коли ся нагода трапила ся, вони не упустили її, але яко-то кажуть — обома руками за неї учепились“³⁾.

В дійсности в тім десятиліттю перед Хмельниччиною релігійне жите українське, хоч, розумієть ся, не стелило ся рожами ані трощки,

¹⁾ *Annalium Poloniae climacteres*, 1683, I с. 25. Досить близько (тільки коротше) повторяють ці мотиви *Pamiętniki do ranowania Zygmunta III*, вид. Войцїцким (I с. 274 до 276 — залежність очевидна). Дещо буквально повторяє пізнійший Юзефович в своїх *Annales urbis Leopoliensis* (Оборняк лїтоц. Ю. и З. Р. с. 121).

²⁾ *Historia belli cosacco-polonici*, 1789, с. 29 і д. ³⁾ *Op.* с. 33.

все-таки було занадто далеко від таких напружень, які переживало давніше, і саме по собі ніяк не могло рунити нарід до повстання.

Конфлікти мали місце головно в західній Україні, так що коли від загальних жалів на утиски православних, печатанне церков і т. и. православні переходять до конкретних фактів, перед усім виступають справи забраних церков в Холмській єпархії: в Любліні, Красноставі, Сокалі. Се були дальші відгомони тих свар, викликаних розділом монастирів і церков між православними й унітатами, наслідком „пунктів заспокоєння“, і захватами звісного нам влад. Терлецького¹⁾.

Так у Сокалі йшла невгасима війна за церкви, силоміць захоплені ним²⁾. 1640 р. Терлецький обжалував сокальських міщан, що вони позривали печати з церкви св. Миколая, котру він запечатав, позабірали відти весь апарат церковний і десь поховали. З сього приводу він розпочав процес, що привів до визначення нової комісії, але по словам пізнійшої уніатської записки, ся комісія дала тільки привід до нових оружних бійок між православними і унітатами. На початку 1646 р. православні міщане разом з селянами сусідніх сіл вчинили цілу війну і захопили силоміць церкви, які тоді держали уніати, покалічивши і побивши при тім уніатських духовних. Сам Терлецький, перед самою козачиною зіхавши до Сокала для приборкання православних, був в великій небезпеці, як „сокальські бунтівники“ спровадили па нього Волохів з чиеїсь двірської роти і прийняли його каміннем та вистрілами.

В Белзі, коли Терлецький зіхав туди з тою-ж метою в 1641 р., православні, довідавши ся про се наперед, деревом забарікадували двери місцевих церков і скликали всіх парафіан, аби всі з зброєю, яку хто має, ішли боронити своїх церков. І дійсно, коли Терлецький післав до тих церков своїх попів, щоб там одслужили недільну службу, зроблено тривогу, задзвонено в дзвони, збігли ся до кожної церкви парафіане, чоловіки й жінки, „з кіями, коцюбами і колами, котрих немало наготували“, і не допустили попів до церков, прикро викрикуючи при тім на владуку: „Бодай того уніата нещieste огорнуло, злодія — негоден він, аби нам церкви відмикав, і не допустимо йому, хоч би нам і до горла, і шиї постинаю, бо не ест пастирем нашим“³⁾.

Так оповідало ся з уніатської сторони; з православної могли багато оповісти про різні кари і репресії, які спадали на православних за се противленне унії.

В Більську напр. православних, які противили ся унії, засуджено на баніцію, позбавлено горожанських прав, а всіх взагалі

¹⁾ Див. ч. I с. 195—6.
II дод. 50, Гарасевич I. с.

²⁾ Архивъ Юго-Зап. Рос. I VI ч. 321, II. Могіла II дод. 51.

місцевих православних позбавлено права на які-небудь уряди міські і наложено на них грошеву кару в 1000 талрів¹⁾. Владика луцький Пузнина, до котрого належали сі північно-західні українські землі, жалував ся на володимирського уніатського владика і його капітулу, що вони теж пустили ся слідами Терлецького. Закидав їм, що вони в Кобрині заборонили православне богослуженне, вистаравшись королівській лист ad male narrata (хибними інформаціями), змушують міщан ходити до уніатських церков, тіла покійників арештують, хоронити не дозволяють, і навіть доставши з небіжчика окуп на подзвінне, „замість дзвонення звичайного, на тривогу в дзвони бють“. Людям, що несуть мертве тіло, і цехам дорогу заступають, бють і мордують, сукна на марах шарпають, тіла мертвих з мар скидають. Людей ханають до в'язниць, винами урядовими їх нищать. Подібне діється і по інших містах—в Любліні, Берестю, Красноставі, Ковлі, Грубешеві, а особливо в Більську, де уніати з засідки напавши побили священика, що йшов з св. дарами, дари викинули в болото, оружною рукою здобули дві церкви і заставши там еромонаха одного, „побили і змордовали“. В Клещелях, Лосичах, Парчові і в селах коло Більська оружною рукою позабирали церкви, признані комісарами православним, забороняють православне богослуженне, вимушують від православних декларації на унію, а потім ріжними декретами іродськими, трибунальними, асесорським „окривають“, „від міст виключають“, маєтки конфіскують і до решти людей нищать²⁾.

Особливого розголосу з сих епізодів набрало забравне брацької православної церкви в Любліні, тому що православні магнати й заможнійша шляхта, як і католицька, зчаста відвідували Люблін за для справ трибунальських, і так ся кривда, задана уніатами, все була у них пред очима. Захоплена 1638 р., ся церква служила потім предметом гарячих дебат на соймі 1640 р., підіймала ся на соймах 1641 і 1642 р., спонукала до вмішання короля, що поручив любинському старості вернути її православним,—але і сей наказ не був сповнений і справа тягла ся й ятрила ся далі, до самої Хмельниччини³⁾.

Другим таким огнищем неустанних релігійних війн була Перемищина. Боротьба двох тутешніх владиків—православного і уніатського як найсильніше захоплювала місцеву українську шляхту і взагалі православну людність, що в рішучі хвилі з зброєю в руках спішила на поміч православному владіці, а порушувала, можна ска-

¹⁾ Ibid. ч. 79.

²⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 325.

³⁾ П. Могила II дод. ч. 40, 55, 56 й ин.

зати, все українське громадянство цілої України, що справу перемиського владництва, вибореного під час безкоролів'я, вважало загальною національною справою. Коли в 1638 р. перемиський уряд на основі трибунальського засуду вибрав ся відбирати від владки Гулевича захоплені ним монастирі, він стрів ся з цілим військом, розміщеним під монастирем, в правильних відділах. На даний з гармати знак про наближення уряду воно приготувало ся до оружноі битви, а на запитанне його представники заявили, що поступають по наказу м. Могили і „обивателів Перемиської землі віри грецької, стану шляхоцького“, а мотивували ся тим, що владцтво перемиське „належить не самому тільки Гулевичу, але всій Руси, котра не в уні“¹⁾.

Грізна небезпека, в яку потім впав Гулевич—інфамія, кинена на нього і з такими тяжкими заходами і жертвами потім знята (1641), змусила православних до більшої обережності в дальшій боротьбі. Проте сильне огірчення і раадраженнене таки зісталось і проривало ся тут в ріжних епізодах²⁾.

На Білоруси знов ареною завзятої релігійної боротьби була єпархія пелоцько-вїтебська і митрополїча вїленсько-новгородська. Постанова короля, що в Полоцьку, Вїтебську і Новгородку на будуче не має бути православних церков, давала привід до безконечних спорів, переслїдувань, меньших і більших бїйок, і взагалї тутешня атмосфера, подїбно як на Побужу, була переповнена релігійним роздраженненем.

В звязку з проголошеним „пунктами заспокоєння“ принципом рівноправности представників усіх конфесїй, в західній Україні з новою силою підїмають ся спори про права православних по містах, участь їх в цехах, міських урядах і т. д. Толеранційна політика короля була безсилна положити кінець кривдам, тим більше—що й сама звичайно не відважала ся йти до кінця і здебільшого застрягала й тут в компромїсах між рівноправністю і старим порядком. Роздраженна ж сею толеранційною політикою правительства єрархїя старала ся власними засобами нагородити ті утрати унії і католицтва, які задавала їй ся королївська політика.

Пани-шляхта, що за Жигимонта пописували ся католицькою ревністю в тон клерикальній політиці короля, тепер уважали добрим тоном підчеркувати своє католицьке завзяте, як певний прояв само-

¹⁾ Gdyś to nie jedno iego mści oycu Ulewicowi należy wladictwo, ale y wszystkiey Rusi, ktorzy nie są w uniey—акти перем. году львів. краев. архиву кн: 361 с. 1820.

²⁾ Див. про сю боротьбу Лозїнського Правен і Іевен I с. 298 і д., Добрянського Історія єпископовъ єпархїи Перемьшльської с. 18 і д.

стійности, шляхецької фронди супроти короля, котрому шляхта вважала добрим тоном показувати свою незалежність. Маємо багато звісток про натиски, під впливами ерархії, і дідичів на православне духовенство, котрими вони старалися ослабити чи зрівноважити уступки, пороблені православної церкві.

Так от латинське духовенство перемиське, з огляду на відновлення православного владцтва, на своїх синодах 1630-х рр. постановило приложити всі старання до того, аби підтримати унію¹⁾). Постановлено, що всі руські священники з маєтностей перемиської латинської катедри мають до кінця року піддати ся власті уніятського владики Крупецького, инакше треба відібрати їм парафії. Зверталось се головно на священників ключа Радиминського і Лукавецького, бо священники ключа Яслиського вже піддали ся Крупецькому, хоч теж не ставили ся на його єпархіяльний собор. Ухвалено було проголосити сорокденну індульгенцію всім хто чимсь приложиться до успіху унії, і спеціально всім дідичам-коляторам, які в своїх маєтностях даватимуть презенти священникам-уніатам²⁾).

В дусі сих постанов дійсно і поступали побожні дідичі. Напр. Сенявський наказує, під карою смерти, священникам і міщанам в Олешичах, аби були послужні Крупецькому³⁾). А єпископ Пясецький, звисний історик і ліберал свого часу, прихильник королівської політики, руських священників катедральних маєтностей для більшої певности привів під свою безпосередню власть, щоб не давати їм хитати ся в тодішнім перемиськім роздвоєнню між унією і православ'єм⁴⁾).

Сі прояви гострої релігійної боротьби захоплювали увагу цілої України, і наповняли атмосферу українського життя релігійним напруженнем.

Анонімний український полеміст з винницької філії київського брацтва⁵⁾), закидаючи уніатам шкоди і спустошення, котрими вони спустошили Русь гірше від польських Воєславів і татарського Батия, повторяє за виленськими полемістами оповідання про те, як на Білоруси, в Вильні і в иньних містах запечатувано церкви, обертано їх на корчми і кухні, пустошено монастирі, забирано цер-

¹⁾ Synodus dioecesisianus Premisliensis 1636 с. 13.

²⁾ Pawłowski, Premislia sacra с. 443.

³⁾ Так переказує се не видане розпорядженне Добрянський—Історія єпископовъ перекл. с. 21.

⁴⁾ Zachariasiewicz Vitae episcoporum premisliensium ritus latini с. 133. Грамота Пясецького радиминському священнику, з обовязком, że zwierzchności władcy Sylwestra Huliewicza nie uniatskiego nie będzie przyznawał, ale samej naszej zwierzchności podlegać będzie—у Добрянського і. с.

⁵⁾ Indicium to jest pokazanie cerkwie prawdziwej, przez jednego z zakonników reguły Basiliusza św. wkrótce wyrażone, 1638 — трактат в цілості невиданий, вивривки подав Головацький — Библиографическія находки во Львовѣ, 1873 (Сборникъ отд. рус. яз. X).

ковні маєности, православних обтяжано ріжними карами, змушувано силоміць до унії і т. д., з ближших же українських сторін подає тільки два епізоди. Один — се голосна острозька трагедія 1637 р. викликана роспорядженням ділички, Анни з Острозьких Ходкевичевої, що на сам великдень веліла перенести кости свого батька воеводи волинського, Ол. Острозького з православної замкової церкви, де він був похований, до кляштору єзуїтського. Православне міщанство, роздражене таким насильством над мертвим, котрого воно шанувало, — останнього православного князя з дому Острозьких, вчинило малий бунт против ділички, і за се було покаране тяжкими карами і муками¹⁾. Другий „тумульти“ се київський того-ж року, вчинений незнати ближше ким під час митрополичої процесії на першого Спасу на Подолі.

Розуміть ся, подібні „тумульти“, в душі тодішнього часу, — або такі факти, як безправне скаранне на смерть воеводиним судом студента київської брацької колегії в 1640 р., — вчинене на те тільки, як підозрівали, щоб пострашити і розігнати студентів з тої колегії²⁾, — безперечно, дражили сучасних Українців дуже сильно. Факт характеристичний, що імя тодішнього київського воеводи Яна Тишкевича (1632—1648) на завсіди заховало ся в пам'яті (як бачимо у Самовидця) як гіркого ворога православних, хоч властиво для яких-нибудь дійсних утисків православної церкви тут не було місця.

Незалежно від ріжних прикростей, які не залишали чинити їй і тут ріжні ревнителі католицької віри, православна церква в східній Україні, на Подніпровю, далеко не чула себе безпомічною або придавленою, і далека була від якоїсь прострації. Навпаки, вона повна була енергії і найкращих надій під рукою свого невсипущого митрополита, котрого правління займає майже цілу перед-революційну добу (Могила вмер під новий рік 1647 р.).

Я зазначив свого часу, що здобутки безкоролів'я, завершені „пунктами заспокоєвня“, православні вважали великим своїм тріумфом, і недоцінюючи очевидно виїмкові політичні обставини, котрі дали їм сю побіду, склонні були бачити в сих здобутках міцну підставу дальшого розвою православного церковного життя і його ко-нечної перемоги над унією. З сфер митрополичих, та можна сказати — і взагалі з схіно-українських духовних кругів звучать вь сім

¹⁾ Сучасна вірша про се — „Лamentъ о пригодѣ нешасной“ видана пок. Житецьким в 51 т. львівських Записок. Про сей епізод — у Ор. Левицького Анна Алоиза кн. Острожская (К. Старина 1883, XI), і в новім обробленні — Єзуїтська преподобниця, Д.-Н. Вістник 1913 кн. II (передруковано в книжці „Волинські оповідання“, 1914).

²⁾ Про сей епізод П. Могила II дод. 46.

часі сильні і утішні ноти, що мовляв лихоліте православних скінчило ся і вони можуть сміливо і певно дивити ся в будуччину. Уже і перед тим православна церква, під покровом козащини, зайняла тут фактично дуже сильне становище; тепер ся фактична позиція була легалізована і здавала ся зовсім певною і надійною. З Києва уніати мусіли уступити ся до решти. Що значила уніатська архимандрія в Чернигові, котру Самовидець вважає такою незносною провокацією православних — показує лист короля 1643 р., де він іменував коадютора і наступника толішньому архимандритови, звісному Кирилові Транквіліонові. „Маючи відомість, що в усій області Чернигівській нема ніякого уніатського монастиря і свята унія замикаєть ся в одній тільки особі велебного отця Кирила Транквіліона“, король вважав, з огляду на дуже старий вік о. Кирила придати йому помічника і засгунника, аби з його смертю архимандрія не попала в руки схизматиків¹⁾.

Під проводом Могилы православна церква скріпила свою організацію, і його кружок поставив для себе питанням чести поставити її вище всяких закидів противників. В питаннях віри і в дисципліні церковній прикладав він всі старання до того, аби привести все до одностайности і порядку. Найвищим виразом сих змагань був київський собор 1640 р., на котрім був передіскутований проект катехізма, виготовлений київськими духовними (головним автором його вважаєть ся Ісаія Трофимович Козловський, ухвалою собора нагороджений за свою працю титулом „доктора богословія“), а разом і розібрано цілий ряд питань, більших і меньших, з обрядовости, дисципліни і обичайности²⁾.

Потреба в загально принятім, канонізованім каноні православної доктрини справді була пекуча. Східня церква не мала повного викладу своєї віри і ся недостача давала себе дуже сильно відчувати в сю епоху релігійних суперечок і полемік, а ще як на те 1629 р. зявив ся змістіфікований, ніби-то православний катехізм, пущений під іменем патріарха Кирила Лукаріса, в дійсности написаний з протестантського становища. Вороги православних не залишили вхопити ся за нього, він зараз вийшов в кількох виданнях, і його протестантськими поглядами кололи очі православним, докоряючи за відступленне від правовірних традицій. Отже се було дуже сміливим подвигом, і разом — свідоцтвом певности своїх сил, коли саме українська

¹⁾ Архивъ Ю. З. Р. I. VI ч. 311.

²⁾ Акт соборний відомий тільки з видання Саковича Sobor kijowski schismaticcki przez оуца Могиле złożony і одprawowany (було два видання, 1641 і 1642 р., передруковано в IV т. Рус. Истор. Библ.). Сакович, обмеживши ся полемічними прижитками, самого змісту, очевидно, не зміняв.

церква рішила ся ваяти ся за виповнення сеї пекучої потреби. Він мав свідчити, що часи упадку, темноти і безрадности пройшли для неї безповоротно, коли її провідники беруть ся до такого тяжкого і відповідального дла.

І справді „Могилянський атеней“¹⁾ не согірше упорав ся з сим длом. Переглянений і справлений на київськїм соборі, з участю делегатів від усіх єпархій²⁾, його катехізіс—т. зв. „Православне ісповідання віри“ був пересланий на розгляд царгородському патріархови, і той передав його на розгляд собору скликаного тоді (1641) в Ясах. Передіскутований і виправлений ще раз тут, київський катехізіс був предложений на затвердження всіх чотирох патріархів і був ними затверджений 1643 р.

Се був великий тріумф могилянського кружка і української церкви взагалі, що її виклад православної науки знайшов таку високу апробату. Осоромлені були розсвітані ворогами думки про брак релігійного освідомлення в православної українській церкві, про її нездатність до вищої науки, безпомічність в релігійних питаннях³⁾.

Одначе виданим сей великий катехізіс, що дістав звичайне імя „Могилиного“ на пізніші часи, Могили не довело ся бачити—він вийшов тільки в 1662 р. Не маючи справленого тексту Могила не міг надрукувати його у себе вь Квіві, випустив тільки короткий витяг, насамперед одначе по-польськи—„аби затамовати уста невстидливих намовців“², а потім в тім же році 1645 „діалектомъ рускимъ“⁴. Він вийшов в малім форматі, для лекшого ужитку в сімях і в школах, як сказано в передмові, під заголовком: „Събраніе короткои науки о артикулах вѣры православно-католическои христіанскои ведлугъ вѣзанія и науки церкве с. восточнои соборнои апостольскои для цвѣченя и науки всѣмъ в школахъ ся цвѣчачимъ христіанскимъ православнымъ дѣтемъ“. Виданне повного текста, „найгрунтов-

¹⁾ Вираз очевидно популярний в сім кружку, див. Патерик Косова, 1635 р., с. 181, і Терагуріуму передм. в.

²⁾ Що в соборі брали участь делегати всіх чотирьох православних єпархій, каже Галатовський, викладаючи науку про душі умерших (Мессія Правдивий, 1669, ст. 320). По його-ж словам проводив собором яко „маршалок“ його Самуїл Шидік, архим. смольський, „писарями“ були ректор київський Кононович-Гобрацький і тодішній ректор гойський Інокентій Ізель. Текст катехізіса був потім стверджений формально владиками: в київській лаврі переходувалась рукопись його підписана і припечатана Могилою, Пузыною, Гулевичом і Косовим, про се говорять соборна грамота кнєр. Гедеона Четвертинського—у Макарія XI с. 597.

³⁾ Саме в осени 1643 р. появилася в Вильні книжка ново-наверненого католика Федора Скужиновича (Скужина-Тышкевича) *Przyczyny rozłączenia disunicy przezaspemni pogodowi Ruskiejmu rodanie*, де він доводив, що православні не знають письма св., ані своєї власної віри, пускав (чи повторив поголоски), що висланці київські з Молдавії вернули ся зі з чим, і з Константинополя нема рішення справи—то jeno słyszeć, iż Graecy się tem odzywają, że nas Ruś uszyc wiary nie będzie (розд. V § 4).

нійшої науки“ обіцяно „подати нрудко“; але Могилі не вдало ся сповнити сеї обіцянки¹⁾.

Дебати, ведені на київським соборі 1640 р., дають образ і міру сучасних богословських інтересів. Поруч різних елементарних справ, в тім роді як заборона нюхання табаки, або куповання православними мяса у Жидів,—дебатували ся питання про те, де пробувають по смерті душі праведних і де душі грішних; як відбуваєть суд над поодинокими душами умерших; звідки береть ся душа у дитини—чи від батьків чи творить ся Богом. На всі сї питання треба було мати готові, вироблені відповіді, аби католики не тикали в очі, що православні самі не знають, у що вірують.

Так само в сфері обряду, супроти обрядової одностайности римокатолицької церкви, котрою хвалили ся різні полемісти супроти неодностайности практик і обрядів православної церкви, могилянський кружок вважав конче потрібним подбати про зведенне їх до одного взірцевого знаменника. Власне в сю сторону дуже болюче уколів Киян їх бувший товариш і співробітник Касіан Сакович, колишній ректор брацької школи. Перейшовши згодом на унію, потім на католицизм, він з рівною відливістю звертав тепер своє перо і проти православних і (навіть ще гірше) против уніатів²⁾. Богослов не глибокий і взагалі чоловік, очевидно, не принципіальний, в полеміці вульгарний, але не позбавлений гумору і грубого дотепу, він по своїм переході на латинство змалював дуже відливо сумний стан української церкви—православної і уніатської: темноту і непорядність духовенства, брак богословського усвідомлення, і особливо—хаотичність обрядових практик і різні неправильности в них³⁾.

Нова книжка робила сильне вражінне, бо при всій своїй тенденційности орудувала дійсно багатим реальним матеріалом—

¹⁾ Перше українське видання, з варіантами польського, передруковане у Голубева П. Могила II дод. 81. На другий рік (1646) українське видання було передруковане у Львові в святоюрській друкарні владика Желиборського (Зобрая'є короткої науки), а в 1649 р. вийшов словянський переклад київського видання в Москві (перегляд його відмін у Голубева I. с.).

²⁾ Досить докладна біографія Саковича у Голубева П. Могила II с. 321 і д. (теж в предмові до Архива Ю. З. Р. I. IX) і у Харламповича Зап.-русскія правосл. школы с. 402—4. Син православного попа з Хотилича, з теп. Галичини, учив ся в замойській академії, був „інспектором“ (гувернером) Адама Кисля, потім пробував на дворі Крупецького в Перемишлі, в 1620—4 рр. був ректором київської школи і став тоді ченцем з іменем Касіяна (світське ім'я його було Каліст). Перейшовши звідси до Люблина, пристав тут до уніатів і дістав дубенську архімандрію по Смотрицьким, але з кінцем 1630-х рр. з неясних причин мусів з неї уступити ся і тоді перейшов на латинство (1641). Номер р. 1647.

³⁾ Книга носить безконечний титул, якого шкода цілого й виписувати: 'Etapor-
fowicz albo perspektywa i objaśnienie błędów, herezyey i zabobonów w Grekoruskiej
cerkwi disunitckiej tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sacramentów
i w inszych obrządkach i ceremoniach znajdujących się... в Кракові 1642. Вилки
і витяги з неї у Голубева I. с.

поміченнями над обрядовими непорядками, котрі Сакович міг дійсно пізнати дуже добре, побувавши під час свого бурхливого життя в різних місцях України, а при тім була написана живо і дотепно, хоч і простакувато. Кружок Могили поспішив відповісти на неї великим апологетичним трактатом на польській мові, „Літос“, під псевдонімом „Евсебія Піміна“¹⁾. В нім різко і лайливо відгризався він від нападів Саковича — сі лайливі, нелітературні атаки тим більше впадають в око, даючи міру роздражнення Могили і його кружка²⁾, що Сакович в своїй книзі трактував самого Могилу з великою, як на полеміста, пошаною. Заразом „Пімін“ виясняв дійсний характер православних обрядів і боронив їх практику, і ся апологетична сторона мала всяку вартість. Тому перекладений на славяно-українську мову „Літос“ користувався великим поважаннем в православних кругах, як літургічна книга.

Але відгризаючи ся від нападів Саковича, запевняючи його, що різні вказані ним непорядки і неправильности в значній мірі відійшли вже в минуле, заборонені або справлені новітніми поученнями єрархії, — Могила з компанією мусіли признати, що все-таки непорядки існують³⁾. Сам Могила в своїх записках на собор 1640 р. публично признавав „нестроєніє“ духовного і иночеського чину, особливо в обрядах: „згола однимъ словомъ вся наша церковь російская — не в догматах вѣры, которые непорушно держать, але в обычаехъ такъ до молитвы, яко и житія побожного надеръ есть зепсована“⁴⁾. Над поправою їх працював, як згадано, київський

¹⁾ Трактат має теж довгий титул: *А:до; albo kamien z prosy prawdy cerkwie świętey prawosławney ruskiej na skruszenie fałszociemney perspektiwu albo gaszey paszkwili od Kassiana Sakowicza byłego przed tym kiedyś archimandrytę dubińskiego, unita, iakoby o błędach, haeresiach y zabobonach cerkwie ruskiej w uniey nie będącey tak w artykułach wiary iako w administrowaniu sakramentow y inszych obrządkach y ceremoniach znajdujących się...*, 1644. ст. 424. Передрукований з примітками Саковича в ч. I т. IX Архива Ю. З. Р. Автором її Сакович (в своїх критичних замітках) і православні вважали Могилу — так само як називали його автором і катехізіса і требника. Але правдоподібніше вважати всі ці видання колективним ділом Могилиного кружка з більшою або меншою участю самого Могили.

²⁾ От напр. квітка полекія, яка може характеризувати сей полямічний тон обох сторін: на гдузуване Саковича з земних поклонів православних, що вони гловне па ziemie polożuwszy owdzie iako działa narychtowane nazad powystawiają, Літос відповідає: Na siebie to i na podobnych tobie, ktorzyscie z cerkwi uciekli y z niey szydzi cie, Bogu głowę skłaniaiając, działa rychtują. Przymiż wdzięcznie wet za wet.

³⁾ Ще більш рішучо, розумієть ся, наставляв на тім Сакович в своїх замітках до Літоса; чи викуштує їх друком, зістаєть ся неясним. В історії польської літератури Вішневського фігурує відповідь його п. з.: Oskard albo młot na skruszenie kamienia s hizmatyckiego, gusconego z łarwy kłiowskiej pieczarskiej od nieakiegoś Euzebia Pimina... wukonany, ... w Krakowie, 1646, але істнованіє такого друку зістаєть ся непевним. І ми маємо тільки рукописні замітки Саковича, часто дуже інтересні, поповнені на примірнику Літоса і видані тепер разом з ним (Архивъ Ю. З. Р. I. IX).

⁴⁾ Памятники кiev. ком. I^о с. 152.

собор 1640 р.¹⁾), против них звертав Могила свої окремі розпорядження, вінцем же сих заходів його і його кружка мав послужити славний „Могилин требник“ — третя велика праця Могиліного кружка, третій основний камінь, положений під відбудову православної української церкви.

Він вийшов 1646 р. під заг. „Еухологiонъ албо Молитвословъ или Требникъ, имѣяй въ себѣ церковная различная послѣдованія іереомъ подобающая“ — величезний корпус, що зістав ся найбільш повною літургічною збіркою на всі пізніші часи²⁾).

В нім можливо повно було зібрано літургічну українську традицію в друкованих і рукописних требників, критично (з церковного становища) переглянено і при тім виключено де-що, зміщене в попередні, і доповнено що бракувало — по части перекладами з грецьких требників, а ще більше — власними утворами, в значній мірі зробленими на вірець римського бревіарія. Крім самих „чинів“ умщено чимало статей що поясняли значінне і вагу таїнств і обрядів. (Статі сі також зложені під впливами бревіарія, а де котрі навіть просто переложені відті).

Сім требником Могила хотів виключити з уживання попередні збірки і привести таким чином до одностайности літургічну і обрядову практику своєї митрополії. В передмові він наказує священикам відложити всякі інші требники, а купувати сей і його тримати ся. Але Могила вмер так скоро, що не встиг відповідно поширити свій требник, та й тяжко було широко спопуляризувати таку махіну. Тому його вивели з уживання видані потім скорочення сього требника — було їх видано кілька, в Києві і Львові. Та хоч і так, через них, але кінець кінцем Могилин требник в значній мірі озягнув таки свою мету — одностайність церковної практики і обряду.

Інші Могиліні пляни лишили ся не здійснені. Він збирав ся зробити нове виданне біблії — поправнійше від острозького, що ставало де далі більшою рідкістю. Львівський друкар Михайло Сльозка, присвячуючи Могилі своє виданне тріоди (1642), згадує про приготування до сього монументального діла. Воно лишилось не сповненим. Другим пляном Могили було виданне збірника житий святих; на

¹⁾ Галатовський каже навіть, що на сім соборі був предложений до потвердження пізнійший требник (Мессія правдивий с. 321). Але се дуже сумнівно — хіба якісь начерки його, або части могли там бути, декотрі ж без сумніву пізніших років.

²⁾ Він має два варіанти: повнійші примірники, в додатковими статями для монастирів, мають 1759 карт in folio, коротші, звичайні — 1655 листів. Титуловий лист має дату 16 грудня 1646 р.; гравюри, роботи славного Іллі, датовані 1644 р. (заважаю, що в реєстрі його праць — в Словарі Ровинського поминені сі гравюри Требника — численні і дуже інтересні). Зміст требника (оглава) передр. у Сопікова Онытх рос. бібліографіи V, дод. Про його також у Макарія XI с. 604 і д.

основі грецької збірки Симеона Метафраста—про се згадує Дмитрій Туптало в передмові до свого пізнішого видання Міней. З цього вдалося до певної міри здійснити публікацію українського агіологічного матеріала. На поручення Могили Сильвестр Косів, пізніший митрополит, зладив польську перерібку київського Патерика, з полемічно-апологічними статтями, де доказувалася, з одного боку—святість київських святих (надприродність їх нетлінності), з другого—їх приналежність до церкви православної, від латинської одріжненої. Книга ся видана була в 1635 р.¹⁾ А кілька літ пізніше вийшла друга книга—збірка печерських чуд, головню пізніших, не обнятих Патериком, під заголовком „Тератургіма“, з поручення Могили споряджена Ат. Кальнофойським, теж по польськи²⁾. Сюди між иньшими вийшли і записки самого Могили про печерські чуда. Він збирав оповідання про чуда і події, які свідчили про святість православної української церкви, і сей збірник заховався в рукописі—виданий був уже нашими часами, як історична пам'ятка³⁾. Апологічними завданнями—оборони репутації православної церкви в особах її святих і святинях в очах чужинців пояснюється і ся обставина, що згадані могилянські публікації про київські святощі були випущені перед усім по-польськи, для чужих⁴⁾. Словянське видання Патерика, по ініціативі мабуть того-ж Косова, вийшло значно пізніше, аж в 1661 р., по його смерті, але гравюри для нього робилися ще з 1650-х рр.

Вичислені могилянські видання мали велике організаційне значіння і значно підносили енергію і самопевність в православних кругах. Організаційна діяльність Могили взагалі оцінювалася не звичайно високо вже його сучасниками. Савович в своїй Перспективі завважає, що як би Могила взагалі приступив до унії, то варт був би не тільки митрополичого, але й патріаршого чину за свою похвальну і користну діяльність. Хвалить також його школи, колючи очі уніатам, що їх школи не витримують порівняння не тільки з латинськими,

¹⁾ Патерикъ albo zywoty ss. oycow pieczarskich, obszernie słowénskiem ięzykiem przez sw. Nestora... napisany, teraz zaś z graeckich, łacińskich, słowiańskich i polskich pisarzow objaśniony... przez S. Kossowa, ep. mscisławskiego. Ватяги в Архиві Ю. З. Р. I. VIII.

²⁾ Тератургіма lubo cuda, ktore były tak w samym świętocudotworonym monastyrze Pieczarskim, iako u w obydwu świętych pieczarach... wierne i pilnie teraz... zebrane i swiatu podane przez w. o Athanasiusa Kalnofoyskiego, zakonnika tegoż s. mon. Pieczarskiego. 1638 (ви́мки тамже). Друге аналогічне видання, випущене також Кальнофойським, як додаток до Тератургіми, але меньшого значіння: Pateron cudow świętych.. w monastyrze Kupiatyckim, napisanych od wiel. o. Hil. Denisowicza igumina.. przez eiusdem Teraturgimatis autora w. o. At. Kalnofoyskiego przydane... Київ, 1638.

³⁾ В Архиві Ю. З. Р. ч. I, т. VII.

⁴⁾ Про обидва видання особливо у Голубева П. Могила II с. 268 і д.

але і в Могилянськими, з котрих—як би тільки не ереси і схизма їх — мала-б Русь правдиву потіху¹⁾. І сі школи справді становили також поважну рубрику в добутку відродженої православної церкви.

Початки могилянської школи ми знаємо²⁾, знаємо й опозицію, збуджену нею в перших початках. Могила зробив уступки сям опозиційним течіям, злучивши свою нову колегію з братською школою; але обстоював свою ідею — школи переважно латинської, чи латинсько-польської, приладженої до практичних потреб сучасного життя під польським режимом. Різкими виступами против унії в Києві він і його кружок оправдав себе в очах місцевої суспільности: „серцевідець, бачучи невинність нашу, а велику потребу шановних муз народови руському, розігнав хмари фальшивих упереджень—освітив серця всіх, так що признали нас за правдивих синів східньої церкви в послушности у св. отця патріарха царгородського“, висловляєть ся оден з могилянців, Сильв. Косів³⁾. Київське громадянство полишило Могилі вільну руку в шкільній справі. Він організував по своему плану колегію в Києві, а філію в Винниці.

Та слідом прийшлося йому витримати атаку з католицької, польської сторони, коли против його колегій київської і винницької як знаємо, піднесено, що в них безправно вчать еретики, і школи сі служать притокою до розрухів і неспокоїв. Сі інтриги викликали звісну нам королівську заборону, яку удадо ся усунути тільки соймовими постановами 1635 р., що дозволили в православних школах київських і виленьських вчити по-грецьки й по латини, але не вище діалектики і логіки. Тим способом було поставлено межу розвою сих шкіл: вони не могли засвоїти собі сучасної академічної програми, викладав теологічних, а мусіли обмежити ся програмою середніх шкіл, колегій.

Єзуїтські колегії, як найбільш популярні в Польщі школи, найкраще приладжені до вимог сучасного польського життя і вищих верств суспільности⁴⁾, без сумніву послужили головним взірцем для сих обох могилянських шкіл—головної київської і для її філії. Ся була заложена зпочатку в Винниці, потім 1639 р. Могила переніс її на Волинь, до Гощі, де дідичка кн. Регіна Соломирецька фундувала монастир і при нім дала фундацію на православну школу, „на викорінення аріанської ереси“, котрої Гоща була визначним осідком давнішою⁵⁾.

¹⁾ С. 103—4, 111—3, витяги у Голубева І. с.

²⁾ Див. т. VII с. 418 і д.

³⁾ *Exegesis* — передр. у Голубева Ист. Киев. акад. дод. 12 і знову в Архиві І. VIII.

⁴⁾ Др. Шурат (Українські жерела до історії філософії с. 29) в латинській рукописі XVII в. (*Magna ars disserendi de qualibet materia*) знайшов згадку, що Могила був учеником Варона (*per summum nefas vituperatur, Varonem enim graecseptorem habebat emipentissimum*), а патер Варон в 1609 р. був професором філософії в єзуїтській колегії la Flèche в Парижі, відси згодом: що й Могила був її вихованцем.

⁵⁾ Фундаційний акт в Архиві Ю. З. Р. І. VI ч. 303.

Наші відомости про організацію і науку в колегії моголянської доби — аж до її розгрому в 1651 р. взагалі досить небогаті, проте все-таки з тих відомостей які маємо, а особливо — з підручників і записок лекцій її учеників, які заховали ся¹⁾, досить виразисто виступає її суто-схолястичний характер, панованне зверхньої, риторично-діалектичної дресури, в дусі сучасних польських колегій, і латинської та польської мови, як органів літературної та наукової думки. Грецька мова, видно, стояла на другім плані і унадала, не маючи міцної підстави, не вважаючи на всі заходи Могили розстартати ся добрих професорів-Греків. Патр. Паїсій під час свого побуту в Києві 1649 р. похваляв добру науку словянську і латинську, а про грецьку замітив, що її вчать тільки „отчасти“, і в обережній формі висловив бажанне, щоб на грецьку мову звертало ся більше уваги²⁾. Небогато, видно, в сім часі дбали також про мову словянську і українську, і вони безжалісно засмічували ся польонізмами, під впливами шкільних занять і літературного уживання польщизни.

Наука взагалі була уряджена на взірць середніх єзуїтських колегій, де не вчили теології. Курс був семилітній або восьмилітній: три класи граматичні (інфіма, граматика і синтаксис), по одному року; дві риторичні (піітика і риторика) і класа філософічна, де вчили два або й три роки, за браком богословської класи захоплючи й деякі часті теології. За те де-які дисципліни, що викладали ся в філософічній класі єзуїтських колегій, в київській колегії не викладали ся, як напр. етика, геометрія і — річ особливо помітна — мова єврейська. Відчувала ся, без сумніву, недостача професорських сил, котрих відтягали иньші наукові, літературні і практичні церковні занятя. А при особливій увазі, яку присвячувано церковно-риторичному і діалектичному вишколенню на латинській і польській мові, все иньше відступало на другий план.

Публичві промови, деклямації, диспути, проповіді, шкільні представлення мали заправляти учнів заздальгідь до ролі проповідників,

¹⁾ Звісні такі курси сєї доби: *Orator mohileanus*, курс реторики, читаний Нос. Кононовичем-Горбацьким в р. 1635/6. *Liber artis poeticae*, читаний 1637, 8 р., Котковським, як можна думати. *Subsidium logicae*, курс Кононовича-Горбацького 1639—40 р. *Opus totius philosophiae*, курс Ів. Ізелєя, читаний в р. 1645/6 і 1646/7 (два роки) — містять діалектику, логіку, коментар до Аристотелевих трактатів про метеори, фізику, метафізику і трактат *De Deo et angelis*. Єсть крім того початок подібного-ж курса, може читаного Ізелєєм в 1647 8. Нарешті Реторика Лазаря Барановича, на польській і латинській мові, читана набуть в р. 1646—7. Див. у Петрова Київская академія во второй пол. XVII в.

²⁾ Памятаники кiev. комисіи II с. 190—3, про заходи Могили у Макарія XI с. 131. Варлаам Лашевський в передмові до своєї грецької грамматики, виданої в 1746 р., каже, що грецької мови в київській академії не вчили сто літ, але не здаємо, чи мав він докладні відомости про науку в моголянській добі.

дискутантів, полемістів, — вони практикували ся, судячи по припадковим звіткам, в сю добу пильно, і дійсно ся мета — пригтовання метких полемістів, апологетів, риторів, які-б могли гідно, по тодішнім поняттям, репрезентувати православну церкву перед громадянством своїм і чужим і перед лицем противника — осягала ся досить добре. Богословське і полемічне письменство сеї доби і часів безпосередно пізнійших, і ті нагоди, де православні богослови мусли виступати в обороні своєї науки перед релігійними противниками (напр. в звіснім релігійнім диспуті 1646 р., предложенім могилянськими богословами новоприбулим єзуїтам¹⁾) — свідчили, що ся мета була осягнена. Не визначаючи ся спеціальною богословською чи філософською глибиною і самостійністю, православні богослови показували досить значне читання, орудували богословським і історичним матеріалом і виявляли несоріше діалектичне вишколення.

Як представники „могилянського атенея“ і вихованці могилянських шкіл в сім часі, поруч свого сеніора Ісайї Трофимовича Козловського, „доктора богословія“ і „провінціала колегіума київського і гойського“, як його називає пізніша академічна традиція, виступають таки особи: Сильвестр Косів, посвячений потім на єпископа мстиславського (наступник Могили на митрополії). Атанасій Кальнофойський, видавець Тератургіми. Софроній Почаський, другий ректор брацький, висланий потім з якоюсь місією на Молдаву, де він помер слідом. Ігнатій Оксенович Старушич, перший ректор гойський, потім наступник Почаського на ректорстві київським. Йосиф Кононович Горбацький, четвертий ректор київської колегії, наступник Косова на владцтві мстиславським. Інокентій Гізель (з роду Прусак и реформат), пятый ректор київської колегії, пізніше архимандрит печерський, чоловік видний в політиці і в культурнім житю (довго памятний виданнем „Сінопсиса“). Лазар Баранович, наступник Гізеля на ректорстві, котрому разом з колегією прийшло ся переживати тяжкі 1650—1 рр. Епіфаній Славинецький і Арсеній Сатановський — звісні піонери української культури на московським ґрунті, куди вони перейшли в 1649 р. Теодосій Сафонович, історик, властиво компілятор-укладчик українських хронік, і ин.

Звичайна схема академічної карієри була така, що професори читали курси почавши від нижших клас і переходячи до вищих. Професор вищої, філософської класи, як сеніор, був заразом ректором; потім, відбувши свій курс, він переходив звичайно на якусь

¹⁾ Єзуїт Ціховський, що виступав в сім диспуті против Ін. Гізеля, видав потім друковану історію його п. т. *Colloquium Kijoviense de processione Spiritus S. inter r. d. Innocentium Giesel, collegii Mobilaeani Kijoviae rectorem et philosophiae professorem et Nicol. Cichovium S. J. kijoviensem tum missionarium, 1649.*

инше ерархічне становище. Тим пояснюєть ся часта зміна ректорів, і постійний відплив професорських сил від шкіл.

Талантів сильних, яскравих між вище переліченими людьми властиво нема. З погляду політичного і національного також не знаємо тут людей інтересних, визначних. Але в православній правовірності все се були люде міцні і певні і з сього погляду вони дають похвальне свідоцтво і своїй школі і її фундаторови Могилі, з усім їх латинофільством, що дивувало і скандалізувало немало і своїх і чужих.

Боронячи сей новий курс шкільної науки від закидів своїх і против заходів польських, Косів в своїм звіснім Exegesis-і толкував його мотивами практичної потреби, яка вимагає від Українців знання мови латинської (а треба само собою додати — і польської). Він вказував на те, що латинської мови і ранійше вчили в братській київській школі. Але сам мусів признати, що в школі могилянській сю науку поведено в далеко більшою енергією, ніж перед тим¹⁾.

В католицьких кругах незвичайний нахил самого Могили і його кружка до латинської і взагалі католицької літератури, до католицьких вірців, до черпання з латинських джерел — як от латинського бревіарія при укладанню требника, викликав підозріння в потайній прихильности до католицтва. Так езуїт Рутка в своїм полемічнім трактаті висловив переконання, що Могила в душі не був православним, бо свій требник доповнив з латинської агенди і з інших латинських книг, а тільки удавав, що користав з грецьких. Уніатський митр. Суша теж доводив, що Могила був потайним католиком²⁾.

З другого боку такі ж підозріння підносили з непримиримих православних кругів, які тримали ся при Ісаїї Копивськїм і інших ревнителях правдивого благочестія. Нияше будемо говорити про найбільш голосний прояв сеї агітації — утечу задніпрянських старців до Москви, в звязку з поголосками про фундаванне нового патріархату. Тут зазначу, що й до нині в літературі можна здібати ся з підозріннями що до православної правовірности Могили або й могилянського кружка³⁾. Але для сього нема ніякої підстави.

¹⁾ Нове видання Exegesis-а в Архиві Ю. З. Р. I. VIII с. 422, виписки також у мене в т. VII с. 477.

²⁾ Тексти у Годубева П. Могила II с. 227. Православну правовірність Могили проти таких підозрінь боронив Галитовський в своїй книзі Stary kościół zachodni (1678).

³⁾ Яблоновский в своїй монографії про київську академію, говорячи про особу Могили, зіставляє як відкрите питання, наскільки вірно підозривав Рутка в Могилі потайного католика (с. 130). А Куліш в своїм Огляді, дуже різко осуджуючи Могилау, як „Поляка въ православномъ облаченіи“ (I с. 186), вважає церковну політику могилянського кружка свідожо латинофільською: „Представители церковной ієрархіи, съ Могилой во главѣ, стали внушать, что церковь католическая отличается отъ православной только нѣкоторыми обрядами. Это отличіе Могила всячески сглаживалъ въ издаваемыхъ имъ требникахъ, приспособивъ православное къ католичеству“, і т. д.

Нахил до латино-польської культури, до католицької обрядовості тут без сумніву був. Але він пояснюється, сказати-б — релігійною тактикою тодішньою: бажанням протиставити на кождім кроці католицтву — його науці, обрядам, культурі, як рівновартну паралель — те і таке саме православне. Так аби нічого не бракувало по православній стороні. Забивають баки латинською премудрістю з католицької сторони — православні мусять виказати ся такими-ж риториками і діалектиками з свого боку. Пишають ся католики своїми диспутами, деклямаціями, представленнями — має бути те саме з православної сторони. Католицьким обрядам, процесіям, різним зверхнім оказам культу мусять бути протиставлені православні. Католицьким поглядам і доктринам в певних питаннях — такі ж вироблені, готові, канонізовані православні.

Се, розуміють ся, з становища національного розвою, національної культури тактика властиво хибна, бо вона імітує чужі форми і силоміць заганяє до них своєрідне жите, заглушуючи те своє, що не знаходить конкуренції, а всіми способами вирощуючи пугучо, за чужими вірціями, те що становить виразнішу прикмету чужої, конкурентної культури. Але таке явище часто повторяється в національній боротьбі і свідчає тільки про певну коротковорість, не може свідчати про злу волю. (Певні паралелі тому помітимо напр. в сучасних стараннях галицьких Українців мати все те що є у Поляків, аби нічого не бракувало і не могло соблазнити когось гадкою про певну низшість Українців через недостачу чогось такого, що є у Поляків, і се може дати нам ключ до розуміння подібних же змагань XVII в.)

Взагалі я мав уже нагоду зазначити, що з становища національного українського життя моголянська доба, що вважала ся свого часу та до певної міри і тепер вважається алогеем відродження православної церкви України і Білоруси, по-за чисто церковними, конфесійними інтересами має досить сумнівну вартість¹⁾. Вона легко-важила народні традиції і спроваджувала українське культурне жите на чужі йому дороги, тому з становища української національної культури, ніяк не була розцвітом, а скорше дальшим періодом занепаду. Представники сього нового курсу були далекі і чужі також і соціяльним змаганням народнім, і національним почуванням. Опінуючи все з становища виключно церковного, конфесійного, вони відчувували ся від народу і від тих верств, в котрих збирало ся національне жите, і сям приготували в будучности упадок самому церковному житю.

¹⁾ Див. в т. VI с. 478.

Перед усім се треба сказати про самого Могилу, нічим ближше не звязаного з українською народністю, далеко ближшого по своїм родинним традиціям, вихованню, поглядам до шляхетських кругів Польщі, ніж до українського народу. Але на пункті релігійної політики ми не можемо кинути ніяких підозрів на нього, так само і на його кружок. З свого першого конфлікту з українським громадянством, з гірких результатів компромісових змагань 1629 р. Могила набрав досвіду і дальша лінія його діяльності не показує ніяких вагань. З тої твердої позиції, яку він зайняв в безкоролівє, ледво чи звели-б його надії якого-небудь патріаршого титулу.

Історія напр. розгляду і затвердження Могилиного катехізісу, котрого він так і не зважив ся видати до самої смерти своєї, не маючи справленого і затвердженого патріархами тексту, найкраще показує, наскільки цінував він і пильнував правовірних традицій і того що в тих часах було найвищим критерієм правовірности — санкції патріархів.

Українське громадянство мало вірні погляди на справу, коли не давало себе збивати наклепами, які пускали на Могилу його противники в роді Ісайї та його старців, та не блазило ся анї латинськими уподобаннями могилянського кружка, анї його здержливою тактикою супроти католицьких кругів.

Се треба констатувати, що в сім моменті відносини православних ерархічних кругів взагалі і зокрема — кружка Могили до латинської церкви не визначають ся такою гостротою і напруженнем, як бувало равійше. Вони не мають в собі різкої ворожнечі, навпаки характеризують ся певною здержливістю і обопільним пошанованнем. Се до певної міри толкуєть ся зверхнім впливом — „пунктів заспокоєння“, що наказували релігійну згоду, обличенне полеміки, всякого рода процесів, суперечок і можливу згідливість в позитю ¹⁾.

Тим поясняють і певну застою в релігійній полеміці, яка помічаєть ся в сім часі. Такт справді наказував православним після уступок, зроблених правительством всупереч опозиції клерикальних кругів, по можности не дражнити сих кругів, і вони дійсно по можности пильнували сього. Встрі релігійної ворожнечі було звернене більше против уніатської церкви, з котрою приходило ся ділити ся спадщиною старої православної церкви, і так тяжко було

¹⁾ Strony obiedwie w zgodzie y pokoju zachować się mają, nie następując jedna na drugę. Pisma y controwersie, które między sobą mieli, supprimere y napotym żadnych, które zwykli exacerbować, nie wydawać — nauka y przykłady dobrymi zgodę i miłość iednać — пункты 1632; в конституціях 1635 р.: wszystkie processy i litispendycye, między nimi z obudwa stron wszczęte, in perpetuum abolemus.

поділити ся, а котра опиняла ся взагалі в дуже труднім становищу, так що питання про скасування унії знову ставало на черзі. Більш короткозорі уніатські загорільці, в тім роді як холмський владика Терлецький не бачили перед собою нічого крім можливого розширення свого володіння, захоплюючи можливо більше церков і монастирів та боронячи їх від претенсій православних, а разом—бувало—і від аспірацій католицьких. Але обачніші і дальновидніші люде з уніатської ерархії мусіли сильно застановляти ся над більш серйозними, основними питаннями самого істнованя уніатської церкви.

Релігійний компроміс 1632 р. не тільки ослабив становище уніатської церкви, поділивши її володіння, вже зайняті і ще оподівані, між уніатами і православними, але й принципіально захитав становище уніатської церкви, порушивши саму рацію її істновання. Уніатська церква проектувалась і організувала ся на те, щоб сею дорогою привести православних Польщі і Литви на доно католицької церкви. Всі змагання правительственних і клерикальних кругів були звернені на те, щоб доконче положити кінець існуванню православної церкви, православної ерархії, і волею або неволею перевести православну людність до послуху уніатській ерархії, а через неї — до приналежности до церкви католицької. В тім була вся мета, зміст і призначенне унії і уніатської церковної ерархії. Коли компроміс 1632 р. розбив сі пляни, признавши і деґалізувавши істнуванне самостійної православної церкви поруч уніатської, — уніатська церков стала непотрібним буфером між католицькою і православною церквою. Вона тільки ускладнювала їх відносини і дразнила обидві сторони, як непотрібна перешкода.

Православні, виступаючи з цілою силою против унії, підчеркували більше поважанне своє до католицької церкви, як старої, організованої, опертої на традиціях, ніж до уніатського новотвору. З католицької сторони дуже недобрим оком дивили ся на змагання уніатської ерархії відмежувати свою церкву від латинської, забезпечити уніатській церкві самостійне і рівнорядне становище з латинською, як другої католицької церкви Польщі-Литви. В високій мірі характеристично, що в тій самій Холмщині, де владика Терлецький так завзято воював з православієм, уніатам з другого боку приходило ся плакати ся на вороже і зневажливе трактуванне їх з боку католицького духовенства. Тодішній уніатський митрополит Антоній Селява вислав до римської конгреґації *De propaganda fide*, котрій підлягала уніатська церква Польщі і Литви, свій меморіал, де жалував ся на постанови синодів латинського духовенства Холмської епархії, під проводом Пясецького, одного з найвірніших прихильників королівської політики. Синоди сі в 1643 і 1644 р. винесли ряд постанов незвичайно ворожих

для уніатського духовенства, які йшли в супереч всім розпорядженням і бажанням римської курії і варті того, щоб згадати їх тут як характеристичний симптом тодішніх церковних відносин.

На синоді 1643 р. латинське духовенство постановило, що уніатські єпископи не повинні претендувати на права і прерогативи єпископів латинських; не повинні присвояти собі титулу *illustrissimi*, котрим титулувалися єпископи латинські; не повинні носити за їх прикладом золотих ланцюхів по-за богослуженням. Воно забороняло уніатському духовенству жадати десятин від уніатської людности і стримувати її від давання десятин латинському духовенству, а за всяке противлення сим постановам грозило процесом перед біскупом жмудським, як комісаром папського престола.

Ще інтересніші постанови винесені були на синоді 1644 р.:

„Русини уніати всьому католицькому клірови і справі католицькій,—читаємо тут,—наробили прикрости більше, ніж колишні дізуніти: вони молодіж латино-католицьку баламутять, на свій обряд перетягають, сповідатись перед латинськими священниками забороняють і своїми східними ересями її наповняють. Тому забороняємо їм приймати латино-католиків до своїх шкіл, особливо в Холмі; батькам латинникам наказуємо, або не сміли туди посилати, під страхом відлучення, і ученикам католикам загрожуємо карою, якби ходили до тих шкіл. Крім того остерігаємо, що всі вони і кожний з них через се одно не будуть допущені до чину священничого і бенефіцій церковних, тим більше, що в сусідстві мають школи латино-католицькі замостьські і люблинські, де їм учити ся зручніше. Досить з Русинів, аби вчили своїх Русинів і ними піклували ся.

„Ті ж Русини злобно відбирають у латинського кліра десятини, проповідуючи своїм вірним, що вони не повинні платити йому; тим підпадають вони під відлучення і ми наказуємо проголошувати на них відлучення в тих місцях, де на них буде доведений сей злочин.

„Забороняємо також парохам або адміністраторам церков латино-католицьких дозволяти яким небудь Русинам, хоч би й уніатам, відправляти в своїх церквах які небудь служби божі, а особливо святу міссу, хоч по латинському хоч по грецькому обряду.

„Також священник латино-католицький аби не смів відправляти в біжниці руській (*in synagoga ruthenica*) святої служби божої під карою відсунення від свого священничого уряду і відлучення, в котру попадають вони самим уже ділом сям.

„Забороняємо також латино-католикам, аби не сміли сповідати ся перед руським уніатським священником; инакше нехай знають, що розгрішенне, дане їм руським, не має ніякої сили.

„Також шлюб латино-католика з латино-католичкою, або латино-католицької особи з особою руською може бути заключений тільки перед латино-католицьким священиком, місцевим парохом. Якби-ж який руський уніатський священик легкодушно важив ся спротивити ся такій постанові нашій, мусить бути укараний відлученням і иньшими карами, за помічю світської власти“¹⁾).

Уніатська ерархія гірко ображена була таким трактованнем уніатського духовенства наче якогось не-католицького, уніатських церков як якихось „сінагог“—так називано звичайно тільки церкви православні. Справді, тенденція латинського духовенства—поставити на відповідній віддали уніатську церкву, більше менше там, де була церква православна, була очевидна, і дійсно була дуже характеристична. Уніатська ерархія шукала помочи у папської курії, і та з свого становища справді цінячи уніатську церкву, старала ся впливати на клерикальні і правительственні круги, але кінець кінцем не могла переломити їх малоприхильного настрою.

В тон йому підгравали такі услужні пера, як Сакович, що зводячи свої рахунки з уніатською ерархією, обвинувачував українську уніатську церкву, що вона носить тільки йменне унії, а в дійсності стоїть на схизматичьким ґрунті, а що до темноти і забобонности свого духовенства, всяких непорядків і надужить стоїть гірше ніж православна церква під рукою Могили. В перших своїх публікаціях (*Kalendarz stary, 1640, Sobor kijowski, 1641*) Сакович ще не виступав безпосередно против уніатів, тільки проти східнього обряду, котрого вони тримались. В „Перспективі“, ображений уніатськими заходами проти його публікацій і різких устних відзивів (про се оповідає в передмові)²⁾ він уже вдарив на уніатів без усякої церемонії. Закидав владикам, що вони мають тільки титул унії з римською церквою, а у всім згоджують ся з схизматиками: правять богослуження з їх книг, повних хиб і забобонів, і нема у них любови і ревности пастирської після смерти „тих покійних гідних митрополитів і владиків“. Дорікав їм симонією, поборами з духовенства, недбалством в ставленню попів, неправильним відправлюваннем таїнств, глузував з різних непорядків, з жонатого духовенства—всуміш висміваючи уніатські порядки з православними.

І се були болючі докори, бо часто були правдиві, і дошкуляли уніатам ще більше ніж православним. Ті бодай могли вимовляти ся тяжким становищем своєї церкви, довго позбавленої ерархії, всякими утвесками і тяжкою спадщиною давнійших лихих часів. Але уніатам—

¹⁾ Harasiewicz *Annales ecclesiae ruthenae* с. 352.

²⁾ Передрукована у Голубева П. Могила П дод. с. 323 і д.

тим, що кинули стару віру і інших кликали кидати її, в інтересах кращого церковного порядку і правої науки йти під римського первосвященника, називали себе католиками, претендували на однакові права з католицькою церквою,—їм дуже трудно було оправдувати ся, коли їм показували, що не далеко забігли від православних. А тим часом приходило ся в тім признавати ся, і таке признавнє звучало напр. в досить незручній і анемічній відповіді мінського владика Пахомія Войни-Оранського, з котрою він виступив против Саковича¹⁾). Він виправдував ся, що ті різні неправильности походять з надто великої простоти і „уломности“ уніятських священників. Посилав ся на заходи соборів і візиторів, на суровий суд і скидання з урядів провинників. Про проступки владиків відвивав ся, що їх не годить ся виносити, а покривати, щоб не було соблаву, і т. д. Ровуміть ся, се звучало власне як свідoctво власного убожества.

В політичних кругах ті вічні жалі і накликування до помочи з боку уніятської ерархії робили неприемний настрій. Її удавання до нас з жалаями на правительство і клерикальні латинські круги, до правительства—по поміч против ненослужу і супротивлення православних, з одного боку, з другого — те роздраження, яке, зовсім очевидно, викликали серед православнаго громадянства заходи уніятів коло поширення свого володіння і поміч, яку давало їм правительство,—піддавали кінець кінцем теж гадки досить неприхильні до уніятської церкви. Чисто релігійні мотиви, яким так повно і нероздільно підлягало правительство Жигимонта, не мали такої сили над правительством Володислава, як ми вже знаємо. Навпаки воно мало нахил до релігійної толеранції, і питання релігійні оцінювало перед усім з становища політичного.

З політичного ж становища справа православної віри мала дві сторони, з котрих мусіла бути оцінювана: нахил православних Польщі і Литви до Московщини, се одно, небажана залежність їх від царьградського патріархату, що стояв на услугах турецького правительства—се друге. Унія, не осягнувши своєї мети—опанувати православну церкву і відчужити її зарівно від московських і турецьких впливів, не тільки була ненаручна з становища релігійної толеранції, служачи негасимим огнищем релігійних свар і нагінок, але і з чисто політичного погляду викликала небажані наслідки, бо затісняла ще більше звязки діяунітів з патріархатом і Московією.

¹⁾ Zwierciadło albo zasłona od przew. i m. oycza P. W. Orańskiego... naprzeciw uszczypliwey Perspektwie przez x. K. Sakowicza, złozonego archimandritę dubienskiego zebranej i napisaney, 1645.

Очевидна була річ, що власне в період творення унії і підтримування її правительством ожили і зміцнилися звязки діячів в патріархами, перед тим майже завмерлі. З другого боку—всякі успіхи унії з тим більшою силою змушували православних шукати помочи і опори у єдиновірній Москві. І я думаю, що в польських правительственных кругах не від того були, щоб пожертвувати унією з усіма її католицькими перспективами за певні здобутки в тих політичних питаннях, з котрими була звязана православна справа.

З цього становища, правдоподібно, трактував ся в сих сферах і проєкт східнього патріархату Польщі і Литви, котрий очевидно не раз піднімав ся в часах Володислава. Перед усім з цього становища повинен оцінювати ся і нами, хоч без сумніву з різних, відмінних сторін трактував ся в сучасних польських і українських, клерикальних католицьких і православних кругах. В сих супречаннях він заблудив ся і потонув, не будши навіть вповні виразно поставленим, так що й наші відомости про нього зістали ся дуже невизначні. Але для оцінки тодішніх відносин і настроїв він має вагу, і мусимо коротенько спинити ся над вивченням цього моменту.

Найбільш інтересний з цього погляду обіжник короля, розісланий ним в осени 1636 р., серед жалів і прикростей, які викликав розділ володінь між православними і уніятами. Король звертав ся до єрархії обох церков і до брацтв— „бо і від них немало залежить в релігії вашій“. Вказуючи на те, що переведення в жите способів заспокоєння стрічає трудности і мабуть далі не лишать Річ-посполиту в спокою, король взиває їх, аби пред будучим соймом постарали ся, порозумівши ся між собою, винайти певні способи релігійної згоди і порозуміння, а від себе як такий спосіб висуває утворення особного патріархату для православних і уніятів Литви і Польщі:

„Знаємо, що найважнішим питанням між вами і ними буде послушенство, ког্রে віддаєте патріархови константинопольському. Але коли ви візьмете під увагу, що діяло ся з тим (патріаршим) престолом і тепер дієть ся, легко прийде́те до того, що не нарушаючи прав патріарших можете ви, за прикладом Москви й інших держав, мати дома те, що тепер звідки инде дістаете. Учините річ Богови милу, Річипосполитій користну, народови Руському потрібну—особливо тому що в унії пробуває, а нам про всяку нагоду—памятну“¹⁾.

Заразом король через своїх післанців вів устні переговори в тім же напрямі, накликаючи обидві сторони до можливих уступок. За-

¹⁾ Supplementum ad historica Russiae monumenta ч. 72—лист адресований до львівського брацтва, з датою 5 вересня. Подібний же лист з датою 31/VIII був адресований до уніатського митрополита— див. у Голубева П. Могіла II с. 122 (в друковану опись митрополичого архива не ввійшов).

ховала ся заява такого післанця в актах виленського брацтва. Король пригадував, що уступки православним були зроблені з огляду на обіцянку їх проводирів, що вони скоро приведуть до порозуміння з уніатами, і час би се сповнити. Вказував на прикристи, обмеження і пониження, які дають себе відчувати православним і грозять загиблю їх „такому гарному обрядови“, викликаючи все більше переходів на латинство. Заохочував до порозуміння, поки час—поки уніати, не дочекавши від православних ніякого порозуміння, не перейшли ще з усіма церквами і маєтками на латинський обряд¹⁾.

Як підставу для порозуміння витягнуто знову стару формулу, приготовлену для компромісових соборів 1629 р. Пункти про відміни догматичні і обрядові обох церков, які мали тепер уважати ся за такі що не підпадають суперечкам і осудам противної сторони, зіставлені тут без значнійших змін, тільки додано загальну замітку, що з тих пунктів дещо можна й поустити. Натомість вся увага звернена на відірванне Руси від патріархату. Крім того що зверхня власть патріарха над єпархіями Польщі і Литви допускаєть ся під тою умовою тільки, що він викажеть ся правовірною сповідею своєї віри пред правительством польським (як в проекті 1629 р.), — новий проект висловляє бажанне, щоб раз діставши посвященне від патріарха, митрополити руські потім уже не мусіли їздити за посвященнем до нього і всі взагалі відносини до патріархату обмежили ся листуванням в питаннем віри та поминаннем патріарха митрополитом на богослуженнях.

Проект широко розводить ся над мотивами, з яких було б бажно занехати подорожі за посвященнем до патріарха. Ударав в різні чулі струни—вказує на видатки, звязані з сими подорожами, ва те що така залежність робить нечесть руській церкві: зайді Греки правлять Русинами по своїм примхам, і т. д.²⁾ Ясно відчуваєть ся, що тут лежить властивий нерв цілого проекту і взагалі всіх сих заходів—ліквідація звязків з патріархатом³⁾.

Про заснованне самостійного патріархату для єпархій Польщі і Литви проект не згадує; недоговореність чуєть ся виразно в тих дуже складних, перемудрених і зовсім очевидно—неможливих до переведення способах, якими проект хоче скомбінувати номінальну залеж-

¹⁾ Декларація ся була друкована у Лукашевича *Dzieje kościoła wyznania helweckiego*, і з другої рукописи у Голубева П. Могила II под. 30; Голубев (с. 142) вказує і дату сих переговорів—1636 р., тим часом як Лукашевич клав їх на останні роки Володиславового панування—як і у Єрлича переговори про компроміс положені під р. 1647.

²⁾ У Гарасевича *Annales* с. 452.

³⁾ Са обставина потверджує, що проект в сій формі належить до сеї стадії компромісових заходів; так каже й Гарасевич, не пояснюючи одначе, чи се його здогад,—чи копія, яку він мав, давала якусь вказівку в сій напраті.

ність від патріарха з признаннем верховности папи і провести його в жите. Він пемов полишає самим сторонам вибрати з сеї плутанини на твердий ґрунт — признати заснованне самостійного патріархату за єдино можливий і бажаний вихід з усіх трудностей. В своїм обіжнику король, як ми бачили, вважав можливим вказати на сеї вихід зовсім виразно. Натяк, зроблений його уповажненим перед виленськими братчиками, що з сим компромісом треба спішити, поки уніатська церква ще існує і не потонула і не роспустила ся безповоротно в морі римо-католицької церкви, дає зрозуміти, що по думці короля православна церква не мала бути такою пасивною стороною, як представляють собі деякі дослідники: тільки прийняти уніатські догмати, власть папи і т. д., одним словом за ціну патріаршого титулу для свого митрополита перейти властиво на унію¹). Король давав зрозуміти, що православна єрархія і православна церква можуть дістати уніатів навад під свою зверхність за ціну певних уступок — головню за розірванне свого підданства царгородському патріархови.

За сю ціну пожертвувати унією — віддати її назад під православну зверхність, з державного, політичного становища могло вважати ся річю зовсім оправданою і мудрою. Унія не сповняла свого призначення, не виявляла житевої сили, служила тільки джерелом неустанного роздраження і боротьби. Коли б, пожертвувавши нею, можно було вирвати Русь Литви і Польщі з під впливів чужих держав — Туреччини і Москви, рахуючи, що утворенне самостійного патріархата не тільки розірвало б залежність української-білоруської церкви від турецьких впливів, а викликало б і певне напруженне і проголошенне також і в відносинах місцевих православних до Москви, — можно було б сказати, що се здобуток не був дорого оплачений. Варто було задоволити національні домогання України і Білоруси, щоб знищити, або бодай ослабити їх нахили до Москви, і я думаю, що кружок Володислава з становища його московських і турецьких плянів мусів се розуміти. Москва виростала знову і ставала знову небезпечним конкурентом.

З другого боку такий проєкт, що обіцював повну перевагу над унією, підданне її під власть православної єрархії, скріпленне православної церкви і піднесенне її престижу, без порушення догматичної сторони, — міг рахувати і на спочуте Могили і православних. Могила, безсумніву, бажав можливо сильною, самодержавною

¹) Так власне розуміє справу Голубев і припускає, що Могила відразу ставив ся неприхильно до сього пляну (II с. 146—9). Я думаю, що король і його хорадники не були так наївні, аби думати, що в сеї момент піднесення православної церкви її можна звабити на унію патріаршим титулом.

власти в українсько-білоруській церкві. Вмішування патріархів у внутрішні справи її він уважав небажаними, шкідливими, і опираючи ся на свою гідність патріаршого ексарха змагав до того, щоб мати під своєю властю і юрисдикцією владиків і ставропігіальні інституції, не допускаючи безпосереднього відклику їх до патріарха.

Се становище він зазначив виразно, виступаючи против відклику до патріарха перемиського вибранця на владичтво Ів. Попеля. Він заявив, що він не посвятить його, як кандидата неканонічного, навіть як би патріарх на те дав свій наказ: „иъжь мы таковое отъ свят. пастыря нашего куръ Кирилла константинопольского патріарха право и листъ маемо, абы никто зъ народу нашего російского нѣчого приватне и потаежно безъ наше митрополитанское и всее церкви наше російское вѣдомости и благословенія себѣ отъ святѣйшихъ патріарховъ выправовати не важил ся, если жъ што такового и выправилъ безъ благословенія насъ митрополита и безъ вѣдомости всее церкви, — абы то у насъ православныхъ всѣхъ не важно и не принято зоставало“¹⁾.

На сій підставі Могіла претендував на дисциплінарну власть над владиками, на право цензури видань, на безпосередню зверхність над брацькими церквами і монастирями. Напр. він слідить за шафованием владиків і монастирів їх маетками, боронить від розтрати, звертає увагу і навіть наказує зайняти ся реставрацією упущених церков і т. д.²⁾ З львівським брацтвом у нього вийшла суперечка в справ друкарських. За те що львівське брацтво не піддавало своїх видань його цензурі і друкувало видання конкуренційні, приспоряючи тим утрати київській печерській друкарні, Могіла виступив против брацьких видань, заборонив братичкам друкувати книги без його відому, а всім вірним „під клятвою“ заборонив купувати брацькі видання, і для сильнішого натиску благословив львівського друкаря Михайла Сльозку друкувати церковні книги. Брацтво звернуло ся до тодішнього патріарха царгородського Партенія і той наказав Могілі відібрати від Сльозки даний йому дозвіл, але Могіла не послухав, можливо — опирав ся на права дані йому попереднім патріархом Кирилом, — чи сподівав ся взагалі покінчити з залежністю своєю від патріарха.

Партеній вислав до нього грамоту, доказуючи, що він не сповняє прийнятих форм покори супроти патріарха, як свого зверхника — не поздоровив його, коли він засів на патріаршим троні, і тепер входить в патріаршу власть, змушуючи львівську ставропігію

¹⁾ П. Могіла I дод. с. 557.

²⁾ Див. у Голубева I с. 407 д., 510—11 й ин.

до послухності собі. Патріарх велів не зачіпати ставропігії, під грозою великого невдоволення, але Могила таки не послухав і далі добивався від братчиків, щоб вони рахувалися з його зверхньою властю¹⁾.

При таких тенденціях Могилу, при таких його поглядах на становище митрополита, придбанне патріарших прав, безсумніву, мусіло йому дуже усміхатися. Прецедент з недавнім московським патріархатом, заснованим правительством і признаним східними патріархами, промовляв за можливістю такої реформи — недурно король в своїй грамоті вказував на нього. Що власне Могила мав при тім зайняти сю позицію патріарха, се було ясно для всіх. Ніхто в тім не міг зробити йому конкуренції, і з становища правительства був се кандидат вповні відповідний. Імя Могилу як будучого патріарха ходило по устах.

Весною 1638 р. воевода волинський Сангушко мав писати Ісайї Копинському, що Могила призначений на „патріарха християнської віри“. Так як Копинський про се словищав своїх прихильників, задніпрянських старців, і як потім ігумен дубенський Пафнутій оповідав про се перед московським воеводою, ціла справа представляла ся як одна інтрига на православну віру. На сеймі порішено, щоб православної віри в Польщі і Литві не було — „християнські церкви“ зруйнувати, книги руські вивести, і перевести сей плян має Могила. Він відступив від „християнської віри“ (православної себто) і папа благословив його бути патріархом ніби то в християнській вірі (заховати вид православного), а він присяг королеві і сенатови, що віру християнську „ученьемъ своимъ“ знищить і всю службу церковну заведе по волі папи римського, церкви всі поверне на лядські костели і книги руські введе. Казали, що місце Могилу в Печерським монастирі і на митрополії займе Корсак, що саме настав (1637) митрополитом уніатським, в монастирях київських осядуть латинські черці, а Могила буде магі резиденцію в Вильні²⁾.

Очевидно, Ісайя в значній мірі сам приодяг одержані звістки про будучий патріархат в таку сенсаційну форму, щоб докучити своєму суперникови, а решту докінчила стрівожена уява задніпрянських старців, і без того цілозіріло настроєних до Могилу.

Тодішня польська кампанія також давала привід до трівожних поголосок. Оповідали, що з польського табору були вісти про унію: вже вона порішена, і тільки нинішня війна перешкодила віздові Корсака на київську митрополію. Під впливом сих поголосок, і в звязку з тою загальною еміграцією, яка почала ся, коли кампанія взяла неко-

¹⁾ П. Могила II дох. 62, про суперечку сю тамже с. 502 і далі.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 5, 7—8.

ристний для Українців обороть, стариці і старці задніпрянських монастирів—дубенського Мгарського, Густинського і Ладинського рішили мандрувати також за московську границу, і весною 1638 р. післали своїх післанців до пограничних воевод до Путивля, просячи прийняти їх з огляду на небезпеку їх вірі. Справа ходила до самого царя і велено було їх прийняти, і по сім ченці зладили ся до переселення з усім добром монастирським. В остатній хвилі одначе відстав від сєї змови дубенський ігумен Калістрат з частиною старців і пробував і иньших відмовити від мандрівки, заявляючи, що поголоски про унію невірні. Се викликало цікаву полеміку між ним і иньшими ігуменами, вже з-заграниці: ті докоряли Калістратови, що він вирік ся Ісаї та його благословеніє і клятву поплював, вийшов у зносини з латинниками і іронізує з унії, що її так настрашили ся: „чи з рогами чи голинятими ногами, чи з усом чи з бородою великою, чи піпа, чи їздить?“ На закиди Калістрата, що ігумени позабирали добро і пограбили монастирі, вони пригадали йому й то, що він „коворезского роду“ (коворіз), і певно не приніс в монастир великого вкладу, тим часом як вони „по ласці божій шляхтею породили ся“. Кінець кінцем за границу перейшло півтораєста черців і черниць, з кільканадцятьма селянськими сім'ями, підданими монастирськими; майно монастирське одначе переважно відібрали від них пограничні агенти польські. Московське правительство розмістало емігрантів в далеких монастирях, теп. Нижегородської й Симбирської губ.¹⁾

Ся агітація і мандрівка черців, а також велика еміграція пограничної людности за границу, що теж ішла під окликом небезпеки православної вірі, або принаймні в московських кругах представляла ся в сім освітленню (див. вище с. 74), викликала тривогу в правительственных кругах. Сі факти дійсно давали серйовну остерогу против усяких експериментів на некористь православної віри. Король, і ще більше Могіла мали научку, щоб плян українсько-білоруського патріархату не будувати на яких небудь уніатських підставах, коли він мав бути здійснений,—і думаю, що ся научка не пішла в ліс, не тільки для Могіли, а й для короля. Але трудність лежала в непримиренім становищі римської курії, дуже підозріливо настроєної до телеранційної політики короля і противної яким небудь уступкам чи компромісам коштом унії.

Коли король по соймі 1638 р. вислав до пани лист просячи папського дозволу на скликанне собору уніатів з православними, папська курія, неважаючи на всі старання короля представити сю справу в можливо користнім світлі, поставила ся дуже неприхильно

¹⁾ Акты Ю. З. Р. III ч. 2 і д.

до цього проекту. Король запевняв, що на сій соймі він уже так обробив православних, що можна сподівати ся їх приступлення до унії, коли їх закликати на уніатський собор, вяснити їм справу прилучення і ті умови, на яких вони могли прилучити ся до унії. Він представляв, що собор буде властиво уніатський: православних треба запросити, щоб вяснити їм справу і договорити ся що до способу їх приступлення.

Але курія, мабуть, мала реляції уніатської або латинської ерархії в сій справі, і ті представляли собі її инакше. Не вважаючи можливим вяснити справу листами, курія рішила вислати до Польщі нунція, аби на місці пильнував справи, і поручила йому противити ся рішучо скликанню мішаного, уніатсько-православного синоду і обговорюванню яких-небудь конфесійних компромісів. Аргумент мав бути той, що канонічне право не допускає таких мішаних синодів з католиками, і церковна практика вважає нетактовним наново дискутувати раз порішені річи. Унія може бути переведена тільки на основі постанов флорентийського собору, під тими умовами, як переведена була в 1590-х рр., і нема чого тут дискутувати і вимішляти щось нове. Поза собором можна переговорювати ся з діаунітими, витолковувати їм,—а як би вони ставили якісь нові умови, належить їх переслати на розгляд папи¹⁾.

Нунцій Фільонард, висланий до Польщі, в дусі сих інструкцій зайняв дійсно дуже непримирене становище супроти всяких компромісових плянів. Собор, заповіджений ще в 1636 р., прийшло ся відложити. Нунцій на ново опротестував уступки зроблені православним, і те саме зробили, з його ініціативи очевидно, католицькі сенатори²⁾. В своїх реляціях до Риму він описував короля прихильником еретиків і схизматиків і непохвально відзивав ся про Поляків взагалі. Одна з таких реляцій була перехоплена і король, користаючи з загального роздраження на нунція, не залишив виявити йому як найсильніше своє невдоволення та зажадав від папи, аби його відкликано. Папа відкликав, але нового нунція на його місце не прислав; відносини вістали ся напружені, хоч папа все таки не залишав листами своїми намовляти короля до більшої прихильности до унії³⁾. Були листи від папи і колегії *de propaganda fide* з заохотою до унії також до Могилы і до Києля, котрих добрі заміри їм рекомендував владика Терлецький⁴⁾.

Коли настав новий папа (1644), Володислав через свого агента патра Валеріана капуціна поспробував наново порушити справу ком-

¹⁾ *Relacye nuncyuszów* II с. 272. ²⁾ *Theiner Vetera monumenta Poloniae* III ч. 369.

³⁾ *Ibid.* ч. 375 (1643). ⁴⁾ *Theiner* III ч. 374, II. Могыла II дод. 69.

премісу. Натер Валеріан приложив всі старання, щоб представити пред нами справу в найкористнійшій світлі. По його словам Могила був вповні готов поширити унію в своїй єпархії, і дізуніти не на-стоюють уже на соборі. Курія, з огляду на таку добру нагоду до придучення дізунітської Русі, рішила вислати нового нунція, звіст-ного вже нам Торреса. Одначе і йому дано було в науку інструк-цію, виладжену свого часу для Фільонарда, і взагалі Рим далі міцно стояв на єдино можливім для нього становищі—що иньшої унії не може бути як тільки на підставах фльоревтійських. Що до проекту патріархату, то сю справу трактовано досить ухильчиво, не відби-раючи надій і очевидно рахуючи, що за-для сеї мети Могила піде на все. Крім нього пунцією звертали особливу увагу на луцького владика Пузину, про котрого взагалі йшла слава, що він тайний ка-толик і свого часу (мабуть при одержанню владицтва) зложив уні-атську сповідь віри¹⁾.

З такими інструкціями Торресу трудно було помагати королеви в його плянах заспокоєння православної справи, але справа ком-промісу і засновання православної патріархату не вгасала. В право-славних кругах сподівали ся його до останку і—полишаючи на боці ріжні мальконтентські круги вроді Копинського,—згаєть ся, ставили ся до нього з симпатією. Сподівали ся з тим піднесення сили і зна-чіння православної церкви, а не бояли ся з боку Могили уніатської інтриги. Маємо цікаве з сього погляду листування між Могилою і ви-ленським брацтвом в осени 1646 р., на кілька місяців перед смертю Могили. Братчики, пишучи до Могили, потитулували його тільки екзархом патріаршим, і Могила дорікнув їм за таке укороченне ти-тулу. На се братчики поспішили пояснити, що вони поступили так зовсім не для пониження Могилиної чести, а futura providendo, і зро-били се за порадою київського ректора, Ін. Гізеля, себ-то чоловіка з могилиного кружка, дуже по нього близького. Значить—затитулу-вали вони Могилу тільки екзархом патріаршим в надії недалекого патріаршого титулу²⁾.

Можна таким чином з усею рішучістю сказати, що доба Моги-ли, або—правління Володислава IV, була апогеєм сили і значіння православної церкви в Польській державі, епохою великої самопе-вности, свідомости своєї сили і далекосяглих надій православної єрархії.

Ої надії свої вона будувала одначе не на збудженню гро-мадської ініціативи, не на організації опозиційних сил серед україн-

¹⁾ Relacye nuncyuszów II с. 286.

²⁾ II. Могила II дох. 83 і 84.

ського громадянства, як представники українського відродження XVI в. і їх наступники в першій чвертині XVII в., а на помочи і прихильности правительствених кругів. Як строгий каноніст, проповідник упорядкування православної церкви відповідно до її канонів і віками усвячених практик, оборонець високого престижу і сильної власти єрархії, Могила не був прихильним до тої широкої участі громадянства в церковних справах, яка витворила ся в попередню епоху змагань.

Цінячи напр. брацтва в теорії, або коли приходило ся обстоювати безпосередню залежність їх від митрополії супротив претензій владичих—бо се було в інтересах повноти і сили його власти¹⁾, Могила рідко виступав против участі світських членів брацтва в справах церковних. „Дивуємо ся, що милость ваша не тільки не віддаєте охотою того, що нам самим, архієреям божим, шафарям таємниць його власне належить, але й сурово видираєте—будучи простими ляками, котрим право боже в церкві і в справах її мовчати наказує, підноситесь і важитесь над самий церковний і духовний уряд митрополитанський і екзарший, не то що архимандричий“—писав Могила львівським братчикам, коли вони відставили ігумена Йосифа Кириловича від завідування онуфрейським монастирем. „Ви тих осіб, котрих ми властю Бога і найвищої зверхности церковної нам даною благословили, подали і настановали за вашим прошеннем і причиною,—скидаєте з урядів духовних своєю безвладною якоюсь властю, щоб не сказати—сліпим поривдм. Викидаєте з монастирів і з спокійного монашого мешкання, докучаєте словами неналежними і нешановними“, і т. д.²⁾.

Тим менше міг Могила бути прихильником участі в церковних справах елементів революційних, яким була українська козачина, до котрої опіки і участі звертали ся бувало його попередники. Не тільки мотиви тактичні—огляд на правительство—не дозволяли сього тепер, коли на ласку правительства так багато рахувало ся. По самому складу ідей і почувань сих „за ласкою божою шляхетно уроджених“ і єрархічним консерватизмом перейнятих представників Могилянських кругів було їм противно входити в близькі зносини і солідаризувати ся з козацьким елементом. Оповідання пізнійших письменників, що представляють Могилу прихильником Хмельниччини,

¹⁾ Iakoż by nie ten kleynot staupigiey zostawał w bractwach po te czasy, luźny dawno apostatowie z swoją unią wszędzie chorągwie porozwiali, писав Могила владичі білоруському Косову, боронячи незалежности моголівського брацтва від нього і своєї безпосередньої власти над брацтвом (П. Могила II дод. 42). Цікава ся кореспонденція між владикою і митрополитом, ведена по-польськи!

²⁾ П. Могила II дод. 23.

опирають ся на очевидним і повнім нерозумінню Могилиної доби, хоч перейшли навіть і в новішу історіографію¹⁾.

Ні, Могила не був прихильником козаччини, від котрої прийшло ся йому вважати таких бєлєжчих прикростей ще перед своїм виступом на митрополїї. Ії опіки і помочи шукав його противник Копинський, Могила натомість служив своєю помічю Кислевї, як треба було всякими хотрощами заспокоювати козаків²⁾. В могилянській літературі не знайдемо ніякого спочуття погромови козаків в 1637—8 рр. і тим бідам, які воали на них тоді, навпаки знайдемо досить зневажливі відзови про сих „ребєлізантів“. В „Тєратургімі“ виданій могилянським кружком в 1638 р., в присвятї кн. Ілї Четвертинському з спочутєм і похвалою згадують ся його подвїги в рядах польського війська в кампанїях против козаків—куруківській, переяславській і кумейській, убійчі удари, що падали з його руки на козацькі голови, козацькі трупи, що стелили ся під кінські копита польського війська, і криваві трїумфи гетьм. Потоцкогo „над гордими ребєлізантами козацькими“³⁾. Але все таки тут вирази ще досить здержливі в порівнянню з тими фарбами, якими описував козацько-польські конфлікти київський ректор Оксєнович-Старушич кілька лїт пізнійше (1641) в надгробнім слові над тим же кн. Ілєю Четвертинським :

„Высоце славный богатырь нашъ князь Ілія, будучи барво лѣтъ молодыхъ гдѣ послышалъ, ижъ козацкій ребєлізантъ Голиадъ, ласкою королевскою и волностю золотою утучонный, порвался на власного своего пана руку подносячи.— при иншихъ многихъ сердечныхъ милосникахъ отчизны, сынахъ коронныхъ... порвал ся з одважнїмъ

¹⁾ Грондскій, ніби то з слів Виговського, оповїдає, що Хмельницький прийняв гетманський уряд тільки з благословєння митрополита, що не лише благословив козаків на повстаннє, але й загрозив анатемою всїм, хто маючи змогу чинив помагати йому, ухилив ся-б від участи (Historia belli с. 50). Енгель, переповїдаючи се оповїданнє, приложив його без всяких остерєжень до Могили (Geschichte der Ukraine, вид. 1796, ст. 152). У Срезневського в Запорожській Старинї Хмельницький розсилаючи універсали по Україні, пише до митрополита: „Настає час волї божої, молитє ся за нас і за вітчину“, і „митроп. Петр положив церковну клятву на всїх хто не стане одностайно з Хмельницьким; і по всїх церквах звелїв молити ся Богови, аби спас православїє“; і по сїм вважаєть ся, що універсали Хм. мали скрізь успїх. Костомарів у своїм В. Хмельницьким (1 вид. с. 237, вид. 1859 р. с. 177) повторив се оповїданнє в приложеннїю до Могили, з тою тільки поправкою, що Хмельницький, „конєчно, совітвовався съ нимъ еще въ 1646 году“. Пізнійше він (вид. 1884 с. 249) висловляв здогад, що Хмельницький мїг щось таке говорити на помершого для осмїлення козаків, але в кожїм разї вважає Могилу безсумнївним прихильником козаків („былъ къ нимъ благосклоненъ и постоянно находил ся съ нимъ въ признанныхъ отношенїях“, с. 116). Такою вважає його репутацію у сучасників, а низше, говорячи про Косова (с. 361), протївставляє його Могили, кажучи, що Косів не подїляв „православно руських ідей незалежности, які одушевляли його попередника“. На неправдоподібність сеї характеристики Могили дуже різко вказав Куліш у своїй Історїї отнаєденїя, I с. 187.

²⁾ Див. в ч. I с. 231, 1 вид. ³⁾ Передкова л. СЗ.

анимушомъ молодимъ на застарѣлыя въ бурдѣ и крнобрности козацкіе Голяды на Курукови, на которыхъ каркахъ первястки мужества своего досыть славна мвлою принесть и офѣровадь отчизнѣ. — А гды ребеллія своволныхъ козаковъ запоровскихъ межи Бѣлозеромъ и Кумейками в немалую прибрали ся купу, тамъ... при боку ясно-вельможного е. м. пана Миколая Потоцкого... яко добрый ротмистръ станоль и крнобрность днепровыхъ ребелливантовъ, дурную буту ушикованую, в сердечными кавалерами полскими, братією своею помешалъ, стелючи поля на милоу бедушнымъ трупомъ козацкимъ. А потымъ лѣтомъ тогожь року в открытомъ полку людіи власныхъ ясне освещоного родича прибыть одважный тотъ богатыръ на Старецъ противъ своволному ребелливанту Устренину, гдѣ пред очима ясне велм. е. м. п. гетмана полного досыть одважне и мужне ребелливанты громилъ днѣпровые и богатырскій свой анимушъ милоу отчизнѣ ясне освѣдчилъ“¹⁾.

Могилі й його товаришам могло зовсімъ щиро здавати ся, що православна церква вже не буде потребовати тихъ днѣпровихъ ребелливантів і не повинна компромітувати своєї справи, поручаючи їй козацькій онці. Без сомніву такого погляду держав ся і наступникъ Могилі, оден з найблившихъ йому людей Сильвестр Косів, з епископів білоруськихъ вибраний на митрополію з огляду „на значний і старинний його рід, високі прикмети, побожність і розумність, а такожъ ревність і постійність в релігії нашій“²⁾. Переговори в справі релігійного компромісу, ведені з нимъ зараз по тімъ якъ вступивъ він на митрополичий престіл, зробили дуже приемне вражінне в польськихъ кругахъ³⁾.

¹⁾ „Казане погребовое надъ тіломъ ясне освещоного князя е. м. п. Іліи Святополка на Четвертѣ Четвертинского, ротмистра войска кварцяного его крод. мѣти“ і т. д. — виїмки в замітці проф. Перетца: Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. (Извѣстія акад. отд. рус. яз. 1903).

²⁾ Актъ вибору з дня 25/II 1647 — в Архиві Ю. З. Р. II. I ч. 28, тамже (ч. 27) актъ вибору на печерську архімандрію Йосифа Тризни, довершеного 25/I. Небезітересно поглянути на світськихъ участниковъ обохъ виборів, представниківъ православныхъ ще родів. Першимъ стоить Адамъ Кисіль в чині каштеляна київського (одинокий православний сенатор), далі земські достойники: Максиміліанъ Бжозовський підстолий київський, Семенъ Вигура городничий київ., Данило Вороничъ скарбникъ київ., Федір Сушанський Прокура писар зем. київ., Олександр Кисіль підстолий чернигів., Самійло Вороничъ чашникъ черниг., Криштофъ Кильчицький скарбникъ черниг., Прокіп Верещака кожорникъ черниг., Борисъ Грязной (з московськихъ емігрантів) ловчий новгород-сіверський, Григ. Четвертинський підкоморій луцький, Захар. Четвертинський підсудокъ луцький, Гаврило (Наугуло) Коритинський буртрабій луцький. Понадто члени такихъ шляхетськихъ родів: Тимі Виковський, Ставецькі, Ёрличі (Іоаким, звійсний мемуарист, оден з кількохъ що й підписали ся по-руськи), Триподзькі, Виговські, Дублянські, Шенцовські, Невмирицькі, Олексичі, Павші, Третьяки, Солтани, Сурини, Скипори, Савицькі, Шаянські, Голубі, Лицлянські, Фидиповські, Стривязькі (sic), Ставецькі, Пеньковські, Важинські, Масальські, Черчицькі, Хлопецькі, Ободенські, Соколовські, Волковицькі, Кердеі, Мадаленські, Глудуновичі-Дубієські, Понорівські, Дюховські, Ледуховські, Злотолинські, Городиські, Стрільницькі, Затиркевичі.

³⁾ Див. нижше, в останній главі.

Нічим не виявив він свого спочуття і солідарности з великим повстанням, котрого свідком судила йому доля бути; навпаки весь час до його помочи і поради звертаєть ся в козацьких справах Кисіль — як і до його попередника. Ся двозначна роля сього львівського духовенства поясняє різкий викрик чигиринського полковника Вешняка підчас комісарських переговорів 1649 р.: „і ваші всьондзи і наші попи — всі... сини!“¹⁾

І не вважаючи на се все першим окликом, під котрим загреміло повстання і з котрим потім пішло воно в традицію — все таки був оклик „за віру!“

„В Польщі і Литві всіх Ляхів побити за те що віру християнську ламали і багато християн побивали та сидоміць до лядської віри приводили“, описує програму повстання московський вістник Климов, на початку червня побувавши в таборі Хмельницького²⁾, і так переказує секретну місію від Хмельницького: „як будуть тебе роспитувати царські приказні люде, ти їм потайки скажи, що королеви смерть учинила ся від Ляхів: довідали ся Ляхи, що у короля з козаками зносини: послав король від себе грамоти на Запороже до попереднього гетьмана, щоб вони самі за віру християнського гречнього закону стояли, а король їм буде на Ляхів помічник“...

Тут можна б бачити умисно для московського ужитку приготувану легенду. Але про війну за віру говорять і иньші, зовсім przypadкові вістники. „Запорозькі Черкаси бють ся за віру“, оповідає в листі чоловік з Вязьми, побувавши за границею, на Білоруси. „Свара і бої з Поляками й Литвою у Черкас виїшла за віру“, толкує иньший, довідавши ся вістей з Вильна. „Ляхи бють ся з Запорожцями за віру“, поясняє якийсь Жид-митник в Дорогобужі. „Кажуть, що за віру у козаків з Поляками така війна, і перед тим була у них така війна“, пише з Ріги Німець Вольмар своєму знайомому до Пскова³⁾ і т. д.

Досить се несподівано по тім всім, що ми бачили вище — але кінець кінцем не буде дивним, коли ми пригадаємо, з одного боку — цілий ряд огнищ релігійної боротьби, особливо на білоруській і західній українській території — дрібної місцевої війни, яка місцями безпосередно перейшла в повстання і війну Хмельниччини. З другого — візьмемо на увагу те, що з різних мотивів роздражень і невдоволень, які підіймали людність против польського режиму і шляхецького пановання, — релігійний мотив був найбільш популярний,

¹⁾ Michałowski. с. 373.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 216.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 212, 227, 229, 231; пор. тамже 213, 230, 237, Акты М. гос. Ц с. 222 й ин.

найбільш ідеальний, який найкраще міг служити для оправдання і усвячення повстання в очах своїх і чужих¹⁾.

Коли таким чином мотив релігійний усильно підчеркував ся, розширяв ся і роздував ся нерозмірно в своїм реальним значінням в данім моменті, — навпаки мотив соціальний, безсумнівно дуже реальний і могутній, губить ся по-за ріжними спеціальними вагостреннями, так що ніде майже не виступає у весь зріст, а мотив національний, теж без сумніву дуже напружений, підмінюєть ся конфліктами релігійними або соціальними і зрідка лише прохоплюєть ся афорізмами, які дають нам зрозуміти той властивий сполучник, який об'єднував ріжні класові чи конфесійні суперечності на спільнім національнім ґрунті.

В попередніх розділах сеї праці ми слідили з можливою докладністю за соціальним процесом, як він розвивав ся на українським ґрунті в останніх століттях. Бачили, як він переводив величезні маси українського народу в становище повного безправ'я, переймаючи їх гнівом і ворожнечою против польського режиму, вигоняв в насиджених місць найбільш енергічні й непримирені елементи й переслідував крок за кроком далі, на нових осадах, подніпрянських і задніпрянських, — на останніх границях Річи-посполитої, де вони сподівали ся бути безпечними від панських претенсій. Ми бачили, як на сім ґрунті виросла козащина як велика соціальна сила, завдяки своїй непримиреній опозиції шляхенько-магнатському режимови, і в міру її зросту на неї звертали ся очі і надії ріжних преріжних елементів, притиснених шляхецько-магнатським пануванням. Не тільки селянство, а й міщанство і дрібне шляхецтво, притиснені тяжкою рукою старостинської адміністрації, і православне духовенство, і православна, національно-настроєна шляхта, і просто шляхта місцева, неважливо від свого походження (навіть в родів західних, щиро-польського походження), що напливаючи все в більших масах протягом першої половини XVII в. до східної України, не миряла ся з монополізацією тутешнього землеволодіння і тутешнього хозяйства в руках самих магнатів²⁾, — всі вони виявляли свою солідарність і свої внутрішні звязки з козацькою опозицією.

¹⁾ Досить влучно, під очевидним вражінням сучасних релігійних війн, зауважає з поводу релігійної агітації Хмельницького Кожовський (с. 27): *sueto rebellis geni more, qui nunquam regionem invavit, nisi prius enthesi ustitata religionem obtenderet*—не здійснюєть ся повстання, поки не уживе собі за покров релігії.

²⁾ Про сей процес монополізації землеволодіння східної України в магнатських руках і випрання магнатами дрібніших власників див. в т. VI с. 285—6. Ноту дрібношляхецького вдоволення в посередження магнатської пили Хмельницьким будемо бачити виразно в сучасній віршевій літературі про Хмельниччину.

В різних моментах сі звязки виступали сильнійше, в інших слабше, більше або меньше виразисто й яскраво. Хмельниччина потягнула всі сі елементи протесту з особливою силою, викресала в них максимальну іскру боротьби. Але з другого боку, розуміється, мусіла на собі показати і різні впливи та змагання сих опозиційних елементів, які втягнула в свій вир. І сила та виразистість сих впливів, витиснених на характері і фізіономії великого і складного руху 1648 р., залежала, розуміється, не від чисельних пропорцій тих складових елементів, а від засобів їх інтелекції і степеня усвідомлення, конкретизації ними своїх цілей.

От тим власне пояснюється, що на перший план в ідеології великого повстання висунено усвячені віками мотиви релігійної боротьби. Другим завданням його проголошено і всякими способами підчеркувано — боротьбу з магнатським режимом, з купкою пограничних королевят, що мовляв захопили в свої руки державу і правління, обезвладнили короля, напосіли ся на козаччину. Се теж був мотив дуже зручний, з становища державного легітимізму, а заразом найбільше близький тим шляхецьким (почасти і козацьким) елементам, які в таких значних масах вступили в ряди повстання і надавали також тон його ідеології, займаючи найбільш впливові, провідні позиції в козацькій війську, становлячи так би сказати — його мозок¹⁾. А народні маси, що давали головну чисельну силу повстанню, ту стихійну силу, яка заливала українські землі, підкопуючи, обрунуючи всі позиції шляхецького режиму, — все таки переважно віставали ся в ролі пасивній супроти провідників повстання — хоч і уносили їх нерозумно проти їх волі. Особливо ж в ідеології повстання, в його мотивуванні, в формулюванні його завдань вони проявляли себе незмірно слабо в порівнянні до своєї стихійної динамічної енергії.

Сю енергію ми вже могли помітити в попереднім повстанні.

Ми бачили відзиви польських політиків і адміністраторів, які опіювали зовсім справедливо всю останню подніпрянську колонізацію, як велику масу запального матеріялу для зломлення польського

¹⁾ Учасни в Хмельниччині шляхти й П значинню присвятив особливу увагу Липинський в своїй монографії про Кричевського (Z dziejów Ukrainy с. 157 і д.). В козацькій реєстрі 1649 р. він нарахував представників 750 шляхецьких родів в числі 1500 осіб (с. 490) — перед ним подібною статистикою зайняв ся був А. Роле (Powstanie nazwisk rodowych u ludu maloruskiego, Sylwetki historyczne, т. VIII) і нарахував представників 450 родів в числі 2500 душ. З сучасних звісток про Хмельниччину є дві такі що дають цифри шляхти в рядах повстання (розуміється ся без всякої претенсії на докладність). Анонімна реляція в Варшаві про облогу Замостя переказує звістку, що в війську Хмельницького є 7000 Поляків, се-то шляхти (руки Чорторийських 379 с. 134). Кунаков розвідуючи про Хмельницького зимою 1649 р., чув, що в його війську „польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были банитами, 6000 человекъ“ (Акты Юж. и Зап. Рос. III с. 404).

шляхецького пановання¹⁾. Розвій шляхецької колонізації і шляхецького господарства в тих кільккавалцяти літах, що пройшли між повстанням 1637-8 р. і Хмельниччиною, ще збільшили сю масу енергії і її напруження. Як огненні букви на сій сторінці польської історії ясніє характеристика Бопляна писана в переддень Хмельниччини: „Шляхта живе як в раю, а селяне як в чистилищі, а як ще селянам трапить ся попасти в неволю лихому панови,—їх становище гірше від галерних невільників, і ся неволя багатьох з них змушує до утечі, а найбільш відважні йдуть до Запорозжців“²⁾. Але — сам Боплян не знайшов причинової звязи між сим, так сильно начеркненим образком і великим повстанням. Він трактує його просто як акт мілітарної енергії козаків, не пояснюючи його соціального підкладу. І серед інших письменників, чи українських чи чужосторонніх, не знайдемо ні одного, котрий би влучив в сей соціальний нерв: поневолення і експлуатація селянської верстви були занадто загальним явищем тоді скрізь.

Може ще найближше підійшов до нього жидівський мемуарист, Натан Ганновер, характеризуєчи те тло, на яким виникли козацькі повстання, вінчані Хмельниччиною. Спімнувши насамперед заходи Жигимонта, якими він приводив до польщення і католичення українську аристократію, і організацію козацького війська, „вільного від податків і обдарованого такою вільністю, як шляхта“, він так характеризує становище українських мас: „Решта бідного руського народу робила панщину у магнатів і шляхти, а сі обтяжали його тяжкою працею, глиною і цеглою і всякою роботою в дому і на полі (біблійні фарби жидівської неволі в Єгипті). Шляхта накладала на нього великі тягарі, а де-котрі шляхтичі страшними способами змушували до переходу на пануючу віру. І був він до тої міри понижений, що всі народи, а навіть і той нарід з усіх найбіднійший (жидівський) — теж панував над ним“³⁾.

Волинський Жид глибоше вглянув в ті основи, з яких виростало повстання—дав ширший синтез соціальних і національних причин його навіть, ніж свій „Самовидець“, що не спиняючи ся гадкою на загальнім поневоленню підносить тільки де-які другорядні прояви й симптоми його: самоволю державців, особливо Жидів. Само по собі кріпацтво не ображає соціального почуття речника „статочного“ громадянства, він готов навіть припустити, що самому панови селянин не пожагував би податку—тільки пановенне підпанків уїдало

¹⁾ Див. в т. V с. 216 і д., т. VII с. 225 і д., і в сім (VIII) томі I с. 277 і вид.

²⁾ Description, вид. 1861 с. 24.

³⁾ Найновійший переклад—М. Балабана (Sprawy 13—4).

ся йому. Подібне поверхове спивюванне на різних подробицях кріпацьких відносин, без заглиблення в самий принципіальний, класовий, чи національний антагонізм дуже характеристичне; стрічаємо його і у інших письменників.

Так Грондский напр. тим способом описує селянські кривди: „Нарід руський тим способом утісняв ся—синів їх нани змушували до різних служб, а тим часом від батьків їх звичайним способом вимагали роботи і чиншів. У кого було більше синів, то лишали батькови одного, аби з ним відбував звичайні повинности на пана, а з усіх інших жонатих синів брали на тиждень одну монету звану „дудек“, що варта 6 грошей угорських: Жиди сей податок збирали і виплачували. Крім того коли родила ся дитина, особливо хлопець, то наче на те, щоб пан потішив ся збільшенням синів у селян своїх, і щоб запобігти аби виріши той хлопець не подав ся до козацьких куп без відомости свого пана,—не дозволяло ся хрестити, поки такої ж монети не заплатять. Також коли дівчина віддавала си заміж, не можно було побрати ся, не заплативши наперед того „дудка“ панови. І се на перший погляд здавало ся легким, але потім, через жидівську хитрість вирісло в важкий тягар. Бо коли приносили податок за хрещенне сына або за вихід заміж дівчини, Жид, видумуючи різні перешкоди, не брав відразу, але з звичайним своїм дотепом різними викрутками примушував платити собі більше. Також інші селянські повинности зростали з дня на день, по більшій части тому що віддавали ся в аренду Жидам, а ті не тільки видумували різні доходи, з великою кривдою селян, але й суди над ними присволяли собі“¹⁾).

Коховский завважає: „Що з українським народом поступали не без певної несправедливости, не можно заперечити. Все залежало від суворости або мягкой владі старост і панів тамошніх і від владі самого народу — покiрного супротив власти чи бунтівничого. Брали десятину зі стад кінських, податок від худоби, десятину з пасік, і інші підданські повинности, які здавна відбували ся і зносили ся. Але коли для збільшення доходів повинаходжено ще нові титули—шкіру за право ловити звіря, небували податки від риболовлі; замість денної панщини по три подтораки²⁾, вини і кари і всякі такі річи—на них нарікали і жалували ся як на незносні тягарі, тим більше як наставали немилосердні зборщики та немилостиво виконували панські накази. А найбільше обвинувачувано настирність Жидів, що з кривдою людности з прикрою своєю вигадливістю вишукували

¹⁾ Оп. с. с. 32.

²⁾ Так мають в сім місці Pamiętniki.

різні доходи, або брали на відкуп горівчану монополію і стягали на себе ненависть, яку мусіли потім окупити смертю“¹⁾).

Дуже характеристичне се особливе підчеркування ролі Жидів між різними причинами роздражнення українського народу—анти-семітизм XVII в., на котрім сходили ся польські шляхецькі й українські козацькі круги.

Ми бачили вже, як Кушевич в змісті агітаційних листів Хмельницького серед різних, переважно досить загальних нарікань на поневоленне козащини особливо підчеркує, що вона була віддана на самоволю королівських урядників і—чого не можна стерпіти—на немилосердність жидівську²⁾. В листах Хмельницького писаних по курсунських погромі дійсно вказуєть ся на кривди від Жидів як на прояв крайнього поневолення козацького³⁾. Кривонос в своїм звіснім листі до Заславського вважає їх головною причиною повстання („Жидів зволь ваша мил. до Висли завернути, бо та вина від Жидів зачала ся—вони то і вас з розуму звели“⁴⁾). Подібне бупім то писав і Хмельницький львівському магістратови стоячи під Львовом⁵⁾.

Московський конець Кунаков, по дорозі роспитуючи про причини козацького повстання, по свіжим слідам його (зимою 1648/9 р.) в своїм донесенню правительству досить нобіжно згадує про иньші причини („вже давнійше, багато літ велике утиснення від Ляхів і уніатів—віру благочестиву ламали, церкви божі печатали і багато благочестивих церков повернули на унію“, далі — „самих Черкасів побивали, жінок і дітей і маєток у них відбирали і всякі насильства і руйну їм чинили“). За те дуже спиняєть ся на жидівських неправдах: „Крім того була Черкасом руйна від Жидів, що держали в їх сторонах аренди від панів: ті Жиди Черкасів грабували і всяко над ними знущали ся: як тільки котрий Черкашенин викурить горілки або зварить пиво чи мід, не сказавши Жидови, або перед Жидом почне говорити не знявши шапки,—Жиди чіпляли ся до сього, як за зневагу, грабували і руйнували, маєток відбирали, жінок і дітей силоміць забирали на роботу. А як помер Станислав Потоцький (читий Конєппольський), тоді Миколай Потоцький і кн. Ярема Вишневецький і Остророг і иньші пани до решти дозволили Жидам Черкасів нищити“⁶⁾).

Єронім Піночі, секретар королівський, як одну з важних причин козацького невдоволення теж підносить пагубні ради жидівські, що вони давали старостам на збільшення доходів—„обіцували по

¹⁾ Climacteres I c. 27, пор. Pamiętniki c. 274—5.   ²⁾ Више с. 82.

³⁾ Michałowski c. 42, 44.   ⁴⁾ Michałowski c. 89.

⁵⁾ Жерела IV c. 101.   ⁶⁾ Акты Ю. З. Р. III c. 279.

20 тис. золотих, аби тільки пан заборонив палити горілку і шинкувати крім них (Жидів арендарів), і се чинило великі прикраси козакам, особливо як на жидівське жаданне підстарости послали рубати казани і горніці горівчані, як би де знайшли“; згадує також про великі доходи, які Жиди-арендарі вимішляли від судових справ¹⁾. Подібно висловлюється й краков'янин Голінський, добачаючи в жидівських виписках найважливішу може причину повстання²⁾.

В кінці як особливо різкий момент жидівського знущання над Русю вказується арендованне Жидами православних церков. Безіменний автор мемуарів з XVII в., осуджуючи поневолення козацтва ординацією 1638 р. і добачаючи в тім тільки жадність до більших доходів старостів і ділчів українних, докоряє їм, що вони „Жидів упровадивши, за для гроша все їм в аренду пустили, навіть церкви, так що Жиди мали від них церкви, і хто хотів шлюбу, або хрещення, мусів Жидови арендареві заплатити, аби відчинив церкву, так само в неділю, або в святий день, і се так докучило хлопству, що вони теж на бунт пішли разом з козаками і змівши шляхецькою кровю свої краї, наповнили Україну несчисленими юрбами хлопства, вирізавши своїх панів³⁾“.

Львівський канонік Юзефович в своїй пізнійшій літописи міста Львова розвиває ширше сю дражливу подробицю жидівської експлуатації, не жалуючи Польщі, щоб дати волю своему ворожому настроєви до Жидів: „Чув я навіть від наших же Поляків, старших, таких, що знали сю справу, що панованне Поляків в тих сторонах дійшло до такої нездержливости, що навіть над церквами давали вони власть сьому родови (жидівському). Священик козацький, попросту званий „піп“ не міг у своїй церкві уділити своїм парохіанам таїнства хрещення, шлюбу й інших, коли наперед не заплатив Жидови за ключі устанавленої паном плати, бо мусів кожного разу від дверей церковних відносити їх і віддавати до рук Жидови. З якими се надужитями діяло ся і зневагою таїнств і віри християнської, нехай судять потомство. По заслугам потерпіла ти біди свої, Польщо⁴⁾“.

¹⁾ Oczyste spominki I с. 141.

²⁾ Kdysz tesz niemal po Russy Zydzi u panow poarędowali mairęnoscy, browary, gorzalki, młyny, pasieky, czła, myty, kędy częścokę srogą czynieli nad poddanemi, daninę i robocznąę większą podnosząc, czego Rus u kozaczy nie mogli tego zaościć, bo niewolno w miasteczku u we wasi nikomu sobie piwa warzić ieno Zydowi, a u Zuda na sink bracz, gorzalki i miodu robić nikomu ieno Zudowi, hoc (хоч) mieli prawa u wolnosći swoje, to Zidzi odięly u ubogich sczisznęly przez winiosle arendy — panom ukazyjąc wielkie pozytku a ubogich ludzi lupiącz u cięmięzacz (с. 108). Подібні ж гадки повторяє він поріг ще раз—с. 180.

³⁾ Pamiętniki do panowania Zygmunta III etc. I с. 254—5, пор. 274—5: я збираю до купи сі два тексти, що повторяють себе з деякими відміннями.

⁴⁾ Сборникъ літоп. Юж. и Зап. Рос. с. 121—2.

Се все ті-ж мотиви, які оброблені були в звісній думі про по-
неволенне козаччини Жидами і її повстанне:

Як од Кумівщини та до Хмельнищини
Як од Хмельнищини та до Брянщини¹⁾,
Як од Брянщини та й до сього дня
Як у землі кравецькій та добра не було...

Жида орендарі заарендували „всі шляхи козацькі“ й заставили їх своїми шинками — „на одній милі по три шинки становили“, зму-
шуючи козаків до куповання у них горілки і меду, за недозволен-
нем варення тих напитків на власну потребу:

Як іде український козак тай корчму минає,
А Жид вибігає та українського козака за чуб хватає,
Та ще його двома кулаками по потилиці затинає:
„Козаче-левице, за що я буду рагу платити,
Що ти мико корчми йдеш, та й корчму минаєш“).

Заарендували Жида „всі козацькі торги“ і брали „мито-промото“
від пішого і конного переїзжого, від усякого товару; навіть від
старечої милостині, хто собі що вижебрав, забирали що краще, не-
мов від товару, —

І ще ж то Жида-рандарі у тому не перестали —
На славній Україні всі козацькі церкви заарендували:
Котрому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появили,
То не йди до пона благословить ся,
Да піди до Жида-рандаря та полож битий тарель, щоб позволив церкву
одчинити,

Ту ю дитину одружити.

Дума одначе не розвиває ширше сього вдячного мотиву, нато-
мість з особливою любов'ю розробляє иньшій — побори з промислів
і доходів, що так сильно звучить також і в иньших відгомонах су-
часних невдоволь. Жида-рандарі „всі козацькі ріки заарендували:
Самару, Саксань, Гнилу, Пробійну, Кудеску“ (вар.: Каїрку і Гнило-
бережку). Назви здебільшого реальні: Самара, Саксань — доплив
Ігула; Гнила Саксагань її допливець; Каїрка — малий доплив
Дніпра низше порогів; єсть також Перебійна — „вітка“ Дніпра²⁾.
Їх треба розуміти, очевидно, загально — як оранду поборів з сте-
пової рибної і ловецької здобичи, бо ні на Самарі ні на Саксагани,
тим менше на Каїрці або Перебійній жидівських комор ніколи
не було.

¹⁾ Правдоподібно: Брянщини.

²⁾ Збираю характеристичні подробиці з обох головних варіантів думи — Антоно-
вич і Драгожанів II с. 20 і д.

³⁾ Див. у Величка Реєстръ річок и прикметъ по обоихъ сторонахъ реки Дняпра
востаящих. 1697 р., т. III с. 471. також у Еварницького Вольности запорожскихъ ко-
заковъ sub vocebus. Д. Срофеїв висловив підозріння, що реєстр річок въ краімі варіанті
вставлений Кулішем (Записки київські VII с. 45); але я не бачу причини так
думати, тим більше що назви річок позмінювані суцроги реальних.

Которий би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити,
Жінку свою з дітьми покормити,
То не йди до пова благословить ся,
Да пійди до Жида-рандара, да поступи йому часть оддать,
Щоб позволив на річці риби вловити,
Жінку свою з дітьми покормити, —

інакше Жиди відбирають злочич, а навіть і зброю (сюди очевидно належить подробиця з другого варіанта, де Жид „у українського козака всю зброю одбирає, а козак за Жидом похожає, ще його й вельможним паном називає“). І на ілюстрацію того образок:

Тоді ж то один козак мимо кабака іде,
За плечима мушкет несе,
Хоче на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити.
То Жид-рандар у каатрку поглядає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей, Жидівчко ж моя Раса!
„Що сей козак думає, що він у кабак не вступить,
„За денежку горілки не купить,
„Мене, жида-рандара, не перепросить,
„Щоб позволив йому на річці утя вбити,
Жінку свою з дітьми покормити!
Тоді то Жид-рандар стиха підкождає,
Козака за патель хватає.
То козак на Жида-рандара скоса, як медвідь поглядає,
Іще Жида-рандара мостивим паном узяває:
„Ей, Жиду, каже, Жиду-рандару мостивий пане!
„Позволь мені на річці утя вбити,
„Жінку свою з дітьми покормити“.
Тоді Жид-рандар у кабак вкождає,
На Жидівку свою стиха словами промовляє:
„Ей Жидівчко ж моя Раса!
„Буть мені темер у Білій Церкві наставним равом—
„Назвав мене козак мостивим паном!“

Сі образи були, видко, мотивами широко розповсюдженими. Пишний Жид, що велить козакови без шапки перед ним стояти (порівняти оповідання Кунакова) та каже себе (*horribile dictu*) мостивим паном називати, — і упокорений козак, що мусить зносити жидівські штурханці і гнути ся перед ним (козак в сих образах українського поневолення виведений, очевидно, для сильнішого ефекту: коли рицарський гордий чоловік таке мусив зносити від Жида, що говорити вже про небораку-хлопа?). Дума, очевидно, тут черпає з усної, свійської традиції, і судячи по живості і силі сих образів, ся традиція була досить свіжа і богата в часі творення сеї думи. Натомість книжна українська традиція поза Самовидцем переважно мало самостійна і бліда.

Так Грабянка, для вияснення причин козацького повстання звертає ся до оповідання Коховського, — хіба може для більшого переконання, щоб словами Поляка потвердити українські кривди! Переповідає його свідцтво одначе досить свобідно, додаючи деякі

подробити, якими оживляє сухе оповідання свого джерела („иметь ли кто звѣра? кожу дай пану! иметь ли рыбу? дай урочную дань оттуда на пана! отъ военныхъ користей татарскихъ конь или оружіе въ козака будетъ — дай, хлопе, на пана!“)¹⁾. На иньшій місці²⁾, говорячи про порядки, які настали по Остриановій війні, переказує він оповідання Самовидця про тяжкі роботи і податки заведені державцями і орендарами — „дуди нѣякись, повывачное, пороговщину, подимное и поголовщину, очковое, ставщину, поемщину, сухомелщину“. Додає арендованне Жидами церков („таже церкви божія Жидомъ запродаяху и за дозволеніемъ жидовскимъ крешаху младенци, и всякіе обряди церковніе благочестивыхъ подаяху Жидомъ въ аренду“). А докидає ще тяжкі муки, задавані Поляками козакам і їх сім'ям: „дѣтей въ котлахъ варяху, женамъ сосци дровемъ изгнѣтаху и иная неисповѣдимая творяху бѣды“ — популярна фраза, яка потім парафразуєть на ріжні способи.

В агітаційнім універсалі Хмельницького (фальсифікаті), взагалі риторичнім і біднім змістом (правдоподібно власної фабрикації). Величко згадає ще безчестування священників („бючи, роскрівавляючи, волоси і бороди вириваючи і утинаючи“) та заборону зборів — „до такої пришлы были есте неволѣ у Поляковъ, же двомъ или тромъ на мѣстѣ, на улицѣ или в дому своемъ зшедши ся заказано і неволно было вамъ зъ собою говорити и о потребахъ своихъ господарскихъ побесѣдовати, безъ чого и акти христинніи и веселніи быти не могутъ“.³⁾ Лукомський в своїх доповненнях до дневника Окольского розвиває мотиви оповідання Грябянки⁴⁾ і Величкова універсала⁵⁾, розмішуючи їх ріжними, часом дуже фантастичними подробностями. Напр. Поляки українських людей „шиями в колоди або в плетні в найтяжші морози саджали, так що їм руки і ноги відмерзали, а иньші на смерть від морозу повмерали; жінок козацьких в плуги запрягали — лід орати або рисувати, а Жидам веліли їх канчуками поганяти; иньших на лід поставивши, казали з прорубів воду брати й їх поливати, або в проруби окунати веліли“⁶⁾.

Нарешті автор „Історіи Русовъ“⁷⁾ вінчає сей цікль в розвою легенди, оповідаючи, як розіслані по Україні після погрому 1638 р.

¹⁾ Лѣтопись с. 32.   ²⁾ с. 29—30.   ³⁾ Лѣтопись I с. 83—4.

⁴⁾ Коховского при тім віні, цитуючи за Грябякою, зробив Ваповским.

⁵⁾ Невідомі руки додали курьозний коментар до ріжних поборів, вичислених (за Грябякою-Коховским) у Лукомського: Изъясненіе даней Жидами взимаемыхъ — отъ игранія на дудѣхъ (либне толкованне „лудеа“), на сви, ѣбли, на скрипцѣхъ и прочую 4, отъ дѣтей новорожденныхъ за повнѣчь 200, овсннхъ, садовыхъ и огородннхъ плодовъ 200, отъ каждой хаты 5, подушеннй окладъ 10, отъ вступающихъ въ бракъ 6, оль уліа пчоль 2, отъ рыболовнѣхъ нѣвъ ста долѣ 10, отъ вѣтраныхъ млиновъ и жорновой 20, суднйя посулы то естѣ на... позвахъ для судящихъ 200, і т. д. Валюта не показана.

⁶⁾ Видаво при лѣтописи Величка IV с. 302.

⁷⁾ с. 56.

польські вояки виробляли „всѣхъ родовъ безчинства, насилія, грабежи и тиранства, превосколяція всякое понятіє и описаніє“. Варили в кітлах і пекли на углях дітей на очах батьків, а сих теж найлютішими карами замучували. Церкви пограбили і віддали в аренду Жидам, а церковні річі і шати тимже Жидам попропивали і по-роздавали, ті з церковного срібла робили собі посуду, а з риз і стихарів перешивали спідниці своїм жінкам. „А сии тѣмъ передъ христіанами хвастались, показывая нагрудники и исподниці, на коихъ видны знаки нашитыхъ крестовъ ими сорванныхъ“.

Яка саме фактична основа лежить під сими, як бачимо, досить розгалуженими оповіданнями про арендованне Жидами церков і побиранне з них доходів¹⁾, зістаєть ся неясним. Документальних звісток про арендованне Жидами церков і які небудь конфлікти на сїм ґрунті, досї не викрито, не вважаючи на деяке заінтересованне сею справою²⁾. В самій традиції обвинуваченне Жидів в таких знуцаннях, як бачимо, зявляєть ся досить пізно — але за те займає показне і міцне місце між аргументами сього історичного антисемітизму³⁾.

¹⁾ До всіх иньших традицій про се пробувано додати ще звістку галицьку гайку про Жельмана: „Іде, Іде Жельман, Іде, Іде його брат“: в ній бачили намять про Жида-арендаря, которого люде вигадали, щоб відчинив церкву й можна було почати великою відправу (Шийковського Бытъ Подолянь II с. 73—4). Етнографи-записувачі посвідчають, що таке толкованне існує і між народом — див. записку в Матеріалах до укр. етнології XII с. 54 (тажже і література сеї гайки); але воно могло поширити ся новішими часами з книжних джерел. Р. Кайндль в статі друкованій в *Leipziger Zeitung* 1892 і в перекладі в Буковині 1896 ч. 67, потім Ф. Зих (F. Zuch, *Zelman Wolfowicz*, 1899), М. Балабан (M. Balaban, *Zelman, Nasz Kraj*, 1909) пробували звязати сї перекази з популярним в XVIII в., дуже прирри дрогобицьким орендарем Зельманом Вольфовичом. Але се здогад сам по собі мало ймовірний, а для питання про аренду церков Жидами і зовсім нічого не приносить: в документах про Зельмана Вольфовича нема мови про церкви.

²⁾ Одинокий документ, що бодай наближаєть ся до сеї сфери, се заставний контракт 1596 р. села Слуца в Холмщині шл. Миклашевському і Жидови Песахови разом: між всякими принадлежностями і доходами села згадують тут ся також „церкви і їх подаване“ (Памятники кiev. I ч. 11); звідси деяка теоретична можливість надужити для Жида-орендаря в ролі заступника колятора-патрона. І. Камані, заставляючи ся над сим мотивом в обробленню Гоголя, висловив здогад, що факт виарендовання церкви десь трапив ся вишково і зробив таке вражіння, що з нього утворено популярний агітаційний мотив (Научний и литер. произведение Гоголя по ист. Малороссии — кiev-ськї Чтенія т. XVI с. 107). Крамер в своїх записках про Галичину (*Briefe über den itzigen Zustand in Galizien*, 1786, II с. 15) дає инашу версію традиції: що церкви арендовали Жидам за польських часів самі священники і такі Жида-орендарі переховували у себе церковні апарати і видавали ключі від церкви не инакше як за певну оплату. Тут стара традиція подає руку практиці заставлявання Жидам певних церковних річей, що місцями входила в свого рода звичаєве право (напр. дячок мав право заставляти Жидови під великдень певні книги, не уживані въ церкві на світлім тижні, і потім громада мусіла їх викупати своїм коштом).

³⁾ В українській історіографії міцно вірив сим переказам пов. Костомаров, що за молодю і обривив сеї мотив в своїй драмі „Перенславська ніч“ — див. його замітку в Рус. ист. въ живоописаніяхъ II (вид. 1886) с. 365. Новіше до сеї справи: Галантъ Арендовали ли евреи церкви на Украйнѣ (Еврейская Старина 1909, I, і з деякими доповненнями особно, Київ, 1909), та ряд заміток в кievській пресі з приводу сеї брошюри, особливо: Олена Пчілка, „Історія-брехня!“ (в оборону традиції) — Рідний Край

Що до переказів про муки задавані Поляками Українцям, то вони розвивають звістки сучасників про нелюдські вчинки над українською людністю жовнірів — чи то під час повстань, чи то під час кватировань жовнірських: на ґрунті різних суперечок і просто наслідком недостачі карності серед польських військ. Ми знаємо, що з сього становища польська сольдатеска була одною з єгипетських язв Польщі навіть у внутрішніх провінціях. В східній же Україні, фактично позбавленій публичної, державної власти⁴⁾, вона дійсно могла доходити до крайностей.

Бачили ми вище оповідання Коховського, що з поголосок, які доходили до нього, спомінає про езекуції чинені польськими військами з поручення дідичів і старост, про вирізування ними цілих сіл наслідком фальшивих обвинувачень в непокірности. Грондский, бувши з Любовіцким в посольстві у Хмельницького, оповідає, як Хмельницький нарікав на немилосердні своєвільства польських воєків. Вони прозивали козаків хлопами, били їх, грабили їх майно, безчестили їх жінок, полишених чоловіками, а потім, відходячи, замикали їх в хатах разом з дітьми „і обложивши соломкою, так паляли, немов шурів“. „А як могли зловити козака, що збрів щось против пана, саджали його на найвищу палю, аби перед всіми як можна явно показати свою прирожденну ненависть до Руснів — немов би не досить було потиху кинути ворога в мішок та в воду...“ Все се говорило ся з приводу подій по 1648 році, але малює нам той загальний образ жовнірських і панських насильств і езекуцій, які робили саму згадку жовнірських леж ненавистною для людности.

В звісній думі про замірнене Хмельницького з Поляками сі жовнірські лежі взяті з комічного боку — як польські жовніри, маючи наказ не виминшляти великої стації

По козаках і мужиках поставали,
 Да великую стацію виминшляли —
 Од їх вкючі поодбірали,
 Да стали над їх домами — господарями:
 Хозяїна на конюшню одсилає,
 А сам з його жоною на подушках починає.
 То козак альбо мужик із конюшні прихождає,
 У квартиру поглядає,
 Аж Лях мостивий пан іде з його жоною на подушках починає,
 То він оден осьмак у кармані має,
 Ціде з тоски з печали у кабак, та й той прогуляє.
 То Лях мостивий пан од сна уставає,
 Юлицею йде, казав би — як свиня нескребана попереду духом веде,
 Іще слушає-прослухає,
 Чи не судять його де козак альбо мужик.

1909 ч. 30, і замітки в Київ. Вїстях ч. 278—9 М. Василенка і Ол. Саліковського — в оборону поглядів Галанта. ⁴⁾ Див. в т. V с. 337—8.

У кабає ужожає,
 То йому здаєть ся, що його козак медом шклянкою або горілки чаркою витає.
 Аж його козак межи очі шклянкою шпагає,
 Іше стиха словами промовляє:
 „Ей Лахи ж ви, Лахи, мостиві пани,
 „Хота ж ви од нас ключі поодбірала
 „І стали над нашими домами господарями, —
 „Хота б ви на нашу кумпанію не находжали!..“¹⁾

Натомість у книжній традиції, як бачимо, розвинено трагічні мотиви сих жовнірських свовільств і нелюдських експесів, до крайніх фантастичних побільшень, що в кождім разі дають нам понятє того ужитку, який робив ся з сього мотиву задля агітаційних цілей.

Заразом, як я вже сказав,—споза сих найбільш різких і дражливих, підхоплених агітацією аномальностей соціальних і релігійних, з повною виразністю вирисовуєть ся мотив національного поневолення, національної кривди. В чистій, абстрактній формі сей національний момент як причина повстання, як агітаційний його мотив майже не виступає. Але він переходить через всі отсі моменти пониження і покривдження українського елементу на різних полях і з різних поглядів,—загострює їх прикрість і болючість та звязує в оден ланцюх, в оден образ гіркого, до піжстп вопіючого поневолення Українського народу.

Кінець кінцем до кожного з тих оскаржень, тих аномалій, які витикали ся в тій чи иньшій сфері українського житя, можна була б навести аналогію з відносин чисто польських—Поляків между собою, і толкувати все те як аномалії польського устрою, які мовляв давали ся в знаки Полякам так само як і Українцям. На се звичайно і кладуть натиск новіші польські історики. Дісіденти Поляки підпадали в той час різним переслідуванням, які змушували їх переходити навіть на сторону ворожих Польщі держав. Польський хлоп угинав ся так само або й ще гірше під ярмом панщинної неволі, як і український. Польський міщанин терпів безправе і всякі недогоди економічної анархії Польщі, нарікав на жидівську язву, підтримувану можними панами і адміністрацією. Жовнірські лежі були так самою „плягою житя“ чисто польських земель. Се вірно. Але в українськім житю, в почутю Українців, в їх відносинах до Поляків і Польщі всі сі гріхи польського соціального і політичного устрою, польської політики, польської адміністрації звязували ся в оден національний синтез, незвичайно драгливий і болючий.

¹⁾ Антонович і Драгоманів II с. 110—1. Закінченне сього образка не підійде може під пригнічений стан козацтва перед 1648 р., а поза тим се образок жовнірського господарства для всіх часів.

Релігійні конфлікти реалізувалися в утиску „руської віри“ „лядською вірою“. Унія була лядською інтригою против руського благочестя. Всякі прогріхи і своєвільства адміністрації були панопшенням і знущанням Ляхів над українським людом. Драчі і вимисли панів дідичів і старостів та їх урядників були не просто поневоленням хлопства шляхтою, поміщиками-дідичами, а поневоленням українського люду панами-Ляхами та їх підпанками. Роздраження на Жидову, на її величання над українським селянином чи козаком ішло також на разунок польського пановання. бо се воно якому небудь „Жидовинові спросному“, як висловлюється Самовидець, давало міць і змогу коверзувати над християнським українським людом. Поневірянне людности жовнірами тут було також „фараонським мучительством лядським“ над українським людом. Панованне над позбавленим самоуправи українським козацтвом польських ротмістрів і жовнірів в ролі полковників і иньшої старшини була також поневоленням Ляхами українського „лицарства“. І так далі, без кінця.

Все звязувалося в оден безконечний ряд національних кривд, в оден образ поневолення „руського народу“ Польщею, Ляхами, і даремно силкувалися тодішні політики, так як роблять се деякі нинішні історіографи, розбити сей образ на відокремлені недогляди чи кривди соціальні чи політичні, коли в почутях, в свідомости українських людей він зливався в одно нероздільне поняття національного поневолення. Даремно хотіли вказувати на те, що подібні негоди терплять і Поляки, а між українськими магнатами і адміністраторами були не самі Поляки, а й Українці... Польська національна політика, яка змагала до того, щоб спольщити верхні верстви українські (так само білоруські, або литовські), — взагалі все що підіймалося над рівнем поневоленого люду, — тепер збирала гіркі овочі сих своїх успіхів. Все що панувало і утискало, було „лядське“ — походженням, вірою, культурою, духом. Все „руське“ було поневолене. Все що стояло в таборі пануючих, все що заступалося за нього, — ототожнювалося з польським, було „лядським“ незалежно від свого походження.

Так козаки докоряли славному поборникови за благочестиву віру і випробованому українському патріотови Кисілеви, що він від Русь, виступає по стороні противній козащині, як польський сенатор і оборонець інтересів Річи-посполитої. Так пізніша дума прозиває „Ляхами“ дуків-срібляників, українських патріотів, — тому що вони були противниками українських демократичних напрямів.

Ся загально-національна закраска боротьби — глибокий антагонізм польсько-український, який лежав в основі її, не був секретом

і для сучасників. Польський капелян, свідок війни 1637-8 р., записав в своїх дневниках сі здовіщі слова, нав'язані на нього образами сей війни і тими рефлексіями які будила вона серед польських учасників: „як в природи своєї варвари вороги не-варварам, так само Русин Полякови“¹⁾, а кільканадцять літ пізніше другий польський очевидець вкладає в уста Хмельницькому подібну ж фразу про прирожденну ненависть Поляків до Руси. Антитезу „руського“ і „польського“ бачили ми на кождім кроці в тих релігійних і соціальних конфліктах, котрими толковано вибух великої війни. „Вся надія на наших людей католицьких“, пише польський магнат, староста грубешівський Опалінський на перші вісти про козацьке повстання. „Тільки їм можна довіряти, бо їх козаки і чернь всякими способами гонять і чинять над ними найгірші тиранства, а до Руси ніякої не можна мати ніякого довіря, бо одним фанатизмом проклятої схизми лишуть, і так само ненавидячи завсіді кров шляхецьку, раді б шляхту викоринити“²⁾.

На сім ґрунті виростають поголоски і підозріння про участь в повстанні православних владиків: що владика львівський Желиборський і луцький Пузина посилають Хмельницькому порох і кулі; що Кисіль „яко Русин“ спочуває повстанцям і за помічю Хмельницького хоче бути королем руським, і т. и.³⁾.

Не диво, що дуже скоро — як тільки війна розвинула ся відповідно широко, втягнувши великі маси народу і суспільности української, з поза спеціальних рахунків і домагань виступила і усвідомила ся її кінцева мета, як синтез сих спеціальних домагань — національне визволення Руси. Поголоски про пляни Хмельницького на заснованне української „удільної держави“ пролітають уже в перших місяцах. Їх можна б не рахувати серіозно, як і всякі говорення про змагання до української державности Косинського, Наливайка, Павлюка, з огляду що вони раз-у-раз мішають са з справою козацької території, козацької юрисдикції і т. и. Але на початку 1649 р. Хмельницький зовсім виразно говорить про визволення „всього руського народу“, про свою „державу“, і сей властивий характер українсько-польської боротьби представляєть ся зовсім ясним і її стороннім свідкам. А ось напр. як характеризує її з своєї перспективи Рудаевский в своїй історії сих років: Хмельницький підіймає „руський нарід надією свободи“, розсилає агітаційні листи по головніших руських містах, накликаючи їх старшину, аби не

¹⁾ Див. вище в гл. V.

²⁾ Лист з Ритвня 2 мая (хіба червня) 1648 — теки Нарушевича 142 с. 67.

³⁾ Michałowskiego Księga Pamiętnicza с. 91—92.

⁴⁾ Ibid. с. 178, 180 і низше.

зanedбувала справи свободи і віри, не дозволяла шляхті гнітити Руси, і ся оборона їх справи була влячно прийнята від Хмельницького „і по всій Руси був він проголошений батьком вітчизни, реставратором грецької віри, відновителем давньої свободи“¹⁾.

Образ національної війни виступає тут з усею ясністю.

Серед цього загального подразнення і гніву з мотивів соціальних, національних, релігійних палючий матеріал збирався головню навколо козацької справи, а ролю залалу грали незносні відносини, втворені ординацією 1638 р. серед осередку козачини, її реєстрової частини.

Як ми вже бачили вище, на „волости“ ся ординація була переведена в усіма її загостреннями. Правда, неважаючи на все заінтересованне, яке будили сі часи в науці, ми й тепер все ще розпоряджаємо досить скупим сучасним матеріалом про жите козачини на волости в сих роках, так що приходить ся його освітлювати і доповняти пізнішими, рестроспективними характеристиками, щоб в сумі зложити скільки небудь суцільний образ. Але кінець кінцем можемо собі здати справу з толішніх відносин досить докладно.

Бачимо, що постанова ординації, яка не допускала самоуправи козацької і виборної адміністрації, додержувала ся вповні. Маємо з цього часу грамоти королівські, которими іменовували ся комісари і полковники „до живота свого або до іменовання на иньший уряд“, і з них бачимо, що військові уряди козацькі в сім часі стали звичайними польськими дїгнїтарствами, трактованими зарівно з всякими иньшими адміністраційними урядами²⁾. З цього становища стають нам зрозумілі пізніші нарікання на останнього з комісарів, Шемберка, на которого взагалі валили всю біду, як на головну причину повстання, що він купив собі у короля комісарство над козаками за 30 тис. золотих, як иньші купували староства та всякі иньші уряди, і потім старав ся вернути собі ті гроші з лихвою всякими здирствами з козаків³⁾. Нижні уряди: сотництва, осаульства,

¹⁾ Historiarum L. IX c. 7.

²⁾ Королівське наданне комісарського уряду Станіславу Потоцькому. 1646 р. в теках Нарушевича 140 с. 375; витяг з нього подав тепер д. Липинський в своїй книзі (с. 332), тому вже проминаю його. З тогож року маємо наданне за воєнні заслуги ротмістрови Самуельови Залеському: urząd pułkownikostwa kaniowskiego po urodzonym Ierzym Hołubie wakujący z powinnościami i obwencyami do niego wyua-lezionemi i postanowionemi — do ostatnich dni żywota swego albo poki od nas inszedy nie otrzyma funkcji i urzędu—dozoru iednak i czulości wszelakiey okolo pomienionego urzędu przestrzegać będzie powinien (140 с. 105).

³⁾ Relatia polska o smierci krola Władysława oraz o klesce woysk koronnych na Ukrainie, 1 червня (в Варшаві) — з нагоди звістки про смерть Шемберка: Pan Szemberk commissarz był przyczyną tey rebellion, ho przykładem inszych dokupując sie starostw u urzędow kupił był to-commissarstwo u krola imci za 30000 fl., chcąc

отаманства і т. и., роздавали ся безконтрольно комісаром і стояли в повній від нього залежності. Грондский між надужитими козацької адміністрації згадує, що комісари роздавали сотництва не по заслугам, але тому хто більше давав, а потім незадовго відбирали, аби тільки знайшов ся хтось, щоб дав за се якогось хабарця¹⁾. Самовидець теж з притиском підносить се, що сотники були креатурами полковників, які добирали собі „зичливих людей“, і в ними як він каже — ділили ся платою козацькою, що приходила з скарбу.

Козаччина таким чином мала против себе одну збиту лаву магнатських клевретів і не мала супроти неї ніякого захисту і опертя, тим більше що за сею старшиною стояла оружна сила польського жовнірства. Конституція 1638 р. заводила прибічні жовнірські гвардії при комісарі і полковниках²⁾, і очевидно про такі жовнірські відділи згадують козацькі скарги 1648 р., говорячи про жовнірів як учасників старшинських кривд. Але Кунаковъ оповідає ще иньше — що польських жовнірів вписувано в самі козацькі полки: „ті Ляхи служили в Черкаській війську в полках — в однім полку Ляхів 200 чоловіка, а Черкасів 800 чоловік, а в чотирох полках Ляхів по 100 чоловіка, а Черкасів по 500 чоловіка³⁾“. Звістка виглядає занадто докладно, щоб уважати її простим непорозумінням. Числові дані натякають ще на щось иньше: на те що вакансії козацькі взагалі не заповняли ся і козацькі комплекти не були повні. Тими грішми, які припадали на таких недописаних козаків, могли справді ділити ся козацькі зверхники, як їм закидає Самовидець, а крім того було се вповні в інтересах всього українського магнатства — дідичів, старост і державців, щоб в реєстрі було як найменше козаків: щоб можливо мале число людей користувало ся козацькими правами.

В таких обставинах, опанувавши вповні козаччину і позбавивши її всякої можности супротивлення, шляхетська старшина зробила з реєстрових козаків рід своїх підданих і визискувала їх в своїх інтересах, роблячи з них джерело ріжних доходів. Обертала козаків на свої приватні послуги і роботи, їх степові промисли не тільки перетворила, на взір давніх подніпрянських старостів, в рубрику

wybrac swoje pieniądze nieznośne łupiestwa y zdzierstwa wymyślal nad kozakami: nie dał im szynkowac gorzałek, miodow, tylko Zydom arendował, y temu Chmielnickiemu wziął młynik, — ztąd rebellia. (Натомість про Зацівільковського, що був ранійше комісаром, оповідаєть ся, що козаки кілька разів просили п. краківського, щоб поставив їм комісаром, але той не годив ся). Ркп. Осолінських 3564 (з збірки Майшків) л. 16. Вдячні спомини Хмельницького про недовге комісарство Зацівільковського див. Michałowski. с. 451.

¹⁾ Hist. belli с. 31.

²⁾ Див. ч. I с. 286.

³⁾ Акты Ю. З. Р., III с. 280.

своїх доходів, але навіть в рід оподаткування козаків, жадаючи від них певних поборів неважливо від того, чи мали вони таку здобич, чи ні. А за всяку тїнь непослуху, навіть видуману, карала провинних чи нелюбих козаків всякими карами, вязницями, за-бараннем майна і т. и.

З другого боку — і се було навіть ще прикрїйше — вся ся шляхетська старшина, тісно звязана, або залежна від українських магнатів, дідичів і державців, не тільки не стерегла прав реєстрового козацтва від надужить старостів тих королівщин, де козаки проживали, і всяких їх підстаростів і урядників, а навпаки держала їх сторону в усяких конфліктах з козаками. На комісарстві козачого війська засідали або члени магнатських родів, що держали тутешні королівщини, або люде вповні від них залежні. На полковництва попадали різні креатури тих же магнатів, їх повільні слуги. Так власне відзиваєть ся про них Хмельницький в своїм листі до кор. Володислова, толкуючи ся з свого повстання: „Панове полковники наші, будучи рукодайними слугами панів сенаторів, не тільки щоб мали боронити нас від таких бід і напастей [які чинили козакам п. старости й державці українські], але ще против нас же допомагають п. урядникам“¹⁾. Вони не тільки не противили ся, а навпаки — служили шляхетським тенденціям — можливо знівелювати козачину з рештою підданської людности, щоб козачина стратила ту ролю соціального фермента, джерела підданської свободолюбности і непослушности, котрою вона перебивала економічні пляни і проекти української шляхти, вносила непевність і хиткість в тутешні відносини.

Се найбільше гнівало і дразнило козаків. Старий, одвічний спір козачини з місцевою адміністрацією і шляхтою за козацькі права і привілегії, виграний з кінцем XVI в., обертав ся тепер на користь шляхетської сторони, і як вигранне його була вихідним моментом зросту і сили козачини, так тепер програєне грозило позбавити її всякого значіння. Замкнене в тісні межі реєстра, невеличкого самого по собі, а до того може справді дуже скупо поповнюваного і через те розрідженого — так що сини родовитих казаків зіставали ся поза межами реєстру (диви підчеркненне сього моменту у Самовидця), козацтво маліло і вироджувалось. Подавлене своєю шляхетською старшиною, експльатоване і поневіряне нею, з одної сторони, а з другої — затиснене в тісні крипи адміністрацією королівщин, воно втратило всяке значіння і всяким престиж.

„Гірше становище козаків аніж хлопів“, писав Кисіль Потоцькому у серед перших вістей про повстання. — „А безпечно найбільшою при-

¹⁾ Michałowski. с. 44.

крістю для них се що вони написали в Запорожа: що полковник се слуга, обов'язаний перед тим же паном, чие есть старство. Свідчу ся святою душею покійного пана краківського (Конєпольского),— що весь начерк нової ординації війська Запорозького я подав йому, і там ми кожного полковника робили сторожем вільностей і ненарушимости козацької против кривд, які б могли бути від панів старостів. Бо між „моїм“ і „твоїм“ завжди мусить бути спір, а коли щось виникне між козаком і підданим старостинським, як можливо полковникови-служі наражати ся на неласку пана свого і козака боронити“ ?¹⁾

А ось який образ свого пониження і покривдження дає козацьке військо в голосній петиції переданій на конвокаційний сейм 1648 р.²⁾:

„Скаржимо ся на панів державців і уряди українні, що вони, хоч мають нас в повній послушности³⁾, поводять ся з нами не так як би годилось поступати з людьми рицарськими, слугами королівськими, але гірші чинять нам збитки і незносні кривди, ніж невільникам своїм, так що ми не тільки в майні своїм, а і в самих собі не вільні.

„Хутори, сіножати, луки, ниви, рілі, стави, млини—щоб тільки панови урядови сподобалось у нас козаків — силоміць відбирають, нас самих без усякої вини обдирають, б'ють, мордують, до вязниць сажають, на смерть за наші маєтки забивають, і так силу товарищів наших поранили і покалічили.

„Десятину пчільну і повдлощину беруть у козаків варівно з міщанами—хоч вони мешкають в маєтностях королівських.

„Синам козацьким не вільно тримати при собі⁴⁾ старих матерей ані батьків рідних в старости їх; вигоняти їх від себе також

¹⁾ Лист друкований в часописи Ruś с. 303, передр. в Sprawy i gzeszy ukr. P. Іавровського.

²⁾ Два тексти в збірці Міхаловського—повний і скорочений, с. 74—5. Повний текст також в збірках Осолі. 225 л. 78, Чортгорійських 379 л. 41, Петерб. Публ. бібл. Пол. IV 129 (тут, в петерб. копії, текст починаєт ся в першій особі: Uskazamę się па ich m. pp. dzierzawcow, а підписано: Bogdan Chmielnicki starszy z woуakiem і. k. m. Zarogowski, с. 160; мабуть сей текст цитує Костомаров, Б. Хмельницький I с. 307—з рукописи Публ. бібл., тільки з хвиною сїнатурою, якої в бібліотечі нема). Чотири копії цього повного текста в теках Нарушевича 142 с. 219, 143 с. 507 і 641, 144 с. 525; перша з них (джерело не вказано) має дату 16/VІ. Підписи козацьких послів: Chwiedog Iakubowicz Wiesniak, Lukan Mozera, Hrehory But, Iwan Petruszyna, є в кількох копіях (Ос., Чорт., Нар. 143). Свій переклад даю на підставі всіх цих текстів, виказуючи подекуди і варіанти.

Коротший текст (вигят) крім Міхаловського в Памятниках I с. 245, Осол. 3564 л. 21, Нарушевича 143 с. 535.

Завважу, що недавно пок. Франко в своїх Студіях над нар. піснями (Записки т. 106 с. 52) назвав сю петицію фальсифікатом, посылаючи ся на те, що в відповіді сенаторів сказано, що послы козацькі не принесли żadnych listów ani przywilejów, o których wzmianka w instrukcyej waszej była (Michałowski с. 86). Але тут мова про „листи і привилеї“, на які козаки покликували ся як на гарантії своїх прав; на те щоб петиція не була правдива, ніщо не показує.

³⁾ Maia nas po woli sweу.

⁴⁾ Розумій—не відбуваючи за них повинностей.

не годить ся і гріх, і так мусить неборака козак за них давати чинші і всяку повинність міську.

„Жоном козацьким, зіставшись по смерті чоловіка, не то що трох років, а хоч би й одного не вільно прожити—хоч би яка стара була, зараз її підтягають під податки панські зарівно з міщанами і без милосердя граблять.

„Панове полковники теж поводять ся з нами не так як обіцяють і присягають: не то щоб мали нас боронити в наших кривдах від пп. урядників, а ще їм допомагають проти нас з пп. жовнірами і драгонами, котрих при собі мають. Щоб тільки у нас котрому сподобало ся—чи кінь якийсь добрий, чи зброя, чи щось иньше—відступай йому, ніби то продажем, але шів-дурно; а не відступив — тоді журись, неборако-коваче, собою!

„Від або яловиця на осібнім місці челяди жовнірській не попадай ся¹⁾; сіно в стиртах і збіже зжате в полях забирають силоміць як своє власне.

„Коли йдемо на звичайну залогу на Запороже, і там, на Дніпрі пп. полковники чинять нам велику неволю в вільнім уживанню нашим. Тепер не можучи бувати на здобичі морській, мусить убогий козак працею своєю ратувати ся: хто звірем, хто рибою ратуєть ся. Тим часом з тих, що лисів ловлять, беруть по лису від каждой голови, хоч би їх (козаків) і п'ятсот було; а як не спіймав лиса, відбирають за лиса від козаків самопали. Хто риби ловив — удов²⁾ на пана полковника, а як не має коня, щоб їх відставити, — тоді 'водою підводою' — плечами своїми вивезти. З добичи, як Бог часом пощастить, — половину, не кажучи про ясир — Татарів старих і малих Татарчат, що властиво до війська належали, і з того бідний³⁾ козак приодягти ся міг, — і то все від нас повідбирали, так що нема за що й працювати.

„Також коли часом трапить ся зайняти⁴⁾ стада коней, худоби, овець, пп. полковники з жовнірами разом позабирають що краще, скільки потрібно, а нам бідним ковакам і по одному не зістанеть ся, та й то саме гірше, з браку. Тільки працюємо та горло наставляємо⁵⁾.

„Аби вирвати від козака, що у нього побачать, зараз до тюрми, до в'язниці, давши аби яку причину: викунай тоді, козаче-небораче, душу свою до наготи — давай своє в нагороду⁶⁾.

¹⁾ Nie pawijaj się, у Mich. хибно: nie zawieraj się.

²⁾ Mich. ulno.

³⁾ Chudzina.

⁴⁾ Zaiac — не „заяць“.

⁵⁾ Garhniemy.

⁶⁾ Останнє речення тільки в петерб. копії.

„Иньших незносних кривд — як до своєї роботи і на підводи виганяють, і виписати трудно¹⁾: як з нами немилосердно поступають, знущачучи ся над нами останнім способом, маючи нас за останніх — нарид од віків вільний і Полякам прихильний і помічний²⁾».

„Про платню теж заслужену, котрої вже за п'ять літ не бачимо, унизжено просимо, аби нам при комісії сповна виплачено“.

В сій петиції бачимо зібраний до купи образ козацької кривди, який стрічаємо поза тим в цілім ряді сучасних і пізніших реляцій і оповідань, що вказують тут одну з найголовніших, чи таки найголовнішу, найреальнішу причину великого повстання — безпосередній імпульс до нього. Тому сій документ набрав великого розголосу і популярності. В коротшім зібранню подібні ж жалі знаходимо в иньших звітках сучасників.

Так Мясковский в листі з 16/II. 1648, переказуючи причини повстання, як про них приходили вісти, поруч незаплатення грошей вказує також се, „що їх страшина гнобить. зневажає, бе, бороди вириває, старости і підстарости беруть всякі десятини і поволошчину деякі³⁾“. Вкортці переказує їх бранець Друшенко в осени 1648 р.: „причина повстання — утиски козакам від комісарів, що веліли козакам що тижня давати лиса, або грішми по 3 зол., з риби хоч би найбільшу зловив. — то козакови плотиця, а головніша — панови“⁴⁾. Подібне ж знаходимо в цитованім листі Хмельницького до короля, писанім при висиланню першого посольства, і в його жалях перед комісарами в Переяславі — як то Конешпольский молодший „Україну лашовичкам (воякам Лаца) роздавав, а ті молодців Річипосполитої в хлопів повертаж, грабували, бороди обривали, в плуги запрягали“⁵⁾. Досить близько підходять до сього і начерки поневолення козацького у Грондского⁶⁾ і ще ближше — козацька традиція у Самовидця наведена више.

Де що тут витікало з самої ординації 1638 р., як тісне обмеження реєстра і трактованне зарівно з підданською людністю козацьких синів, вдів і батьків: ординація сама мала тенденцію затиснути як тісніше границі привілегованої козацької верстви.

¹⁾ Слідує точка про збільшення реєстра, відповідно до волі кор. Володслава, котру тут упускаю, як і иншу точку, — про релігію.

²⁾ Докінченне сього параграфу тільки в Нарух. 143 с. 643.

³⁾ Z dziejów Ukrainy с. 498.

⁴⁾ Michałowski. с. 300. ⁵⁾ Zrzódła Грабовакого I с. 6.

⁶⁾ З відмін оповідання Грондского варто зазначити — два закиди. Один — що комісари козацькі иноді немов через неувагу дозволяли козакам ходити в походи в ворожі краї, а потім їх суворо карали при повероті і відбирали від них здобич, — але се мабуть пам'ять давніших практик. Другий — що козацька старшина при всяких сварках або бійках між козаками не давала кінчити справи полюбовно, але накладала кочче грошеві карі (с. 31).

Далеко більше було надужита старостів і державців, що почали зводити свої рахунки з козаччиною, уповаючи на її приборкання, на поміч козацької старшини і жовнірських контингентів. Така була „регуляція“ козацького землеволодіння, відбирання „безправних“ козацьких ґрунтів (як фатальне відбирання від Хмельницького його хутора), різних козацьких розрібок, про котрі згадує Хмельницький, і т. и. Далі — беззаконне підтягання козаків під різні підданські побори, як поволовщина, десятини від пчіл й ин., хоч козаки реєстрові, проживаючи в королівщинах, повинні були мати свободу від таких данин. В кінці — неправне виконання юрисдикції над козаками з боку старостинської адміністрації, самовільні росправи й карання козаків.

Козацька старшина при тім не тільки не уступала ся за козацькі права, а з свого боку нагинала козаків до послуху тим старостинським претенсіям. Се при вічних антагонізмах козаччини і старостинської адміністрації втворювало відносини справді невносні, гірші від неволі турецької, як висловляв ся Хмельницький в своїм листі. Коли і давніше надужита старост і державців були вічним предметом козацьких скарг правительству, — тепер в тім пригнетенім становищі козаків, стає се дійсним криком розпуки, що обиваєть ся о уха всіх ближше поставлених до козацтва людей. Хмельницький в своїй скаргі до Потоцького (т. зв. реєстрі кривд) пригадував часті, але безуспішні накази його до українських державців — наслідком козацьких жалів очевидно, аби не кривдили козаків; в цитованім листі до короля він теж згадує часті скарги, котрими козаки надокучали королеви. Перед Марком Собеским висловлював ся, як каже той, що козацьких скарг до короля „вібрало ся-б ціле пuzdro“¹⁾.

Дійсно, заховало ся чимало козацьких скарг, або слідів і рефлексій їх за сі роки. Козаки скаржили ся то на свою нову старшину, то на старостинську адміністрацію, або і на одну і на другу разом (наслідком тісних звязків і залежності, яка була між козацькою старщиною і старостинською управою се все так перемішуєть ся, що й не розбереш часом де кінчить ся одно, а починаєть ся друге). Часто підіймають ся прошення про привернення старих порядків.

В хронологічнім порядку треба почати з козацької петиції висланої до короля в осени 1639 р., під тодішній сойм, з огляду що попереднього року король де-які в козацьких прошень, внесених по кашітуляції, обіцяв полагодити на найблизнім соймі, — та

¹⁾ Michałowski. с. 120 (тут замість puzdro як у Голіньського — скринка, піхва, сховок, стоїть: pudło), Темберський с. 101, Голіньський с. 125.

ще й польське українне військо тоді вислало туди депутацію¹⁾. Тексту сей козацької петиції не маємо, але її зміст можемо досить ясно собі представити з королівської відповіді на неї.

Посли іменем війська просили вернути і заховати їх при давніх правах і привілеях козацьких, віддати війську назад Терехтемирів, відновити плату війську і старшині, не позбавляти козацьких прав вдів і синів козацьких, не давати шляхті і державцям кривдити їх — відбирати хутори, ґрунти і сіножати козацькі, не боронити самарських, а мабуть і інших степових уходів і промислів, не обтяжати лежами жовнірськими, а особливу увагу мати на товаришів ранених і повалічених в війнах.

Було се, як бачимо, повторенне з де-якими додатками торішніх, несповнених прошень козацьких. Тодішній комісар козацький від себе дав козацьким послам лист до короля, де просив його, в огляду на вірність і опам'ятанне козацького війська, не відмовляти їм сього привілея, обіцяного торік²⁾.

Не вважаючи одначе на сю рекомендацію, король позбув козацькі прошення незначущими фразами і обіцянками. Обіцяв свою ласку і прихильність козацькому війську, коли воно буде вірним і послухним, одначе віддавав ся незнанням, в чім полягають права і вільности козацькі, „котрих їм не відбирав, а велів тільки привести до слушного порядку. Важав отже „докладної інформації“ що до тих прав і вільностей. Обіцяв „подумати“ над приверненням війську Терехтемирова, над „укоңтентованнем“ ранених і покалічених козаків і обороною від кривд урядників вдів козацьких — тих, котрих чоловіки згинули в службі королівській, і синів козацьких — коли під їх фірмою їх батьки не ухилиють ся від підданства. Позволяв уживати самарських уходів і риболовель — тільки аби на тій підставі „не присвоювали собі станів тутешніх і не претендували на Подніпрове як свою власність“. Що до кривд, які діють ся війську „від стану шляхетського“, обіцяв вислати в будучого сойму комісарів, котрі мали вглянути в сі кривди і заборонити їх на будуче, та розібрати претенсії козацькі на забрані ґрунти³⁾.

Всі сі ласкаві слова і обіцянки одначе зістали ся безплідні. Не знаємо, чи козаки посилали знову під сойм 1641 р. своїх депутатів — пригадати королеви його обіцянки, але в кождім разі сойм сей нічого не ухвалив в тих справах, про які просили козаки.

¹⁾ Ркп. петерб. публ. бібл. Пол. F. IV. 94 с. 71.

²⁾ Тамже 94 с. 699.

³⁾ Тамже с. 721.

Маємо натомість звістку, що при обіді України гетьманом Конєцпольским, в осени 1643 р., козаки заносили йому скарги на свою старшину: козаки чигиринського полку обжадували свого полковника Закшевского „за великі кривди і несправедливости, котрі поносили від нього незгідно з своїм рицарським станом“, як записує дворянин Конєцпольского Ст. Освенцім у своїм дневнику. Наряджений був зараз на місці суд і обвинувачення козацькі справили ся; з огляду на давні і великі заслуги Закшевского його тільки відставлено від полковництва, не караючи більше ніякою карою, а полковником на його місце визначено звісного Кричевського¹⁾. Діяло ся се в резиденції молодого Конєцпольского, гетьманича Олександра.

Коли не стало старого Конєцпольского, козаки внесли до короля „жалісну суцїлку“ на кривди і несправедливости, які терплять від намістників“ гетьманича. Король в сій справі писав до нього, звертаючи увагу на служби, які носять козаки державі, і жадав, щоб Конєцпольский стримав своїх урядників від таких надужить і полишив козаків при їх правах, бо право допустило каранне тільки своєвольних з-поміж них, але заслуженим козакам і суд і справедливість наказують їх заслуги нагороджувати“²⁾.

Наступник Стан. Конєцпольского гетьман Потоцкий в листі до канцлера Осолїньского, в осени 1647 р., домагаючи ся вислання „сурового універсалу“ до державців та їх підстарост, або й комісії з правом слідства про кривди козацькі і судження підстарост та інших кривдників, згадує „трохи не що-денні суцїлки Запорозького війська“ на невимовні кривди державців і їх слуг. Висловлює побоюванне, що се військо, як не оборонити його, то або переведеть ся до решти, або при першій нагоді підійме пренебезпечне повстанне³⁾.

З ренштою кривди, які поносили козаки від своєї старшини і від старостинської адміністрації, були річю загально відомою.

„Що то наробила жадність полковників і тиранське поводженне з козаками“, пише Мясковский з нагоди звісток про утечу Хмельницького на Низ. А Кисіль, сам бувший комісар, пише в листі до

¹⁾ Dyaryusz Oswięcima s. 15.

²⁾ Копія в теках Нарушевича 141 с. 269 (24/VI. 1647, має помітку, що списана з оригіналу архива Любомирських), друга в збірці Пшівенського в бібл. Осолїньских ркп. 2280 с. 237.

³⁾ Wojsko zaporowskie mało nie codziennie suplikuie mi, iz niesłychanną i niewypowiedzianą krzywдę od panow podstaroscich i slug ichmc. pp. dzierżawców ponosi: pola, sianożęci, pasieki, gumna i cokolwiek się tylko u kozaka podoba, odbierają, samych zaś biał, zabijają, zaledwie nie przydzie do tego że ta milicya zginie albo więc iako na oyczyzne z przyczyny intestini belli zwałi tempestatem, bo zaprawdę uprzykrzyć się im takowe praecudicia muszą i z zalu extrema tentabunt: albo się dzierżawcom swoim w poddanstwo oddadzą albo też do iakiego rzucą się buntu — копія в бібл. Залуского, No. 424, в теках Нарушевича 141 с. 135; дата: Бар 21 XI 1647.

прімаса: „Бачив я козаків придавлених гірше ніж простих хлопів і негідно убиваних. Скільки міг, радив пану краківському не шукати одного козака по дніпрових сплавах, а краще всіх затримувати в послушности і потішити хоч трохи в їх кривдах...“¹⁾.

Та мудрість ся вже прийшла по шкоді.

Повстанне Хмельницького.

Тривожні поголоски й знаки. Зносини кор. Володислава з козаками. Афера Хмельницького: його минушнина, арест, утеча і агітація на Низу.

Хто знав козацькі відносини і приглядав ся тому, що діяло ся в війську в 1640-х роках, справді мусів відчувати не тільки милосерде до безжалісно придавленого, поневіряного козацького війська, але бодай і де-яку тривогу при гадці, чим може закінчити ся отсе немилосердне приборканне козаччини. Мало ймовірне було, щоб ся велика воєнна сила, яка так імпозантно виявила свою енергію в війнах 1637-8 рр., дала себе справді так задавити на віки: щоб вона скапітулювала і заниділа під натиском шляхетської старшини і старостинської адміністрації, без протесту і опору. Не знаходячи помочи у правительстві польського, вона раніше чи пізніше, вийшовши з своєї пасивности і упадку, мусіла шукати якогось опертя, якоїсь помочи до поправи свого становища де инде — як не в українським народі, то поза границями Польщі.

Ся остатня перспектива здавала ся особливо небезпечною, і супроти досить приязних відносин з Москвою польських політиків найбільше лякала гадка про можливість союзу козаччини з Кримом. Бо ж в ним накладала козаччина від давна і шукала у нього помочи в останніх повстаннях. Конецпольский, приглядаючи ся козацьким відносинам, по словам його дворянина і близького повірника Стан. Освенціма, уважав дуже небезпечною отсю можливість. Він помічав певні грізні симптоми в сїм напрямі, і навіть, — коли вірити досить загальним висказам Освенціма, мав якісь звістки про переговори козаків з Кримцями в справі союзу против Польщі для визволення з теперішньої неволі.

„Покійний гетьман, каже Освенцім, вважаючи на хитку і часто зрадливу вірність запорозьких козаків, їх завзяту ненависть против Ляхів і охоту до повстань за будь якою причиною“, слідив за ними щільно, а хоч козаки теж з свого боку дуже стерегли ся від нього, але він все таки знав навіть найтайніші їх справи, „через шпигунів, дуже потайно ровсаджених між ними“.

¹⁾ Michałowski. с. 10, 28.

„Вони як і завжди, так і на кілька місяців перед його смертю доносили йому нехибні відомости, що козаки, скучивши так довго бути в тій дисципліні і законнім порядку, до котрого приведено їх від кількох літ, після останнього погрому і позбавлення стародавніх привилеїв і вільностей, так що не могли мати ані свобідної дороги на море, в котрого давніше мали богату здобич, ані вождів і иньшої старшини з поміж себе вибирати, звичаєм предків своїх, але мусли зіставати ся вповні під управою офіцерів-шляхтичів польських, під назвою комісара і полковників, і залежати від їх власти з великим невдоволенням своїм, та й ще від них, як то звичайно буває, часто бували обтяжені і кривджені, — хочаби якось вибити ся з того ярма, як вони казали, і вернути собі давню свободу, а не сміючи власними силами до того взяти ся — навчені попередніми бідами і погромами, що без посторонньої помочи то їм не удасть ся. — почали від недавнього часу переговори з Татарами кримськими в справі союзу, аби тим легше здійснити свій плян, і обіцяли їм піддати ся вповні, аби тільки помогли їм ширю на Ляхів“.

„Се й Татарам була привабна річ, але чи з звичайного свого недовіря до християн чи з особливої опіки божої над нашою вітчиною союз той до того часу не прийшов був до здійснення“, завважає Освенцім, і особливе значінне в тім признає наглядови Конецпольского. По його словам, Конецпольский не хотів дати помітити козакам, що він знає їх замисли, аби тим не пошхнути до їх здійснення. В найбільшій секреті переказав він про сі замисли кор. Володиславу, на початку 1646 р.; і підлав під його увагу свій „дікурс“ — плян війни з Кримом, котрою він сподівав ся запобігти небезпечному союзови козаків з Ордою¹⁾.

Освенцім доводить далі, що й король, укладаючи свої пляни війни против Туреччини, мав також на увазі сю небезпеку і хотів тим відвернути все той же союз козаків з Ордою. Се так би сказати, роялістична легенда, противставлена шляхетській легенді про те, що король своїми зносинами з козаками викликав повстанне Хмельницького і його союз з Кримом. Освенцім докажує, що шляхта своєю опозицією, своїми підозріннями не дала королеви запобігти сій небезпеці, так як то хотів він і покійний гетьман. З сею тенденцією муσιμο рахувати ся в отсім оповіданню. За всім тим одначе трудно підозрівати, щоб Освенцім усю отсю історію з відомостями про зносини козацькі з Кримом від початку до кінця видумав. В кождім разі мусли бути якісь поголоски і розмови про те на дворі старого гетьмана.

¹⁾ Dyaryusz s. 135—6.

Смерть його розбудила серед козаків надії на поправу їх становища і підняла їх духа. А вже Конєцпольський був їх давнім і неблаганним ворогом, і можна було сподівати ся, що у його наступників не буде такої тяжкої руки для козаччини. Якась „ворохобна голова“ почала бунтувати козаків, розсіваючи між ними відомість, що польській адміністрації тепер кінець і буде знову виборна старшина. На жаль, знову маємо тільки таку глуху згадку — в листі Мик. Потоцького, наступника Конєцпольського. Толкуючи ся з свого неприємства на осінній сойм 1646 р., він поясняв, що мусів зістати ся, „аби затримати запорозьке військо в послушности“, і дійсно відразу затоптав „сю іскру“¹⁾.

Пишучи сей лист, Потоцький, очевидно, не знав про іскру кинену між козачину самим королем — не знав його безпосередніх зносин з козаками, заведених по смерті Конєцпольського. Про них ми згадували вже вище. В сучасних депешах Тьєпольє маємо про се звістку з кінця марта 1646 р., що король за смертю гетьмана вислав свого післанця, аби розвідати ся, як стоїть справа з козацькою діверсією, і в півніжній депеші, з 4 серпня н. с. він оповідає, як йому король звірив ся, що він мав у себе невдовзі по смерті гетьмана козацьких старшин, наказав їм іти в морський похід, і дав їм на се гроші²⁾.

Стало ся се, як було вже сказано — коло 20 квітня н. ст.³⁾. В посольстві їздили обидва осаули військові Іван Барабаш і Іллян Караїмович і з низшої старшини Нестеренко і Хмельницький⁴⁾. Їх називає Освенцім, додаючи, що предметом переговорів була морська експедиція на Чорне море. Козаки, каже він, „радо дали себе намовити і пообіцяли поставити в сю експедицію 60 добре уоружених човнів — аби тільки на справленне і спорядженне дістали на кож-

¹⁾ Albowiem znaczna seditionis faciem turbulenta w rzeszypospolitey naszej głowa wzniecila, gdy sparsit po smierci swietey pamieci i. p. krakowskiego, iakoby miały bydz w woysku urzędy wszystkie odmienne; jednak scintilla ta zarazem przez mnie iest comperssa i de stulto metu zostawiają in fide, obsequio et disciplina ode mnie confirmati — копія „з королівського архіву“, без дати в теках Нарушевича 140 с. 331.

²⁾ Dopo la morte del general (гетьман Конєцпольський) facessimo venir a noi li capi di Cosacchi, gli habbiamo dati dinari et ordini et s'assicuriamo, che haveranno obedito (у Чермака с. 110 і 391—2).

³⁾ Зводячи до купи півніжні звістки, що король виплатив тоді козакам 18 тис. зол. або 6 тис. таларів, з рахунками Тьєпольє, де під днем 20/IV значить ся виплата королеви саме такої суми (6 тис. таларів — 18 тис. зол.), Чермак зовсім правдоподібно вивів, що козаки одержали від короля гроші власне тоді — 20/IV або день-два пізніше (с. 394 5).

⁴⁾ Іллян був осаулом від р. 1638 (див. ч. I с. 313), Барабаш згодом теж дістав ся на сей уряд — з таким чином він записаний на двох книгах, наданих ним в черкаську церкву 1645 р. (Максимович, I с. 402).

ний [човен] по 100 таларів, і для ліпшого їх забезпечення зараз їх їм дано і 6000 тал. відразовно¹⁾.

Його оповідання потверджують признання козацького полонянника 1648 р., Михайла Друшенка, допитуваного на тортурах на елекційнім соймі. По його словам, Барабашенко, Іляшенко і Хмель були у покійного короля; була рада в ночі і сім сенаторів було на тій раді; дав їм король привилей на збільшенне війська і позволенне іти на море. Так переповідає се соймовий дневник²⁾. Про видачу власне такої суми, яку вказує Освенцім, 6 тис. таларів або 18 тис. золотих, говорить инше сучасне джерело — памфлет на Осоліньского, котрого автором уважали Вишневецького. Тут Осоліньскому робить ся закид, що він радив королеви напустити козаків на Турка „і закликавши козаків, між котрими був і Хмельницький, дано їм 18 тис. зол. на побудованне човнів; видано також і різні привилей під приватною печаткою [короля] і намовлено, аби скинули з себе ярмо і йшли на море³⁾.

Що до збільшення війська, то сю сторону докладнійше вясняє козацька петиція на конвокаційний сойм 1648 р., де читаємо: „А що була воля й. кор. милости, тоді як нам з ласки своєї зволив веліти йти на море — на що ми були й гроші на човни отримали, — призначив був, аби приписано було до нашого війська Запорозького ще 6000, то ми просимо, аби нас було 12 тисяч, а ще як будемо мати старших зпоміж себе [виборних], то понад те [понад 12 тис.] не будемо нікого приймати“. Коротка редакція сеї петиції додає: „того нам старші наші не дозволили, аби нас було 12 тисяч“⁴⁾.

Сі відомости, до котрих можна б додати ще чимало иньших згадок, менше докладних, або менше близьких своїм часом і обставинами⁵⁾, в сумі характеризують сю подію досить докладно. З огляду на те що головного шефа козацького війська, гетьмана Конєцпольского не стало, король скоро по його смерті через якогось свого агента викликав до себе кількох впливовійших козацьких старшин і виложив

¹⁾ Dyaguzs s. 134.

²⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 299; переповідає також сі візнання Радивил в своїх записках, але не так докладно (л. 126).

³⁾ У Тежберского Annales, с. 142 (в лат. перекладі).

⁴⁾ Michałowski с. 75 і 77 й иньші копії петиції, як вие.

⁵⁾ Так напр. Марек Собеский, бувши у Хмельницького в неволі в 1648 р., чув від нього, що Володислав дав козакам „кілька тисяч“ на спорядженне човнів (Michałowski с. 120, Temberski с. 101). Кисіль в потвердження згадки козацького посольства про листи пок. короля заявив, що також чув від Потоцького про таку грамоту Володислава, дану козакам (Michałowski с. 105). Про дане королеж порученне готовити ся на море — Хмельницькому спеціально — переказують поголоски Сялич і Кунаков, Агты Ю. З. Р. III с. 217 і 179. Козацьку память про сі факти переказує Самовидець: Хмельницький з Іляшем, бувши у короля в посольстві „упросили писмо албо привилей на роблення челновъ на море, мимо відомость гетмановъ коронныхъ, що одержавши тоє скрито держали отъ полковниковъ въ Переяславлю“ (с. 6).

перед ними свої пляни війни з Туреччиною і Кримом. Поручив їм вчинити морський похід на чайках для діверсії — як того хотіла Венеція¹⁾, і на те видав їм гроші; може справді, як оповідає Освенцім — рахував по 100 талярів на чайку.

Заразом, на бажанне і прошенне козаків, видав Володислав привилей²⁾, котрим мабуть потвержував їх права і вільности, так як вони просили ще в 1639 р. Може бути, згадував щось і про відновленне виборної козацької самоуправи: пригадаймо згадку Потоцького про поголоски, які пішли про нові порядки по смерті Конецпольского. Коли король уже важив ся нарушити ординацію 1638 р. в однім пункті, то міг нарушити і в другім. Одначе головна вага сього привилея все таки лежала в збільшенню війська до 12 тисяч. Досить правдоподібно, що при тім згадувало ся і про потребу війни з Туреччиною, перспективу походу і т. д.

Се можна собі представити досить ясно. Меньш ясно — як король уявляв собі здійсненне даного козакам поручення; як мали поступати сі старшини, щоб сповнити його волю, зібрати козаків, зладити човни і вийти в море без відомости чи навіть против волі военных властей. Льояльній Освенцім не допускає й мисли, щоб королівське порученне мало бути покликом козаччини до бунту против її старшини. За те ворожо настроений автор памфлета вкладає в уста короля просто поклик до повстання — „скинути в себе ярмо і йти на море“. І дійсно, льогічно беручи, королівське порученне мусіло неминучо містити в собі певний поклик до повстання против старшини і цілого режіму, усталеного ординацією 1638 р.³⁾ Трудно було думати, що комісари і полковники і їх зверхник — польний гетьман дозволять в супереч сій ординації збільшати козацькі контингенти, будувати човни, йти на море. Козаки мусіли бути приготовані до конфлікту з ними, до непослуху і бунту.

В звязку з сим стоїть в певній внутрішній звязи широко розповсюджене, особливо в північній козацькій традиції соп' among оброблюване оповіданне про те як король на скарги козаків взагалі,

¹⁾ Див. вище с. 19.

²⁾ Скрізь говорить ся про оден привилей. Чермак (с. 111 і 393) добачав у зізнаннях Друшенка відомість про два особні привилей: на збільшенне війська і на похід на море, але того нежа в словах Друшенка, і такий здогад взагалі не має для себе підстави в джерелах.

³⁾ Деякі новітні польські дослідники, боронячи Володислава від старих обвинувачень в підбуитованню козаків, силкують ся втиснути його переговори з козаками в можливо льояльні рами — мовляв, в учинку Володислава не було нічого противзаконного. Одначе вже сама таємничість, якою окружив він свої переговори з козаками, і той факт, що він завів зносини з низшою козакою старшиною, минаючи її законних властей — комісара і полковників, показують, що король сі зносини сам уважав вчинком недержавним, революційним.

чи зокрема Хмельницького, до котрого особисто прикладаєть ся легенда найчастійше, — порадив козакам боронити ся шаблею від усяких кривд і на силу відповідати також силою¹⁾. Осібна подорож Хмельницького до двору королівського з скаргами на його особисті кривди і авдієнція у короля в сій справі зстаєть ся епізодом дуже сумнівним, і одинакам реальним моментом, до котрого можна при- тулити легенду про королівську пораду козакам—лишаєть ся ко- зацька депутація в квітні 1646 р.²⁾ Та ся королівська заохота до збройної самопомочи—тільки оден варіант з тих ріжних оповідань про підбунтованне козаків Володиславом, що ходили широко в укра- їнським і польським громадянстві. Кінець кінцем вони мусять мати якусь реальну основу в собі—тому попросту, що без конфлікту з режимом, уставленим ординацією 1638 р., козаки Володиславового поручення однаково не могли сповнити³⁾.

¹⁾ Марек Собеский, бувши у Хмельницького весною 1648 р., оповідав потім, що Хмельницький на запитанне його, на що він так поступив, відповів: „тому що я з товариством моім був дуже збіджений, притиснений і покривджений, а справедливости не міг доступити; зібрав ся б сулиць до короля ‚велике пуздро‘, а король хоч би й скотів учинити справедливість, нікто його у вас не слухає, тому кавав нам вільности шаблею до- ходити“ (wolności szablą dostawać). Так переповідає його слова сойновий дзєвник, Michałowski с. 120; теж саме у Темберского с. 101, кінцеві слова: quare dum coram rege frequenter conquirebamur ex parte iniuriarum nostrarum, responsum a rege: quandoquidem aliter non potestis; iniurias vestras framea vindicate.

Іоліньский, що пише на підставі тихже краківських чуток і часто сходить ся з Темберским (тільки у нього ми маємо записки по горячим слідам, а у Темберського в пізнійшій перерібі), переказує сі слова Хмельницького дещо ширше: *Alle u wy, pa- nowie Polaczy, krola nie sluchaczye, na niego nie dbaczye, kozdy szie swoią głową rządzi, nicz nie czinizczye — zaszum gdyemi szie częstokrocz krolowy i. m. krzywd swoich usskarzaly, tak nam odpowiedzyał: „Poniewasz inaczy nie możecie, przez szable waszych wolnosczy dochodzyć“ — mowyać formaliter po rusku: „Peres (sic) sablie waszych wolnosczy odiskuite“ (с. 127).*

Кунаков на основі сучасних переказів, зібраних на початку 1649 р. (А. Ю. З. Р. III с. 279), оповідає сю легенду так, що зимою 1646/7 р. Ізяду до Володи слава в де- путації „від усього війська Запорозького“ Хмельницький з десятима инши ми козаками і просив короля „учинити їм справедливість“ в кривдах, які поносять „від обидників своїх і Жидів“. Але Володислав, роздражнений „на сенаторів і всю річ посиолитую“ за противленне його воєнним плянам, відповів козакам, що сенатори його мало слухають, свосволять. „И написавь де Владиславъ король саблю далъ Богдану Хмельницькому и сказалъ: то ему его королевской знакъ—нижють они при бокахъ своихъ сабли и они бьт тьмъ своимъ обидникамъ и розорителямъ не подавались и кривды имъ мстили саб- лями, и какъ время дойдетъ и они бьт на поганцевъ и на его королевскихъ непослуш- никова были во всей его королевской воли“.

²⁾ В ранійших версіях оповідання, як ми бачили, король дає пораду козацчині взагалі, не самому Хмельницькому, як в пізнійших редакціях. З польських письменників-сучасників переказують сю легенду, прикладаючи її до особистої кривди Хмельницького — Іргодський в більш загальній формі (*vim vi repellere*, с. 46), Пасторій — з подробицею про шаблю (*Historia* с. 35).

³⁾ По словам Стародубця Климова Хмельницький в червні 1648 р. велів йому по секрету переказати московській адміністрації, що Володислав піднімає козаків на пов- станне і за те його Поляки вбили. „Свѣдали то Ляхи, что у короля съ козаками сѣлка — пошлать де отъ себя король в Запороги къ прежнему гетману, чтобъ сама за вѣру хрестіанскую греческаго закону стояли, а отъ де король будетъ имъ на Ляховъ помощ- никъ“ (Акты Ю. З. Р. III с. 216). Тут бачимо зародок тої легенди про Володислава як „руського патріота“, що потім розвиваєть ся в козацькій традиції XVIII в. і доходить

Радзейовский, що їздив з королівського поручення, з листом короля да козаків, спроваджуючи їх на се побаченне до Варшави, казав, що козаки, пригнетені всякими нещастями, які на них впали, взагалі не показали великої охоти конспірувати з королем. Тільки через котрогось знайомого, по імені не названого, Радзейовский спонукав їх до дальших кроків по мысли короля, то значить до сеї таємничої подорожи до Варшави¹⁾. Згодивши ся на сю подоріж козацькі делегати сею єдиною в своїм роді оказією — секретними переговорами з королем певно покористували ся насамперед, щоб поновити свої старі жалі на утиски і просити у короля оборони. Але перспектива самовільного виступлення против своїх властей, яке пропонував король, ледви чи їм дуже сподобала ся — не тільки Барабашеви, але й иньшим: Хмельницький тоді теж не був ще в таким положенню, як пізнійше, коли він не мав нічого до страчення. Таємничість, якою король обставив сі переговори, не могла додати їм духу. Та грамота, яку він дає в секреті, правдоподібно на їх бажанне (бо властиво з Володиславового становища краще було обійти ся без такого оказательства), теж не могла їх особливо підбадьорити, раз король не міг дати її по всій формі своєї канцелярії.

Дуже може бути, що у короля при тім проходили ся і такі слова про його безсильність против панів-сенаторів, які потім розносили ся в Польщі і на Україні, і гадка про потребу козакам

до найвищої точки в Історії Русів, що так багато пише про сеї руський патріотизм Володислава („Владиславъ четвертый, известный русскій патріотъ, і т. д., с. 58 і д.).

З иньших відомостей, крім Compendium-а і оповідання Радзейовского (див. вище) мають особливий інтерес оповідання про заміри Володислава збунтувати козаків у Шеваля і Кемені. Шевале, чоловік близький до тодішнього французького посла в Варшаві де-Брежі, переказує як правдоподібний здогад або поголоску, що Володислав потайки підіймав козаків (*fit sous main soulever les cosaques*), аби дістати від союму поручення виступити против них, а в дійсности хотів при сій оказії злучити свої війська з козаками і потім обернути по своїй волі—против Татар або Турків (с. 63).

Кемені, що сам був послом Ракоція, оповідає подібно ж: як би сойм не згодив ся на війну з Туреччиною, козаки мали на власну руку розпочати війну з Турками й Татарами, король мав би козакам наказати, аби їх не зачіпали, ті не послушались би, король пішов би на них—козаки жадали б, щоб їм позволено було воювати з бусурманами. „Тоді король, прилучивши собі козаків, з своїм військом і з полками панів, своїх прихильників, змусив би річ посполиту згодити ся на жадання козаків, не вважаючи на опозицію, і рушив би з спільними силами на Турків“ (*Rumy Monumenta Hungariae III, 1817 с. 244, у Кубалі J. Ossoliński II с. 364*).

Оба представляють так, що козацький похід на Турків був потрібний королеви лише на той випадок, як би сойм (осінній сойм 1646 р.) не призволив на війну. Але се не правдоподібно: не було б на що козаків так завдалегідь стягати, та й королівські заповнення літом 1646 р., що козаки вже пішли на море, противлять ся такому розумінню.

¹⁾ Зі слів Радзейовского, з котрим стрічав ся в домі джака д'Арпажон, оповідає се Лінаж де Восьен в своїй книж *L'Origine veritable du soulèvement des Cosaques*. Що Радзейовский їздив з королівським порученням в марті 1646 р., спроваджуючи козацьких старшин до Варшави, зовсім вірно догадав ся Кубала — *J. Ossoliński II с. 345*.

доходити для себе справедливости власними силами. Така мова теж не могла особливо настроїти козаків. Депутати знали тяжко пригнетене становище козаків і могли побоювати ся, що їх полковники поступлять з ними як з бунтівниками, коли вони візьмуть ся сповняти королівське поручення, і поки королеві вдасть ся виграти свою справу з „панамі сенаторами“, сі козаки, що взяли ся б творити королівську волю, могли б десять разів програти свою справу¹⁾. Тому ми не потребуємо дивувати ся, що депутати взявши і грамоту королівську і гроші на човни, таки поручення королівського не сповнили і всякий слух про нього згинув.

Король, беручи від Тьєпольо гроші на організацію козацької диверсії, обіцяв її зараз, і передаючи сі гроші козакам, теж, як видно, жадав, аби йшли на море як найскоріше. Що більше — при конці мая і на початку червня н. ст. Володислав заявив послам (венецькому, австрійському, мабуть і иньшим), що козаки вже пішли в похід і воєнні операції почали ся. В денеші з 28 мая Тьєпольо пише, що король потвердив йому про козацький похід, про котрий йшли поголоски, а в денеші з 4 червня висловляють ся взовсім категоричнім тоні, що „козацька диверсія вже наступила“ і він згідно з умовою виплатив королеві 20 тис. таларів — журить ся тільки, що нема ще відомостей з Царгороду. Так само з днем 2 червня доносив цісарський посол, що запорозькі козаки вже „сильно ударили на Турків“²⁾. Але се була містіфікація і не знати, на скільки в добрій вірі вона була зроблена. Королеві очевидно хотіло ся підбадьорити своїх союзників і витягнути від них грошей на воєнні цілі, з огляду, мовляв, що воєнні операції вже почали ся. Чи сподівався він, що козаки дійсно десь в тім часі рують і тільки де-що „упережав події“, чи видумав просто, не маючи иньшого виходу, тяжко сказати. Козацького походу на море одначе не було, хоч король раз-у-раз повторяв про нього, і французький посол в липні доносив, що вісім тисяч козаків пішло морем на Царгород³⁾.

¹⁾ Кубала, стараючи ся в можливо детальних формах представити акцію короля, так толкує його плани: дотеперішнє реєстрове військо мало зістати ся під режимом ординації, а окрім нього мало бути набране 12-и тисячне самоправне „Запорозьке військо“, котрого гетьманом мав бути Барабаш, а військовим писарем Хмельницький. Але хтож би з реєстрових хотів бути в неволі комісара і полковників, як би справді поруч них мало бути нове військо з давнішими вільностями? Реєстрові перші перейшли б до нього, коли б таке військо можна було організувати. Але як ово було організувати? Чи комісар і полковники з своїми жовнірськими гвардіями дозволили б на се? Тим більше, що королівська грамота сама мала до якогось часу бути секретом. Колиж деякі письменники (як Коховський) говорять про іменованя Барабаша гетьманом, а Хмельницького писарем, то певно розуміють відновлення давньої старшини в війську реєстровім, а не в якімсь новім, новозворнім.

²⁾ Витяги з денеш у Чермака с. 150—1 і 400.

³⁾ Виписки Люкаса III с. 163—6.

Чи робили козаки-повірники якісь пробі сповнити порученне короля і скористати з його уповажень, вістаєть ся невідомим. Можь ● підозрівати, що ті поголоски про відміну урядів козацьких і взагалі та „іскра“ бунту, про котру писав в наведенім вище листі Потоцький¹⁾, була наслідком проб такої агітації. Але польська старшина з Потоцьким в головах на перших же кроках постарали ся нагнати „спасительного страху“ агітаторам і доказати безпідставність всяких надій на поправу долі козаччини, і по сім спокій був відновлений на Україні.

З першої половини 1647 р. дійсно не маємо ніяких позначитя з козацьких кругів — окрім згаданого висше королівського листу з місяця червня до чигринського старости в обороні козаків від надужить старостинських урядників²⁾. Вона може бути відгомном якихось нових козацьких жалів — не конче може на самого чигринського, а і на иньших старостів, що могли теж дістати подібні напимнення. Потім в серпні стала ся таємнича подоріж на Україну канцлера Осолінського, з котрою пізнійше звязували ся підозріння і поголоски про секретні переговори і змови з козаками.

Найбільш ніби докладно оповідає про сю подоріж Грондский, кажучи, що Осолінський з своїм довіреним чоловіком Станіславом Любовіцким їздив на Україну з королівського поручення ніби то для ревізії пограничних замків, а в дійности на те, щоб намовити козаків зачепити Турків, для викликання війни. Він запевнив козаків, що за такий напад не понесуть ніякої кари, настановив їм гетьманом Хмельницького і передав йому від короля булаву. Але Хмельницький, дякуючи за таку ласку і довіра, хоч обіцяв зробити все, щоб сповнити королівську волю, одначе толкував, що не так легко поцхнути козаків, „придавлених такою тяжкою военною дисципліною“, в'дразу до такого сміливого вчинку. Казав, що справу треба розважити, помалу приготовити до неї козаків, та і зброю приспособити, і для сього треба немало часу³⁾. Подібне оповідає Ємьоловский, коротенько Йончинський, а Коховський — не згадуючи Осолінського по імени, каже тільки про висилку „одного чоловіка“ на Україну для порозуміння з козаками⁴⁾.

Все се могло б виглядати на легендарний дублет до дійсної Володиславової змови з козаками в Варшаві, тим більше що яркас

¹⁾ Що то буза за turbulenta... głowa, що „розсівала поголоски про відміну урядів“, про котру пише Потоцький? Деякі дослідники готові бачити тут агадку про самого короля і його зносини з козаками. Се неможливо, і стилістично і фактично. Легко насунула ся б гадка, чи не Хмельницький то, — але її так само треба відкинути.

²⁾ Див. с. 139.   ³⁾ Historia с. 38—9.

⁴⁾ Ємьоловский с. 2, Коховский с. 22, Йончинський — ркн. бібл. Осолінських 627 с. 191, витмок у Кубалі II. с. 187.

сі письменники про варшавську авдієнцію козаків не говорять, а Освенцім, що говорить так докладно про варшавську авдієнцію, місії Осолінського піддає зовсім інші цілі — церковні, уніонні. Однак та обставина, що Грондский покликуєть ся в своїм оповіданню дуже виразно на товариша Осолінського в сій подорожі, Любовіцького, від котрого, а також і від Виговського він мовляв чув про сю місію Осолінського, змушує з більшою увагою ставити ся до цього епізоду. Не можемо допускати у Осолінського якихось глибоких конспірацій з козачиною. До того справді нема ніякої підстави¹⁾. Але все таки приходять ся думати, що місія Осолінського не кінчала ся на тих церковних справах, про які оповідає Освенцім, а мала визондувати українські відносини і в інших напрямках, в зв'язку з воєнними планами короля.

Освенцім оповідає: В серпні 1647 р. канцлер виїхав в Варшаву в давно задуману дорогу на Задніпрове, до Батурина, Конотопа й інших тамошніх маєтностей своїх, котрі держав леним правом і хотів звідати, а скрита ціль сеї подорожі була така. Король не встигнувши поєднати з католицькою церквою дісидентів, звернув своє бажання на прилученне до римської церкви грецької релігії, бажаючи таким прилученням її до унії розірвати і згадану лігу козаків з Татарами. Трактуючи про се з декотрими визначними людьми з шляхти руської, а навіть з митрополитом київським, він набрав до цього великої надії, і тому канцлер умисно взяв за причину — побачити свої задніпрянські маєтності, аби з того приводу могли повести з ними устні переговори і знайти способи вдоволення обох сторін. Мав в тім зносини з митрополитом київським, браславським воеводою Атамом Кисілем і Максиміляном Бжововським, як найпершими головами грецької релігії. Бжововському з тої ж причини — аби його тим більше заохотити і на свою сторону прихилити, надано каштелянїю київську²⁾. Осолінський не тільки набрав від них великої надії будучої згоди, але й привів до того, що визначено навіть публичну диспуту над тою справою, на 16 липня будучого року. А хоч то тримано в великім секреті, але як всі канцлерові справи, хоч би й найсвятійші, викликалі неохоту, так і ся подорож задніпрянська наробила різних підозрін між шляхтою³⁾.

Справа унії, чи релігійного компромісу між православними і уніатами дійсно оживила ся була в переддень повстання Хмельницького.

¹⁾ Черкак, дуже докладно обробивши сей епізод в своїй праці (Planу гл. XI), особливо великий нагиск кладе на те, що канцлер ледви чи згодив ся б скомпромітувати себе якоюсь конспірацією з козаками, і потім занадто рішучо вирікав ся її, щоб можна було думати про се.

²⁾ Бжововський дістав каштелянство по Кисілю, що поступив на браславське воеводство. Йому був присвячений Літос 1644 р.

³⁾ Dyaryusz s. 205.

З одного боку приїзд нового папського нунція Торреса з спеціальними інструкціями в сій справі, з другого боку — зміна митрополита, поява нової особи на чолі православної церкви на початку 1647 р. відогріли на ново давніші надії і змагання¹⁾. Косів і за життя Могили брав участь в компромісових переговорах і не належав до числа непримирених²⁾, і тепер, вичікуючи свого затвердження на митрополії, тим менше мав поводів виступати різко супроти компромісових тенденцій правительства.

Підставою до вступних переговорів послужив знову той сам проєкт компромісу з 1629 р.: його під 1647 р. подає Єрлич в своїх записках, як справу даного моменту, одержавши сей проєкт від близького королеви чоловіка, маршалка Казановського. Але ся формула, розумієть ся, православних не вдоволяла, і після переговорів піднятих Осолінським, Кисіль, що грав тут ролю посередника, вилавив свій меморіал в справі компромісу. Він заховав ся в актах польської нунціатури — має дату 13 грудня. Кисілем був пересланий Косову, від нього пішов до канцлера, а той передав нунцієви, і в перших місяцях 1648 р. ся справа живо дебатувала ся в варшавських кругах, вважала ся дуже надійною, а центральну ролю в ній відогравав власне канцлер³⁾.

Ся релігійна сторона подорожи Осолінського на Україну, більш офіціальна (не потрібувала навіть бути занадто секретною, як представляє її Освенцім), не виключає одначе, як сказано, иньших завдань. Полишаючи на боці мало цікаве для нас питання, на скільки Осолінський був від початку втаємничений в зносини короля з козаками, трудно думати, щоб він не довідав ся про них з часом — як довідав ся і Потоцький, сулячи з того, що від нього Кисіль знав про королівський лист козакам⁴⁾. Переговори з представниками впливових православних кругів в справі релігійного компромісу давали Осолінському добру нагоду стрічати ся і заводити зносини і з козацькою старшиною, не боячи ся підозрінь, і він певно користав з того. Замітка Освенціма, що справа релігійного компромісу оцінювала ся також з становища козацької справи — небезпеки козацького союзу з Кримом, дуже характеристична. Небезпека сеї козацько-татарської ліги і потреба їй занобігти — се ж була та формула, під якою в кругах лоялістів представлявано і оцінювано королівські

¹⁾ Не маємо ніяких підстав сказати, як Іолубев (II. с. 215), що Володислав під кінець життя, в звязку з своїми воєнними планами, стратив інтерес до сеї справи.

²⁾ II. Могила II с. 200—201. Див. вище с. 115.

³⁾ Див. у Чермака оп. с. с. 316—7. Про Кисіля як прихильника плану патріархагу оповідав в лютих 1649 р. в Москві Мужилівський, л. 27.

⁴⁾ Див. вище с. 143, примітка 5.

зносили з козаками, і можна думати, що й Освенцім дещо знав про сю сторону місії Осолінського, тільки вважав за краще обминути її вище наведеною заміткою.

Чи ся подорож канцлера і переговори з українськими, може й козацькими старшинськими кругами, зробили дійсно якийсь вплив на козацькі відносини і додали сюди ферменту, се дуже трудно сказати. На Україні скоро по сій подорожі пішли тривожні чутки, і се потім дало привід звязувати з подорожжю Осолінського ті поголоски про визначенне Хмельницького гетьманом, і т. и. ¹⁾. Потоцький на підставі тих відомостей, які до нього доходили в осени 1647 р., як ми бачили, ставив справді дуже сумні гороскопи, побоюючи ся вибуху козацького повстання при першій нагоді, і домагавсь якихось рішучих заходів для заспокоєння козацького невдоволення. Але се може бути й випадковою хронологічною стрічею з подорожею канцлера. Незалежно від неї могли зійти ся глухі поголоски про попередні переговори короля з козаками з відгомонами особистої афери Хмельницького, що в тім часі доходила до свого краю, попихаючи льояльного і статочного чигринського сотника до „десператських“ вчинків, і підіймав ся грізний привид повстання.

Особиста біографія Хмельницького на стільки-ж бідна реальними, безсумнівними фактами, на скільки безмірно богата легендою, що окрила його по горячим слідам першого виступу на широкій арені і зробила улюбленим героєм всяких переказів і видумок, а далі й поетичних та белетристичних утворів. На сім місці не можемо ставити собі завдання дати можливо повну, критично перевірену біографію великого гетьмана — се мусіло-б бути завданням особних праць, дуже пожаданих, котрих не маємо ні для Хмельницького, ні для иньших визначних діячів сеї доби. Я обмежуюсь головнішими фактами і моментами особистого життя Богдана, потрібними нам для розуміння його публичних виступів ²⁾.

Богдан-Зиновій Хмельницький був сином старостинського урядника в Чигиринськiм старостві Михайла Хмельницького. Такі урядники звичайно набирали ся з дрібної шляхти, і таким шляхтичем уважав і називав себе Михайло Хмельницький: в пізнійшiм листі своїм до короля під Зборовим (15 серпня 1649 р.), дуже

¹⁾ Єрлич в своїх записках дає відоміє сих шляхетських поголосок, записуючи, що Хмельницина стала ся przez krola, zdrada dotkliwa kanclerska, czlowieka bez-boznego — с. 53.

²⁾ Різні спірні питання біографії Хмельницького і легенди про нього обговорив я в екскурсах, які, на жаль, відложив до особного публікування, і вони згоріли разом з иньшим матеріалом у Києві в 1918 р.

важнім для його біографії (свого рода короткій автобіографії), Богдан Хмельницький називає себе „уродженим Хмельницьким“, а на своїй печаті уживає герба Абданк. Походження його батька одначе вістаєть ся незвісним. Чигиринщина вся було новою займанщиною ріжних приходнів кінця XVI в.; приходнем в Чигиринщині, розумієть ся, був і Михайло Хмельницький. Але звідки прийшов він, се віставало ся незвісним в пізнійших часах, і сучасники переказують тільки ріжні здогади: так Пасторій називає його шляхтичем („як кажуть“) з Литви (з в. князівства Литовського), Коховский каже, що одні вважали його родом з Мазовша, иньші — з місточка Лисянки, в Корсунським старостві. Ся остання згадка одначе може бути хіба памятю, що Мих. Хмельницький, перед тим як осісти ся в Чигиринським старостві, жив в Лисянці, що була державою тогож Даниловича, що й Чигиринщина, і була осадом також дуже недавню; з початків XVII в.¹⁾ Може бути, що Мих. Хмельницький був її осадчим, як потім займав ся осадництвом в Чигиринщині²⁾.

Про попередне Коховский переказує здогад що Мих. Хмельницький служив на дворі Жолкевских в Жовкві, і потім коли Данилович оженив ся з Софією Жолкевскою, був приділений до двору своєї панни, перейшов з нею в службу до Даниловича і кінць-кінцем осів ся в Чигиринським старостві, котрим володів Данилович (разом з староством Корсунським). Коли тут осів ся М. Хмельницький, незнати; правда в потвердженю Суботова за Б. Хмельницьким сказано, що Суботів Мих. Хмельницький держав більше сорока літ³⁾, але сьому досєть тяжко увірити, хоч ся дата без сумніву вийшла від самого Богд. Хмельницького: в 1570-х рр. не було ще навіть і Чигирина⁴⁾.

Взагалі про службу Михайла Хмельницького в Чигиринщині ближших відомостей не маємо. Б. Хмельницький в згаданім автобіографічнім листі каже, що батько його був „підстаростою чигиринським“; иньші сучасники звуть його „писарем провентовим“⁵⁾, офіціалістом низшої категорії. Може бути, що Хмельницький трохи причинив титулу своему батькови, але кінць-кінцем подробиця мало-важна. Факт, що Богдан Хмельницький походив не з старої родовитої козачини, а з місцевої дрібно-шляхетської (офіціалістської),

¹⁾ Див. у Яблоковского *Ukraina* с. 693.

²⁾ Піночі так і називає його „осадчим чигиринським“ — текст у Липинського (с. 255), поправнійшій ніж у Ірабовского, *Ouss. Spom.*

³⁾ Азты Ю. З. Р. Х. с. 466

⁴⁾ Ще одно місце пробутку родини Михайла могла-б вказувати згадка Павла Алепського про Черкаси, — див. зараз нижше.

⁵⁾ *Scriba a rationibus proventuum* — Коховский I. с., теж *Pamiętniki do rap. Zygm. III* (очевидне запозичення).

середньо-заможної верстви. Про маєтковий стан сеї родини зовсім правдоподібно оповідаєть ся, що Михайло Хмельницький, служачи в старостинській адміністрації, не забував забезпечити себе, і осадив під Чигирином вище по Тясмину (з півтори милі віддалення) чималий хутір, названий Суботовим¹⁾. Останнє теж факт. Натомість те що оповідаєть ся про оженення Михайла Хмельницького з козачкою, звязки з козаками і службу в їх війську — все се виглядає як здогад для обяснення того, що Михайло закінчив жите в битві під Цепорою, а син його опинив ся в козацьким війську. Факти сі одначе ніяких спеціальних обяснень не вимагають, бо дрібно-шляхетська служебна верства стояла в сих сторонах все дуже близько до козаччини, а кожний тутешній осадник, шляхтич чи не шляхтич, був заравом і воякою-пограничником. Коли Жолкевський стягав ся з останнього для боротьби з Турками в 1620-р., його зять Данилович прислав йому в поміч свій двірський полк, і в нім правдоподібно був і Михайло Хмельницький з сином. Учасник Шемберг в своїм дневнику цепоцької війни згадує окрім властивого війська „лісовчиків і добровольців п. Хмельницького“²⁾.

Що до віку свого, Богдан в згаданім листі до короля 1649 р. називає свої літа „сивими“, і з того треба міркувати, що родив ся він ще -в XVI століттю, в його останнім десятиліттю. З сим сходять ся відомости, зібрані в 1649 р. венецьким послом в Відні — що Хмельницькому було „коло 54 літ“, себ-то родив ся він коло 1595 року³⁾. Павло Алепський переіадаючи через Черкаси, записує, що се місто було місцем уродження Хмельницького⁴⁾, але трудно дуже полягати на такій принагідно киненій замітці. Імя його „Богдан“ часто толкували потім як прізвизище, дане йому пізнійше як спасителю України, але се без сумніву початкове, дитинне імя Хмельницького і вповні правдоподібно, що се був практикований в народі переклад церковного імени Федір, як толкував уже Коховський⁵⁾.

Про науку Богдана Коховський каже, що він учив ся в київській гімназії. а також „по словам богатых“ — у Ярославі у єзуїтів. Останнє більш певне, перше дуже мало, і мабуть зявило ся як пізнійший, безосновний здогад. Київська гімназія, себ-то братська школа, починала своє істнованне тоді, коли Хмельницький мабуть уже кінчив

¹⁾ Коховський I. с.

²⁾ Prób z Lisowczyków i p. Chmielnickiego wolontariuszów — Pisma Żółkiewskiego с. 571.

³⁾ Денеша Сафредо при статі М. Кордуби в 78 т. львів. Записок, ч. 2.

⁴⁾ Путешествіє патр. Макарія IV с. 192.

⁵⁾ Максимович зі згадки Мясковского (Michałowski с. 377), що іменини Богдана були десь коло рідвяних свят, досить правдоподібно здогадував ся, що він мав імя Федора „начертаного“, котрого день 27 грудня (I с. 479).

науку у єзуїтів, а може й скінчив її, тай ніяких звязків у Хмельницького з київськими шкільними кругами не знаємо, ніякої пам'яті про його науку в сих кругах не бачимо. Натомість про його учення в котрійсь єзуїтській колегії — ярославській чи львівській, се не зовсім ясно — маємо свідчення більш певні. Його професор єзуїт Мокрський, „під котрим Хмельницький учив ся поетики і реторики“¹⁾, уживаний потім був в посольствах до Хмельницького, з огляду на сю особисту знайомість; тоді Мокрський був у Львові, перед тим міг бути і в Ярославі. При тих звязках з Галичиною, які істнували на дворі Даниловича, зовсім природно, що чигиринський офіціаліст післав сюди свого сінка, і власне до такої щиро шляхетської школи як єзуїтська колегія.

Судячи з сеї звістки про науку поетики і реторики (її достовірности не можемо нічого закинути), Хмельницький був в єзуїтській школі досить довго: загальна освіта, по за котру звичайно не прєступали люди світські, які не мали заміру віддавати ся церковній діяльности, займала 6—8 літ і більше, і кінчила ся власне риторикою²⁾. Освіта, котру Богдан тут дістав, була звичайна, середня освіта сучасного „освіченого“ чоловіка, і супроти наведеної звістки мусимо лишити на боці відзиви сучасників, які говорять про Хмельницького, як про чоловіка ледве помазаного освітою³⁾, що тільки між козаками міг бути помітним нею. Не така то й рідка річ між козаччиною, а спеціально між її шляхетськими елементами, була середня шляхетська освіта в тих часах.

Шкільна наука Богданова закінчила ся перед 1620-м р. Того року, я вже сказав, його батько, вибираючи ся в похід в двірським полку свого патрона, взяв з собою і Богдана. Подробиць з сього його походу більше не маємо, тільки те що каже сам Хмельницький в згаданім листі, і так само різні иньші сучасники: Михайло Хмельницький в битві під Цецорою наложив головою, Богдан потрап в турецький полон, „де пробув в тяжкій неволі два роки“, поки його звідти викупили. По словам Коховського визволиди його козаки, винявши на своїх бранців, за-для пам'яті його батька; се не дуже правдоподібно, бо ніяких заслуг для козаччини у Михайла Хмельниць-

¹⁾ *Xiądz Mokrski był jezuitą y uczył w szkolach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, tenże ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy Chmielnicki przy pospolstwie nic z nim nie mówił, a gdy się rozeszli, nisko za nogi obłapił y za ćwiczenie dziękował — Nowiny z Warszawy do obozu posłane 29/XI 1648, в текстах Нарушевича 143 с. 379, з королів. архиву.*

²⁾ Див. в т. VI с. 452.

³⁾ *Грвядский: exigua litteratura tinctus (с. 40). Пасторій (Bellum с. 5): litterarum etiam non rudis (в Historia с. 27 одначе: rarior denique inter Cosacos latinae necnon in reipubl. Polonae peritia Хмельницького). Коховский: ex usu litterarum aliquo non inhabilis tractandis negotiis fuit (с. 20).*

кого не знаємо. Пасторій каже, що Богдана викупила мати, що буде простійше і правдоподібнійше.

Про єю неволю оповідає ширше турецький літописець Наїмачелебі, з нагоди посольства Хмельницького до султана в 1650 р. По його словам, мусульманин, що привіз тоді лист від Хмельницького, оповідав, ще Хмельницький був в неволі у одного з керманічів султанської фльоти, що проживав в Царгороді в кварталі Касім-баші; під час своєї неволі Хмельницький прийняв іслам, і пізнійше зівстався йому вірним, але се не перешкодило йому, підмовивши кількох иньших невольників, утікти з неволі¹⁾. Одначе ціле оповідання повне ріжних фантастичних або мало правдоподібних подробиць, і з нього можна взяти з де-якою правдоподібністю хіба сю подробицю, що Хмельницький за своєї неволі був в Царгороді.

Пятнадцять літ, що минули від повороту Хмельницького з неволі і до війни 1637 р., в наших джерелах не зазначили ся ніякими певними фактами. Оповідання пізнійшої козацької традиції про ріжні Богданові подвиги: про участь його в морських походах, про те як він взяв в неволю двох Кантемірових синів, визначив ся незвичайно в Смоленській війні і т. и.²⁾—тільки непорозуміння, або прості вигадки. Так само не мають реальної вартости загальні фрази де-яких старших письменників (Коховского й ин.) про ті прикмети, якими Богдан звернув на себе увагу в війську—освіта, красномовність, зручність і оборотність у всякого рода ділах.

Можемо констатувати, що в середині четвертого десятиліття XVII в., коли Богданові могло бути літ за сорок, він мав визначну позицію в в війську—але які уряди займав він перед 1637 р., зістаєть ся невідомим. З особистого жита його також не знаємо майже нічого. Був він жонатий з Ганною Сомківною, сестрою Якіма Сомка, пізнійшого претендента на гетьманство, і мав чималу сімю: кількох синів і доньок. Все се були, очевидно, діти від першої жінки, яка—припускають, вмерла перед Богдановою аферою, судячи з того, що він тоді жив з тою дамою, за котру у його вийшла ворожнеча з Чаплінським; але вся ся романічна історія взагалі мусьть приймати ся з значним скептицизмом, як зараз побачимо. Поза тим ще можемо сказати, що Богдан господарив на батьківськім хуторі і в пізнійшій афері своїй виступає як заможний господар, що своїм достатком викликає задрість у старостинської адміністрації.

¹⁾ У Смірнова Крымское ханство с. 546—7, перед тим же в Collectanea-x Сенковського (I с. 201), що не пожадував навіть дати в своїй книжці образок, де представлено, як Хмельницький в якимсь фантастичнім „козацькім“ убранню править мусульманський намаз в присутності хана.

²⁾ Грабянка с. 32, Величко II с. 381.

В 1637 р. стрічаємо Б. Хмельницького в перший раз на ширшій арені, як військового писаря, що підписує акт капітуляції козацького війська під Боровицею¹⁾. Правдоподібно, тільки на сій підставі Коховський, що знав дзєвники Окодьського, відозвав ся про Хмельницького, як про зрадливого чоловіка, що брав участь у всіх повстаннях—Павлюка, Острянина і Гуні, і таке переконання про участь Хмельницького в повстанню утерла ся глибоко в історіографії. Але ближше приглядаючи ся, переконуємо ся, що властиво на се нема підстави. Як вище було вказано, Б. Хмельницький виступає в рядах старшини, визначеної Потоцким на місце тих козацьких старшин, котрих козаки мали за наказом Потоцкого відставити при капітуляції. Тому треба думати, що Богдан належав як раз до людей найменше скомпромітованих повстаннем, і через се певного значіння набирає патетична фраза його в автобіографічнім листі до короля, що він від уреждєння свого і до того сивого волося „не був в ніоднім повстанню против маєстату королівського“.

Той факт, що після кампанії 1638 р. Богдан був визначений до покірної депутації до короля²⁾, теж промовляє за тим, що він і в кампанії Острянина і Гуні не був скільки небудь сильно скомпромітований. Дійсно в звістках сеї війни ми не знаходимо імени Хмельницького в рядах повстання. Розумієть ся, може се бути припадковим—але знов ніщо не дає нам права відкидати його заяву, що він не був ні в однім повстанні против короля.

Дальші літа теж не визначають ся нічим голосним в житю Богдана. Від ординації 1638 р., що позбавила козаків вищих урядів, займав він уряд чигиринського сотника—позиція вигідна тим, що давала йому можливість лучити занятя господарські з службовими. „Золотий спокій“ дав можливість і йому загосподарити ся на своїй батьківщині, може й розширити її: в пізнійших привілеях предложєних Богданом цареві крім Суботова єсть осібне потверждєнне на „слобідку Новосельці, на землі суботівській лежачую од поль диких за Чигирином“³⁾.

Про значні розміри Богданового господарства теж маємо деякі згадки в джерелах. В „кривдах Хмельницького“ згадуєть ся 400 кін збіжа на гумні його, захоплєних при нападї Чапліцким (Чаплінським)⁴⁾. Натан Ганновер в своїх записках, на підставі оповідань своїх земляків, описує богаті стада Хмельницького. Піночі згадує про стави, млин і шинки, що несли дохід Хмельницькому, і особливо

¹⁾ Див. в ч. I с. 272.

²⁾ Там же с. 310.

³⁾ Акты Ю. в З. Р. X. с. 464; про розширєнне Богданом батьківщини кова і у Пасторія с. 32.

⁴⁾ Michałowski с. 4.

на конкуренцію суботівських і чигиринських шинків кладе натиск в історії пізнішого конфлікту Богдана з Чаплінським¹⁾.

Богдан мав добрих приятелів серед нової старшини; з адміністрацією староства, де служив його батько, очевидно, теж звязували його звязки приязни і зажилости. Все, здавалося, віщувало йому спокійне і приємне жите — тим щасливіше, чим менше в нім було слави і відповідальности.

Той факт, що його разом з Барабашем і Ляшем вибрано в 1646 році в повірники королівської місії, ще раз дає поняття про його позицію в війську: репутацію чоловіка впливового, певного, льояльно супроти короля. І він тоді, як і Барабаш або Ляш, не схотів ризикувати своїм положенням і пускати ся на слизьку дорогу агітатора-бунтаря, хоч би і з королівської руки.

Всякі пізніші говорення про те що Хмельницький уже від давна був підозрливим і показував бунтівничі замисли, або величання проникливости покійного гетьмана Конєцпольского супроти нещастя, в яке впав його наступник Потоцький—се очевидно запізнені віщування тих глибоких політиків, які все пригадують по подіях, як то вони добре їх предвиділи і від них остерігали.

Такі глибокі відкриття кн. Заславського по корсунським погромі, що Хмельницький, котрого він певно й імени не чув перед тим і навіть тепер називає „одним козаком переяславським“, „не тепер тільки засмакував добичи Річиносполитої, а з давна прозумівав ся з беєм, і тільки за якимись чарами чи фатумом не були сї зносини помічені“²⁾). Такий популярний переказ про те, як Хмельницький на похвалки Конєцпольского Кодаком, відбудованим по Остряниновім повстанню, вирвав ся з сміливою заміткою, що „як людська рука збудувала, так людська рука може й знищити його“, і сими розбудив підозріння у старого гетьмана. Або инше аналогічне, тільки не таке популярне оповіданне про віщуванне Хмельницького по погромі 1638 р., що „козацька мати“, котру вважали добитою Конєцпольским та Потоцьким, ще дасть грізне для Поляків потомство від союзу з Татарами. Таке ж оповіданне, що Конєцпольский, високо цінячи Хмельницького, все мав передчути чогось незвичайного від того чоловіка і перед смертю жалував, що лишив Хмельницького живого—бо тільки він, Конєцпольский, повагою своєю стримував його, і т. и. Всі вони виглядають як пізніші рефлексї, до котрих перед своєю аферою Хмельницький правдоподібно давав дуже мало приводу.

¹⁾ Ojczyście spominki I с. 138, пор. вище с. 152 прим. 2.

²⁾ Лист у Шайнохи II дод. 40.

Та слідом стрясла ся біда, яка до решти зруйнувала всі його здобутки і зробила саме жите його непевним. Трагічні наслідки сеї Богданової афери густо заллели її ріжними легендарними подробицями і наповнили паралельними мотивами, серед яких незвичайно трудно визнати ся, — тим більше, що в додатку до всього майже бракує хронологічної основи всьому тому букетови реальних фактів, підозріливих поголосок і чистих вимислів.

Вихідна точка ясна — сварка з новим підстаростою чигиринським Чапліцким, чи Чаплінським. З чого вона пішла, зістанеть ся мабуть секретом, та і в дійсности такі ворогування сплітають ся часто з таких складних, а в окремішности маловажних мотивів, що потім самі головні учасники не здають собі справи з початку своєї ворожнечі і вказують зовсім ріжні причини.

По звісному принципу *cherchez la femme* і тут з часом особливу популярність здобула романтична „боротьба за жінку“ між Хмельницьким і Чаплінським. Мовляв Чаплінський ухопив жінку, невінчану, в котрою жив Хмельницький, а Хмельницький добивав ся її назад, але ані Чаплінський не хотів її віддати, ані вона не хотіла вже вертати ся, бо перейшла на латинство і Чаплінський обвинчав ся з нею. Аж по корсунським погромі коронних військ Хмельницький захопив її в свої руки і мешкав як з жінкою, доставши якесь благословенство на сей шлюб від патріарха в Києві. Се тривало до 1651 р., коли стала ся в Богдановій родині трагедія, закінчена — як оповідали — повішенням сеї жінки. Але вся ся історія з жінкою стає причиною афери доперва в пізнійших писаннях, котрих автори стояли під вражіннями сеї трагедії 1651 р. У тих же авторів, які сеї пізнійшої трагедії не знали — у Ганновера, Пасторія, Віміна, нема згадки про якусь романтичну причину сварки Хмельницького з Чаплінським. Так само ані в автентичних листах Хмельницького, ні в так званом „реєстрі кривд“¹⁾, ані в оповіданнях Хмельницького, переказаних ріжними агентами, ні в поголосках, збираних Кунаковим по горячим слідам, зимою 1648-9 р., ні в пізнійшій кореспонденції з королем, де Хмельницький добивав ся видачі йому Чаплінського, — нема ніяких слідів сього роману. Мова йде все про самі прозаїчні річи, так що се змушує ставити ся досить скептично до всеї сеї романтичної історії, як причини пізнійших бід. Правдоподібно аж трагічний кінець сеї другої Богданової жінки звернув увагу на неї і так зложила ся пізнійша історія про неї, як причину всеї біди — як про „стенову Гелену“, зза якої пішла козацько-польська війна.

¹⁾ Тут єсть тільки загальна згадка про забирање жінок і доньок козацьких, як ми бачили вже вище, с. 81.

Вловні реальний характер, як причини афери, мають за те ріжні старостинські драчі з Хмельницького і вкінці відібране суботівських ґрунтів, так що про се годить ся сказати тут кілька слів.

Знаємо, що одною з головніших кривд, на які скаржили ся козаки, було те, що старостинська адміністрація брала з них поволовщину і ріжні побори. Здасть ся, від сього зачали ся і прикрости Хмельницькому від Чаплінського. В „реєстрі кривд“ читаємо, що „в р. 1646, коли Хмельницький діставши двох Татар, возив їх до пана краківського (гетьмана Потоцкого)¹⁾, в неприсутности його забрано у нього поволовщину, і в стаїні коня його, на котрім їздив в дикі поля“. Розгніваний сими і подібними прикростями, Хмельницький заніс скаргу на Чаплінського — правдоподібно перед самого пана старосту. Але вона йому не помогла, а роздражнений нею Чаплінський став чіпати ся Хмельницького ще гірше, і при якійсь нагоді вхопивши малого сінка Хмельницького велів своїй челяди вибити його канчуками серед чигиринського ринку, і та так постарала ся, що по сій езекуції його занесено до дому ледво живого, і він потім незадовго вмер²⁾.

Другим ударом для Хмельницького було відібране від нього хутора. Чаплінський представив старості, що Хмельницький безправно і незаслужено володіє просторими ґрунтами, які мають належати до староства. Описав його як чоловіка шкідливого, ворожого і т. и., і кінєць-кінєцем дістав позволенне відібрати від нього ґрунти, котрими Хмельницький володів, очевидно, без усякого певного документу, за простим дозволенням старости Даниловича чи його підстарости. Правдоподібно, Хмельницькому було предложено взяти відшкодованне за вложені в культуру сих ґрунтів кошти і уступити ся з них. Пасторій називає навіть суму, яка була кінєць-кінєцем признана Хмельницькому — 50 золотих. Хмельницький не хотів уступати ся, тоді Чаплінський тодішнім звичаєм урядив збройний наїзд, захопив ґрунти силоміць, при тім знищив двір Хмельницького, забрав збіже і всяке добро, — як звичайно при таких наїздах бувало³⁾.

¹⁾ Думаю про Потоцкого тому, що Конацпольский вище зветь ся „небіжчиком внаом краківським“. Се давало б хронологичну точку опєрти для перших зачіпок: поволовщину вибрано по смерти старого Конацпольского, в середині або другій половині 1646 р.

²⁾ Пам. кн. Міхаловскаго с. 5.

³⁾ Реєстр кривд — в книзі Міхаловскаго с. 5, Пасторій с. 31 (посилаєть ся на лист Хмельницького до Потоцкого), Натан Ганновер I. с., Грондский й ин.

Хмельницький пробував дійти свого; все його існування було поставлене на карту і він мусів ужити всіх способів, щоб вернути собі меєток. Різні автори оповідають досить широко про його скарги і в гродським суді, і у короля, і навіть на соймі. Переказують ся революції списані в сих справах, і розмова з Хмельницьким короля, що мовляв порадив йому боронити ся силою¹⁾. Маємо навіть королівську грамоту, ніби то видану йому королем на потвердження його прав, в Варшаві 22 липня 1646 р.²⁾ Все се одначе дуже сумнівне. І захований текст королівської грамоти, і самий факт її видання мало ймовірні; мало правдоподібно навіть, щоб Хмельницький в сій справі звертав ся до короля — справа була безнадійна, і Хмельницький се мусів знати. Не знати, чи була вона навіть у гродським суді, не тільки що в соймовім: Хмельницький був *nullo iure possessor*, безправний держатель. Навіть в згаданій грамоті з 22/VII, подиктованій Хмельницьким або уложеній на основі даних ним відомостей, нема згадки про якісь права його — крім дотеперішнього спокійного володіння. В такій справі все залежало від волі старости, і раз Хмельницькому не удало ся прихилити його, знайти протекцію до нього — все було даремне.

Тим часом всі заходи, які Хмельницький робив против своїх ворогів, тільки ще більше загострювали відносини. Боротьбу перенесено на політичний ґрунт. На Хмельницького пішли доноси, обвинувачення в зрадї і бунтуванню козаків. Його давній товариш по службі військовій Роман Пешта, осавул чигиринський, обвинуватив його що він бунтує козаків до морського походу: очевидний відгомін секретних поручень, даних королем. Коховський знає імя ще иншого доносчика — якогось сотника „Онїаса“ що доносив комісарови Шембергу про приготування до бунту, які йшли від Хмельницького.

Крім загальних противодержавних замислів його обвинуватили також в якихось інтригах спеціально против Ол. Конєцпольского, з нагоди звісного нам походу против Татар, що відбув ся в осени 1647 р. (в жовтні)³⁾. Одні кажуть, що козаків обвинувачувано, що вони перестерігли Татар, і тому не удало ся захопити на місці орди, иньші — що вони зробили засідку на Конєцпольского, як він мав вертати ся з походу, і привідцею того ославлено Хмельницького. Першу версію знаходимо у Ганновера⁴⁾ другу у анонімного мемуа-

¹⁾ Див. особливо у Гродського.

²⁾ Акты Ю. Р. X с. 464.

³⁾ Виш., с. 25.

⁴⁾ Ганновер каже, що Хмельницький розжалений на Конєцпольского за забранне його оселі, остеріг Татар про похід Конєцпольского, і сей похід тому не вдав ся. Конєцпольский не знав причини, аж згодом сам Хмельницький вимовив ся по п'яному в шинку, як він „п'їмстив ся панови за те що забрав йому худобу“. Жид шинкар підслухавши доїс Конєцпольскому, той звелів увязнити Хмельницького і хотів скарати на смерть, але приятелі Хмельницького випросили його на поруки. Пер. Балабана с. 60—1.

риста, дуже близького події¹⁾. Він оповідає, що коли Конєцпольський з Базавлука (з Січи) рушав понад Дніпром до Кодака, прийшла відомість, що „Хмельницький бунтує козаків“. Мало се бути приблизно в останніх днях жовтня н. ст.²⁾. Конєцпольський вислав перед собою свого служебника Радліньського, державця Крилова, і той приїхавши до Крилова, „застав ріжні вісти про бунти Хмельницького — що справді він бунтує козаків, аби знищити обов [Конєцпольського], що йшов до Крилова“. „П. Радліньський, порозумівши, що він має такі замисли, поїхав в Крилова до Бужина, де був Хмельницький, зловив його і припровадив до Крилова“. (Коховський теж знає сей арешт Хмельницького в Бужині і додає подробицю, що Хмельницького звабили туди приятелі, ніби то в справі продажу якогось славного своєю швідкістю коня). Конєцпольський, приїхавши до Крилова, застав Хмельницького в вязниці і учинив раду — що з ним робити. Порішили дати його на поруки: поручився за нього Кречовський полковник і деякі приятелі Хмельницького.

Так оповідає безіменний мемуарист. Хмельницький (в „реєстрі кривд“) безпосереднім провинником в сій афері вважає, видно, Пешту з його доносом. Він „доніс на його погибель до п. хорунжого коронного, ніби замишляє випровадити армату на море, а п. хорунжий по при иньші претенсії через Чапліньського розгнівавши ся ще й за се, велів наступати на здорове Хмельницького“. А на иньшій місці того ж реєстру сказано, що п. Конєцпольський, „вертаючи ся з Запорожа, велів взяти Хмельницького за варту і голову йому утяти, а як Хмельницький хотів удати ся в сій справі до пана краківського [Потоцького], по дорогах пороблено засідки“.

Власиво Конєцпольський, як староста чигиринський, не мав права вязнити Хмельницького — тим менше не міг засудити його на смерть, і свій арешт Хмельницький вважає, очевидно, одним з тих старостинських безправств, на які скаржив ся він і козаки. В данім разі ся безправність ослабляють ся тою обставиною, що се діяло ся підчас воєнного походу, що Хмельницький був обвинувачений в замислах против сього походу, що з Конєцпольським був безпосередній начальник Хмельницького — чигиринський полковник і иньша військова старшина. Арештований, і потім випущений був Хмельницький мабуть за спільною порадою, і сей арешт міг трактувати ся як спосіб самооборони. Одначе справа кінець кінцем не

¹⁾ Памятники кiev. ком. I с. 174.

²⁾ Ми бачили вище (с. 25), що Потоцький 20 жовтня н. ст. мав звістку про заграбленне татарських стад Азаматом — останню стадію в операціях походу Конєцпольського; по сім зачав ся поворот, і на Базавлуку Конєцпольський міг бути в 20-х днях жовтня н. ст.

могла бути порішена без висших військових властей — комісара і самого гетьмана Потоцького, і Хмельницького віддано на поруку Кричевському — мабуть до дальшої волі Потоцького. Хмельницький збирався їхати до нього і скаржити ся на безправний арешт. Але мабуть той же Кричевський, його приятель і зверхник, котрому сучасні чутки і пізніші легенди надали таке значіння в історії Богданової утечі, — попередив його, що всі силування його знайти захист у гетьмана будуть даремні. А може остеріг його і перед якими-небудь роспорядженнями Потоцького, виданими на некористь Богдана, тако що він залишив свої гадки скаржити ся Потоцькому і переконавши ся в безоглядності і всемогучості своїх ворогів, а безсильності тих, на котрих прихильність і ласку рахував, рішив піти пробоем і пустити ся стрімголов на ту дорогу, на яку їхали його всі останні пригоди — дорогу бунту і боротьби.

Се був страшний, критичний момент в життю Хмельницького. В душі його, в усім естві настав глибокий перелом, тим страшніший, чим здержливіша і зрівноважена досі була ся незвичайно сильна і багато обдарована натура. Можна сказати, що Хмельницький перед сим і по сім моменті се було двоє ріжних людей.

Ми не маємо достовірних характеристик його з-перед сього перелому. Зовсім природно, бо тоді се був чоловік мало визначний, до котрого мало хто приглядав ся; такі напр. фрази, як Коховського, що се був чоловік на від привітний, згідливий і покірний, який ховав під усміхненим лицем свої внутрішні зворушення, — ледви чи оперті на дійсних поміченнях. Описи з часів після повстання і одинокий цінний портрет, ґравірований Гондіусом¹⁾, маюють Богдана як чоловіка сильної фізичної будови, добре захованого, незважаючи на свої п'ятдесят-шістдесят літ, сильного темпераменту, невичерпаної енергії²⁾.

¹⁾ Портрет сей зв'язний досі в трьох варіантах, які всі мають дату: Гданськ 1651 р. На однім Хмельницький підписаний як бунтівник: *exercitus Zaprovien. praefectus, belli servilis autor, rebellium socassorum et plebis ukrainen. dux*, на другім — офіціальним титулом як *exercitus s. r. mtis Zaporohsciensis praefectus*; третій варіант — карикатурний, з осличними ухами і козячими рогами. I. C. Block *Das Kupferstichwerk des Wilhelm Hondius, Danzig, 1891*; W. Bartynowski *Wspomnienie o gytowniczuch pracasch W. Hondiusa, Przegląd bibliogr. archeol. 1897*; Смирновъ *Рисунки Києва 1651 г. (Труды XIII арх. съезда II, 1908)*; Г. Хоткевич *Альбом історичних портретів, 1909*. Смирнов здогадував ся, що портрет сей зарисував Абрам ван-Вестерфельд, прибічний малар Януша Радивиля, під час візиту Хмельницького в польський таборі 18 (28) вересня 1651 р., або раніше дещо (ор. с. с. 310—312).

²⁾ Венецький посол Віміна, що був в товаристві Хмельницького кілька разів, так описує його: „На вірст скорше високий, піж сереній, широкий в костях, сильної будови. Мова його і правління показують вірлий суд і тонкий розум. Хоч трапляеть ся йому сильно пити, але справ він не залишає; тому здасть ся, ніби в нім містять ся два ества: одно діяльне, тверде, віддає правління, инше сонне, утоплене в м'язкстві.

Призвичаений дипломатизувати, ховати свої дійсні заміри під маскою згідливості й індіферентності — правдоподібно вихований в тім переконанню, що на світі, а особливо в політиці годі инакше жити і поступати, Хмельницький звичайно представляв ся добродушним, скромним, непретенсійним. Очевидно любив навіть імпонувати сею крайньою простотою і невибагливістю свого особистого життя. Але легко запалював ся, уносив ся безпосереднім почуттями — радістю, гнівом, жалем, або фантастичними образами, які снувала перед ним жива уява і тоді доходив до крайности: „кидав ся в лавки, волосе рвав на собі, ногами бив в землю“.

Говорив радо, багато. Любив дотепкувати, вразити слухача несподіванкою. Взагалі бачимо мішанину широї безпосередности з східнім лукавством і вирахованим акторством, де часто не можна відрізнити щирого пориву від зручно уданої сцени безмірного гніву, роздражнення, жалю, і се сполученне дрібношляхетської низькопоклонности, прищипленої вихованням і теж часами утрірованої умисно, з гордістю і свідомістю своїх сил, вірою в своє щастя і провиденціальне призначення, розвиненою великими подіями, які йому прийшло пережити, — роблять дивне вражіння. Глибокі потрясення, які впали на Богдана, очевидно в сильній мірі захитали його духову рівновагу. Правдоподібно в період своєї афери, серед тих бід, які спали на його, став він більше ніж коли небудь шукати в шіятиці забути, визволення з страшного нервового напруження. Але з другого боку тяжкі удари і зміни долі, сі нечувані напруження всіх сил, які йому прийшло пережити в сій афері і потім в перших стадіях повстання, видобули з нього незвичайні прикмети і таланти, незрівняну побудливість енергії, дивну меткість, організаційний хист і нечувану силу впливу на людей, на маси, що незамітного сотника чигиринського поставила в ряді найвизначніших героїв історії.

Такий перший удар, що викрісував палючі іскри з укритих потенцій сього великого духа, впав на Хмельницького в осени 1647 р. Розумієть ся, козацьке життя на українським пограниччю не стелило ся

В поводженню ласкавий, простий і тим зискує любов воєнків, але з другого боку тримає їх в карності тяжкими карами“. — *Relazione dell'origine e dei costumi dei cosacchi*, — рідке видання 1890 р., переклад в Київ. Старині 1900, I.

Архидякон Павел, бувши теж в гостині у Хмельницького літом 1654 р., так описує його: „Сей Хмель чоловік в старих літах, але багато наділений дарами щастя: простий, спокійний, мовчазний, людяний; всіми справами він займаєть ся сам; в їжі, питю і одежі скромний. Кождий побачивши його скаже: так ото сей Хмель, котрого слава й імя рознесли ся по всім світі! Та хоч його вигляд не показний, з ним Віг, а се велике діло! Молдавський господар Василь був великий на зріст, вигляду суворого і поважного... але се все не помогло йому. Яка ж протилежність між твоім іменем і звертнім виглядом, Хмелю!“ (II с. 34).

рожами ніколи, але тепер захитало ся в житю Хмельницького все, що він вважав міцним, певним, безпечним. Заслужений козацький старшина, вибраний в повірники самого короля, був обробований зі всього шляхетським зайдою і не міг знайти помочи ані управи. Бездоганний, гордий своєю випробованою вірністю королеви і річипосполитій—попав в бунтівники і не міг виправдати ся від сього закиду. Його старого, шановного чоловіка волочать по вязницях, трактують як яке небудь ледащо, і навіть самого житя він уже не певен.

В „реєстрі кривд“ він згадує, що в бійці з Татарами якийсь Дашевский—„як то вони звуть—лях“, то значить оден з нових польських гвардійців, або з тих Поляків, що були вписані на козацькі місця в реєстр,—так рубнув його ззаду по голові, що тільки шишак охоронив голову від розрубання. Коли ж здивований Хмельницький питав, що йому стало ся—Дашевский виправдував ся тим, що взяв його за Татарина. Потім коли Хмельницький вибрав ся до Потоцкего з скаргами на старостинські кривди, —„по дорогах були засідки на нього“, а про вятя Чаплінського—Коморовского оповідали йому, що він не раз присягав ся пред козаками, що коли з Хмельницьким не дадуть собі ради, то мусять його вбити, і т. и.

Страх пред сим завзятим і неперебірчивим ворогом, і ще більше — гнів обхопив Хмельницького, гнів страшний, неблаганний, котрого не міг забути Хмельницький навіть пізніше, на верхах своєї слави домагаючи ся від польського правительства голови Чаплінського і не можучи заспокоїти ся, тому що той смертельний ворог не попав в його руки. Довідавши ся, що і військова власть настроена рішучо против його і з сього боку йому також можна чекати самих прикрих несподіванок, Хмельницький, як казав пізніше — „літи свої віддав між добрих людей, хто мене жалував, і пішов на Запороже“¹⁾.

Популярна легенда оповідає, що перед своїм виїздом Хмельницький „штучним способом“ видобув королівські листи, переховувані у Барабаша. Мовляли упоїв його у себе на гостині і з його поясом (шапкою або иншою річю) післав свого хлопця до Барабашихи, а та на сей знак видала йому листи, які досі міцно ховав і таїв у себе Барабаш, і потім сих листів Хмельницький ужив на бунтованне черни. Ми маємо се оповіданне уже в візнаннях козака бранця 1649 р. Воно повторяєть ся потім на різні способи у Поляків-сучасників і в українській традиції, оброблене в популярній народній думі, пройшло і в новішу історіографію. Але як реальний факт—

¹⁾ Акты Ю. З. Р. VIII, с. 349.

воно дуже сумнівне і належить мабуть до легендарної, а не дійсної Хмельниччини. Принаймні тих привилеїв на власні очі у Хмельницького ніхто не бачив, і мотиви його агітації, судячи по всьому, далеко відбігали від змісту королівського листу 1646 р.

Перші кроки Хмельницького на новій для нього і чужій—як він запевняв—арені бунту і агітації, звагалі оповиті густою пільгою. Ніхто з близьких до нього людей не подумав списати перші початки повстання, не заховалося звагалі ніякого докладнішого оповідання з його сторони, і сам Хмельницький в пізніших розмовах збував їх короткими, загальними фразами. В польських реляціях теж довго не знаходилися докладніших відомостей про перші його кроки. І за недостаткою їх в науковій літературі загніздилася і поширилася північна легенда, навіть і не легенда, а белетристична фантазія Величка.

Розкриваючи старіші і новіші оброблення Хмельниччини, навіть писані під знаком суворої критики і побороювання легенди, стрічаєтеся, хоч і з різними відмінами, все з тими ж в основі своїй відомостями: Хмельницький, викравши від Барабаша королівські листи в Чигирині, в день св. Миколая, 6 грудня с. с., другого дня рушив з Суботова на Запороже і був дня 11 грудня в Січі. Там оповістив козакам королівські привилеї, проголошений був гетьманом і так зачалося повстання. На вість про'утечу Хмельницького з королівськими листами заметушилася польська адміністрація на Україні, наказуючи не пускати людей на Запороже, не дозволити ніяких зібрань людей по селах і містах, і т. д., Хмельницький же, щоб на якийсь час приспати увагу Поляків, росписував листи до всякої польської і козацької старшини зі скаргами на кривди свої й козацькі, роспускав відомости, що він буде посилати посольство до короля і сенату, сам же потайки готував ся до війни, а в перших числах марта виїхав до Криму. Там завів переговори з ханом, довів до союзу з ним, і зіставивши закладнем сина Тимоша, дістав помічне татарське військо під проводом Тугай-бея. З ним він вернув ся на Запороже дня 18 квітня. По сім скликано в Січі раду, вибрано Хмельницького гетьманом уже формально, передано йому клейноди, і тоді визначено похід на Україну¹⁾.

Я предав тільки схему цього просторого оповідання, прикрашеного різними подробицями подорожей, прийнят, нарад, дарунків, з великим богацтвом дат, цифр, наведенням листів Хмельницького і т. д. Се богацтво при піснім хлібі вньших, певнійших джерел

¹⁾ Величко I с. 28 і д.

робило неперебориме вражіння на покоління істориків, навіть довго потім як уже зазвучали перші рішучі остереження від користання з Величкових матеріалів. Під різними більш і менш скромними формами, не раз узяті в других і третіх рук, вони сидять в літературі по нинішній день¹⁾.

Отже щоб виключити рішучо сі впливи і відмежувати ся від них, треба сконстатувати, що дата викрадення листів від Барабаша і утечі Хмельницького на Запороже — се виключна власність Величка, який дуже любить імпонувати читачеві докладними датами, цифрами, подробицями і без церемонії їх видумує. Подробиць утечі з інших, певних джерел не маємо ніяких. Листи Хмельницького з Запорожа, наведені Величком, безсумнівна белетристика.

Оповіданню Величка можемо противставити такі авторитетні звістки:

В т. зв. реєстрі кривд, витягненим з листу Хмельницького до Потоцького, сказано, що Хмельницький, не маючи у кого шукати оборони, „удав ся на Низ до інших, подібно як він покривджених (котрих в тих низових сторонах і на островах морських немале число) і вони вибрали Хмельницького своїм проводирем“²⁾.

Перед Унковським Хмельницький пізніше (1650) оповідав, що він, віддавши дітей в опіку своїх приятелів, „пішов на Запороже, і всього нас війська в зборі було шістдесят чоловіка, як на нас Потоцький післав свого сина і комісара, і як би тільки я не згодив ся з царем кримським і не перейшло б до мене від Потоцького наших реєстрових козаків шість тисяч, не знати, щоб було й робити“³⁾.

Курчанин Гридин, що по його словам був на Запорожу під час утечі Хмельницького, оповідав перед воеводою в липні 1648 р., що Хмельницький „прийшов у Запорозьке військо з королівськими листами за три тижні перед масницею“⁴⁾, і посилав гетьман Хмель-

¹⁾ Див. в четвертій виданню Б. Хмельницького I с. 255 р. замітку, котрою Костомарів ратує наведені Величком листи Хмельницького; в цілости лишила ся і в сім виданню і хронологія Величка і різкі подробиці Богданового побуту на Запорожу і в Криму. Суворий документаліст Соловйов теж не устеріг ся від Величка, хоч сі заповичення і закриті — принадевно мабуть — дуже авторитетною цитацією польських архів московського архива заграничних справ (X с. 1562). Шайноха, хоч дорікав Костомарову некритичністю, сам обома руками черпав з Величка (II с. 4 і д.), востім серйозно трагував Богданові листи Величка, і т. д. На Шайносі, не провіряючи його підстав, опер ся Чермак въ хронології і подробицях Богданової утечі (I с. 336—7), не важучи вже про Роле (Kobiety). З другої сторони на Величку, його оповіданню й листах опер своє оповідання про початки Хмельниччини Еварницький. А нарешті й Р. Іавронський, хоч як ворожий українській традиції, на длі вповні піддав впливам оповідання Величка.

²⁾ Michałowski с. 6, Памятники с. 196; про автентичність див. вище с. 81. Взяті в скобки слова можуть бути поясненням того, хто робив сей витяг.

³⁾ Акты Ю. З. Р. VIII с. 349.

⁴⁾ Масница в 1648 р. була 5/II ст. ст., три тижні перед масницею — 15 січня ст. ст.

ницький двічі послів до кримського царя — кликати його з усею ордою в поміч на Ляхів, за повелінням королівським, а кримський хан з усею ордою прийшов над Дніпро на четвертім тижні по Великодні¹⁾, а перевозило його, кримського царя, з усею ордою, запорозьке військо при нім низше Бургуни²⁾ і Тавани на човнах, а коні плели³⁾.

Незвісний на імя мемуарист, що служив мабуть сам в якійсь польській хоругви, оповівши про видачу Хмельницького на поруку Кречовському, оповідає, що по виїзді Конацпольского до Бродів, до Лапа, що зіставав ся в Стеблеві, прийшла вість, що Хмельницький утік з своїми приятелями з поруки на Запороже і прийшовши туди бунтує козаків. Кречовський поїхав в степи, аби довідати ся, що діеть ся на Запорожу; стрітив в степу висланих від Хмельницького двох козаків і двох бутів⁴⁾, захопив їх і питає, що діеть ся на Запорожу. Відповіли, що бунти великі, все Запороже збунтувало ся і вже з Татарами Хмельницький трактує, аби помогли йому на Польщу: посилає з Запорожа Книшу (sic) козака свого і сина свого Тимоша на переговори з Татарами⁵⁾. Кречовський прилетів з тими язиками до Потоцкого, що був у Барі, той зараз скликає на раду рїжних військових з поблизьких місць і по радї видає листи до свого війська, аби як найскорше збиралось під Бар. „Знову приходить вість, що Хмельницький уже умовив ся з Ордою і дав в застав свого сина Тимоша. Тодї гетьман, зібравши військо рушає в февралі к Корсуневі“⁵⁾.

Все се оповіджене без дат, і тільки судячи з того, що Потоцкий коло 10 лютого н. ст. вже береть ся до рішучої боротьби з повстаннем, а 15 лютого рушає сам на Україну, можна приблизно вивести, що перші вісти (від язиків) Кричевський міг дістати в 20-х днях січня ст. ст., а другі вісти — про довершений союз з Татарами могли прийти коло 15-го лютого ст. ст.

Найбільш докладно переказує вісти про бунт на Запорожу Лукаш Мясковский судя подільський в листі з Балабанівки (в Бра-славщині) писанім 16 лютого н. ст. (6 ст. ст.). Комісар козацький дав знати, що дня 4 лютого (н. ст.) „на Січ, де відбував сторожу черкаський полк, — напав зрадник Хмельницький, захопив всю живність і забрав усі човни. 5 лютого пан Вадовский полковник

¹⁾ Великодень 2/IV, четвертий тиждень 23—29/IV с. ст.

²⁾ В вид.: Бургана; р. Бургунь кілька кілометрів вище Тягини.

³⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 357.

⁴⁾ Vita alias thomasza kozackiego, так толкує се слово сучасник — у Міхаловского с. 23.

⁵⁾ Памятники I с. 175.

черкаський і пан Кречовський чигиринський — що то через кумівство випустив Хмельницького на поруки — вислали против нього кількадесять козаків і по двох з товаришів своїх на сторожу. Але той їх заскочив, зловив і коли післали до нього — не схотів випустити, кажучи, що взяв їх війною — ще й тих вабив до себе й гукав: „Ви Ляхів потопись та приставайте до нас!“ Про ніяку покору ані думає, бо з „пластунів, луковників, лисичників“ значно збільшив число свого гультяйства, приваблюючи їх до себе корогвою червоною з білим орлом і якимись привилеями ніби то від короля — як він каже — даними торік на вільности поля і моря“.

15 лютого н. ст. Мясковський одержав звістку від того-ж комісара, „що той зрадник дня 9 сього місяця, маючи очевидно потайне порозумінне з усіми козаками, вступив в отверту боротьбу і о півночі ударив на Запороже, на агаданих полковників і табор їх. Тут виявила ся зрада всіх реєстрових, бо самі-ж до них [полковників] стріляли, тає що ті з корогвами й бубнами ледви поуходили до Крилова, стративши 20 і кілька драгонів і більше як 10 товаришів“. Потоцький „тому кілька день“ послав ретмістра Хмелецького з універсалами й інструкціями для козаків, але після сеї останньої реляції рушив 15-го на Україну визначивши війську збірними пунктами Рокитну і Ольшанку на день 23 н. ст. і розіслав листи до панів просячи помочи військової — „не маючи вже ніякої надії на вірність всіх реєстрових, коли зрадили черкаські“¹⁾.

Меньше значіння супроти сеї новонайденної реляції має звісна давнійше коротенька сучасна записка про те ж у Машкевича, дворянина Єр. Вишневецького, під днем 15 лютого: „Князеви дано знати, що якийсь Хмельницький, зібравши трохи гультяйства, прогнав з Запорожа корсунський полк, що стояв залогою, і прогнавши, став скликати на своєволю, і до нього почало горнути ся що лиш живо“. Вишневецький другого дня післав Машкевича з відомістю про се до Потоцького, що був тоді (в 20-х днях лютого ст. ст.) в Богуславі, на похороні Ад. Казановського²⁾. Се, як бачимо, не було тоді для Потоцького ніякою новиною.

Сам Потоцький відповідаючи на лист короля, що дорікав йому за непотрібний похід на Україну, про свої заходи проти Хмельницького писав королеви 21 (31) марта³⁾, що рушив на Україну по зрілій розвазі, з огляду на паніку, яка підняла ся там. Сили Богдана в момент походу, як видно з листу, Потоцький рахував тільки на

¹⁾ Лист в збірнику Z dziejów Ukrainy с. 497—8.

²⁾ Pam. o dawnej Polsce т. V.

³⁾ Дату сю справедливо вказав Шайноха II с. 19.

500 люда, але вважав вказаним рушити ся і против сих 500, „бо сі 500 підняли бунт з конспірації всіх козацьких полків і всеї України“. Не має заміру розливати крови. „Кілька разів посилав [до Хмельницького], аби вийшов з Запорожа, — обіцяв йому ласку і пробачення його вчинків, але ніщо його не зрушить. Послів моїх затримав. Нарешті післав я з війська пана Хмелецького ротмістра вашої кор. м., чоловіка справного і добре свідомого гуморів козацьких, умовляючи його [Хмельницького] словом моїм, що й волос йому з голови не спаде. Але він, не порушений і такою мовою поблажливістю, відослав до мене послів моїх з таким посольством: насамперед, аби я з військом уступив ся в України, по друге — аби я полковників і всю їх асистенцію відставив від полків, по-третє — аби я скасував ординацію Річипосполитої, так щоб вони зістали ся при таких вільностях, як тоді коли вони нас не тільки сварили з посторонніми, але і на маєстат покійних попередників і предків вашої кор. мил. підносили свою бевбожну руку. В тих часах післав він [Хмельницький] на Низ, щоб дістати поміч від Татар, що чекають коло Дніпра. Послів їх кілька сот перевезти на сей бік, аби вони зганяли наші сторожі, розставлені по ріжних шляхах, на те аби своєвільні не збирали ся до нього“. Ладить собі і укріплює „город“ на Буцках, на Низу, і звідти збираєть ся „боронити ся силою“; а сили його „в тих часах“ (написання листа) рахують уже на 3000¹⁾.

В иньших листах ріжних осіб, писаних в тих днях в Україні, на підставі, очевидно, відомостей, привезених Хмелецьким, теж знаходимо звістки, що Хмельницький стоїть на Дніпровим острові званім Буцком чи Буцкою, дві милі від польської сторони, і робить собі на нїм укріплення з ровів і палісадів. Має дуже багато живности і пороху; людей з ним рахують 2500, в тім 500 Татарів²⁾.

Про переговори козаків з Кримом московські послы доносили з Криму, на підставі звісток від якогось „полонянника“ з дня 5 с. с. марта, що до Криму приїхало до хана „з Дніпра запорозьких Черкасів чотири чоловіки“ з прошеннем, аби хан прийняв їх у підданство [вз' холонство']. Стоять вони на Дніпрі і єсть їх в зборі пять тисяч, і просять хана дати їм своїх людей, щоб іти їм на польську землю війною за свою черкаську обиду. А за те, упоравши ся з королівськими людьми, обіцяють служити навіки ханови і на всяку війну з ним бути готовими“. І хан тих послів ударовав кафтанами і тримав у себе в Бахчисараї тиждень і відправляючи дав по коневі, а кримським людям і чорним (простим) Татарам звелів годувати коней

¹⁾ Michałowski. ч. 4 = Памятники ч. 3.

²⁾ Michałowski. ч. 5 і 6 = Памятники 4 і 5.

і готовити ся на королівську землю, і до Перекопу до князя ширинського Тугая написав готовити ся на війну. І Татари та руські полонянники кажуть явно, що хан наказав кримським і ногайським людям готовити ся на королівську землю¹⁾.

До сих певніших звісток, поданих людьми ближшими до справ, додам ще де що з переказів, записаних Кунаковим зимою 1648—9. Се розуміть ся, легенда, але жива, реальна, а не вифантазовані до вільно пізнійші оповідання Грондского про наради Хмельницького з козаками, або історії Величка.

Богдан Хмельницький, оповідає Кунаков, будучи за вартою, підмовив 300 козаків, і в відповідну хвилину разом з ними і з вартою утік на низ, взявши, з собою з дому тільки бранця Татарчука, сина одного мурзи, що дістав ся йому при подлі добичі і жив в його домі як свій. Потоцький післав за Хмельницьким на здогін 500 козаків, а з ними „для вірности“ 300 Ляхів. Коли вони догоняли Богдана в степу, він післав до них козаків від себе і ті почали козакам промовляти до сумління: неуже вони піднесуть руку на своїх товаришів, що хочуть постояти за благочестиву віру? І козаки, вислані наздогін, відставши від Ляхів і поговоривши між собою, половили тих Ляхів, що були з ними післані, а котрі противили ся—побили, і пристали до Хмельницького. Той дуже радів і велів і тих взятих в неволю Ляхів теж постинати—нема чого, мовляв, ворогів божих і гонителів християнства в живих тримати. І так Хмельницький уже з 800 козаками пішов по Дніпру вниз „в лукоморье“ (над морську затоку). Укріпивши ся тут, післав до Криму 20 козаків, а з ними написав до того мурзи, котрого сина мав у себе, що він йому віддасть сина без викупу і обміну—нехай приїде до нього „в лукоморье“ і візьме сина, а коли хоче мати закладнів, нехай лишить з тих козаків, що він послав. Мурза з сотнею Татар приїхав до Богдана, і той йому показав велику честь, вернув сина і умовив ся з ним, що той підмовить інших мурзів з Криму і 15 тис. Татар. Весною з першою травою вони мають іти з Криму і зійти ся з Хмельницьким коло Жовтих Вод. На тім вони присягнули: Богдан присягою, а мурза „шертью“ (магометанською присягою). Тим часом до Хмельницького стало приїздити багато козаків, шляхти і вільних людей, і Богдан почав з них „строить“ полки і настановляти полковників, а як прийшла до нього вість, що мурзи вийшли з Криму, — Богдан, упорядкувавши полки, пішов з усіма полками на Жовті Води, щоб зійти ся з Татарами. А всього з Богданом пішло „з лукоморья“ в восьми полках коло 6 тис. козаків, шляхти і вільних людей²⁾.

¹⁾ Акта Ю. З. Р. III ч. 172.

²⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 281.

Як бачимо, сі оповідання, при своїй легендарности, сходять ся по-декуди досить близько з тою схемою подій, яка вирисовуєть ся з наведених вище звісток.

Застановимо ся тепер трохи над сею схемою.

Перед усім насуваєть ся питання, якими мотивами повожив ся Богдан, тікаючи на Нив при кінці 1647 р.¹⁾ Чи хотів він тільки сховати там у безпеці голову свою, не маючи вже захисту ніде на волости? В таку ноту ударяє він у своїм листі до Потоцького („рестрі кривд“), представляючи, що се зовсім не було в його плянах — збирати козаків, а вони його самі вибрали привідцею і тим самим дали мандат заступати взагалі покривджене козацтво. Та не легко увірити, щоб старий сотник, заможний і шановний, мав вдоволюти ся ролею неприкаянного низового лугаря без усяких дальших плянів.

В пізнійшій листі до короля Володислава (по корсунським погромі), описуючи ті кривди і утиски, які мусіли козаки зносити на волости від державців і своєї шляхотської старшини, Хмельницький представляє діло так, що певна частина козаків, не можучи далі жити на волости під таким безправем, рішила шукати прибіжища „бодай головам своїм з самими душами“ — „не де инде як на звичайних місцях наших на Запорожю“, що служило одвіку таким прибіжищем — „звідки предки наші з довгих віків звичайно оказували річипосполитій і вашій кор. милости своє вірне підданство і служби“. „Але і тут на Запорожю не дали нам спокою! Не вважаючи на привилеї, які маємо від вашої кор. милости, вони в ніщо обернули наші військові вільности і нас самих, маючи нас не за слуг вашої кор. милости, а за своїх невільників власних“. Без усякої причини з їх сторони гетьман Потоцький наступив на них навіть і на Запорожю. Заразом і Україну став нищити, „мабуть задумуючи саме наше імя козацьке викоринити або з землі зігнати“. Тоді козаки рішили бороти ся з ним, маючи те переконання, що все се дієть ся против волі короля („против волі і наказу вашої кор. милости на здорове наше з великими військами наступили“), — що козаки терплять взагалі від панів за свою вірність і прихильність королеви, і гетьман Потоцький не поступає в інтересах короля. Через те, против свого бажання, щоб тільки оборонити ся від Потоцького, мусіли козаки узяти собі

¹⁾ Як бачили ми вище, арештованне його наступило десь при кінці жовтня або на початку подоліста н. ст. Крилівські паради, виданне Богдана на поруки, відхід Конецпольського до Корсуня, потім до Вродів — все се мусіло заняти кілька тижнів, і потім прийшла звістка про утечу Богдана (Пам'ятники с. 175.)

помочи хана кримського—„дав він нам поміч, памятаючи, що ми також помагали їм кілька разів против їх ворогів, в таких ж пригодах“¹⁾).

Хмельницький, очевидно, не договорює умисно,—щоб часом не скомпромітувати короля перед ворожими йому панами надмірно широкими виявами його порозуміння з козаками. Але кінець кінцем, коли згадаємо те, що знаємо про зносини короля з козаками і про ту агітацію, яку Хмельницький вів між козачиною,—зміст його листу стає зрозумілим. Невдоволена шляхетським режимом козащина зробила сецесію на Запороже, щоб там організувати ся незалежно від режиму усталеного ординацією 1638 р. і служити королеви,—котрий дав немов свою згоду на організацію такого свobodного козацького війська своїми переговорами і листами 1646 р.

Се було не те, що містило ся, правдоподібно, в королівських листі. Володислав хотів від козаків морської диверсії, і тепер, одержавши перші відомости про утечу Хмельницького на Низ і якісь заворушення там на Низу, він, очевидно, представляв собі, що се козацькі заходи до морського походу, про котрий він колись з ними домовляв ся. В листі до Потоцького (звісного нам, на жаль, тільки з відповіді Потоцького з дня 31 марта н. с.) король очевидно стримував його від усяких воєнних кроків против козащини і радив дати їй свободу рушити ся на море, коли вона того хоче. Потоцький в відповіді заявляє згоду свою з королівською гадкою, що козакам добре дати дорогу на море—не для того, мовляв, що вона того хоче, а тому що се діктують інтереси річи посполитої—„аби та міліція поля не залягала і не забувала давнього способу воювання, що може придати ся в будучности“. Але заравом підносить, що Хмельницький добиваєть ся не того, щоб іти на море, але щоб жити в стородавній своєволі, „а ті святі постанови річи посполитої, для котрих стільки було положено труду і крови шляхетської проліто [себ-то ординація 1638 р.],—аби шию собі зломити“²⁾).

Се була правда, Хмельницький і його товариші не заявляли ніякої охоти іти на море. Їх завдання лежали на волости—в скасуванні ординації 1638 р. і відновленню порядків з-перед повстання Павлюка. Морський похід їм був зовсім не потрібний, і про королівське поручення—йти на море ми з козацьких кругів зовсім не чуємо. Чуємо що иньше: що Хмельницький готуєть ся до війни „з Ляхами“ з волі і наказу короля. Инакшими словами: король жадає помочи

¹⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 21—Памятники ч. 27. Подібне ж в листі до Заславського з того самого дня у Міхаловського ч. 20.

²⁾ П. кн. Міхаловського с. 8—Памяти. с. 198.

козаків против ворожих йому панів, котрі його не слухають і против його волі гнітуть козаччину.

Ся ідея убираєть ся в різні форми—то релігійні, то політичні.

Так ми бачили вище оповідання Климова, як йому Хмельницький казав, що король підіймав козаків на Ляхів за грецьку віру стояти. Оповідання переказане не конче мабуть докладно, але що щось в таким роді виходило від Хмельницького і йшло між козаччину, се не підлягає сумніву. Гридин, будучи на Запорожю під час агітації Хмельницького, як ми бачили, теж чув, що Хмельницький організував похід і підіймав на Ляхів „по королівському велінню“. Запорожець „Тимошка Семенов“, що був в весняній кампанії 1648 р., також оповідав в червні того-ж року, що се король підняв орду на Ляхів і віддав їй в неволю Потоцкого й иньших. Він, король, постановив перейти на православну віру, збираєть ся затим приїхати до Київа по жнивах, і всіх Ляхів хоче перевести „в християнську віру“¹⁾.

З другого боку агітація мусіла вдаряти в струни боротьби в союзі з королем проти панів-Ляхів, які против волі короля поневолили козаків ординацією 1638 р. і хочуть винищити саме імя козацьке (листи Хмельницького з 12 червня)²⁾. А можна з усякою правдоподібністю відгадувати ще оден варіант — обрахований спеціально на шляхту, що так сильно підтримувала Хмельницького і в такій величезній масі виступає в рялах козаччини³⁾. Се боротьба з магнатством, яке обсіло спеціально східню Україну і зробило собі з тутешнього землеволодіння виключно магнатську монополію. Викинути відси магнатів і дати простір дрібно-шляхетському і козацькому землеволодінню — се ідея, яка вповні могла уміщати ся в рамках повстання, в представленнях його шляхетських учасників. Вона відзиваєть ся не тільки в промовах Хмельницького перед комісарами 1649 р., але й гень пізнійше, навіть в „статях“ Б. Хмельницького: в його спеціальній опіці для інтересів шляхти, яка пристала до козаччини.

¹⁾ Акты Моск. госуд. II ч. 358, пор. 347. Ся поголоска про сподіваний приїзд Володислава на Русь—до Смоленська, відти до Київа, до Печерського монастиря, взагалі була дуже поширена тоді на Україні. Один з варіантів поясняє, що король тікає на Русь від шляхти, що задумала його отруїти (мабуть за його привязанне до руської віри і народу), тому з його приїздом треба сподіватись великої усобиці—іб. ч. 234, 345.

²⁾ Сей провідний мотив почув шість літ пізнійше архидіакон Павел, розпитуючи Українців про причини і обставини повстання Хмельницького, й положив його в основу своєї історії Хмельниччини. Король, приятель Хмельницького, змовив ся з ним потайки, що Хмельницький підійме повстанне, а король буде помогати йому військом, щоб знищити всіх магнатів лядської землі і стати володарем необмеженим: правити самому, а не підлягати їм правлінню. Король дійсно зносив ся з Хм. і підтримував його в початках повстання, — годі магнати, довідавши ся про се, отруїли короля і він умер (Путешествіє м. Макарія II с. 10—12).

³⁾ Див. вище с. 118.

В сих ріжних версіях легітимна легенда — віра в спочуте короля повстанським планам і в його поміч, моральну чи реальну, плянованій боротьбі козацтва з магнатами і їх воєнними силами, мусіла грати не однакову ролю, але мала своє значінне. Вона була не нова: звучить дуже виразно і в агітаційних відгомонах 1637 р., а можна піти ще назад і вказати на поголоски про союз короля і австрійської партії против опозиційників, що ходили в 1590-х рр., як бачимо з нововідкритих матеріалів¹⁾). Потайні зносини короля і двору з козаками в останніх роках 1646—7 давали сій легенді реальнішу підставу, ніж коли-небудь, і вона без сумніву, відограла дуже значну ролю в агітації, почавши від перших стадій її.

Розумієть ся, ми не можемо сказати, що ті заходи, які Хмельницький робить під сими кличами для організації своїх сил в перших місяцях, були докладно продумані і упряновані наперед, коли він тільки ще тікав на Низ. Багато дечого могло бути піддане тими обставинами, які він стрів аж на низовім ґрунті. Але провідна ідея, хоч би в неясних обрисах, мусіла у нього бути: зібрати на Низу козащину і підняти її до боротьби для повалення ординації 1638 р.

Що при тім Хмельницький мусів сподівати ся активних виступів з боку польського війська і польської старшини против себе і своїх заходів, се, розумієть ся, мусіло йому бути ясне. Його нарікання на виступи Потоцького — тільки звичайне козацьке прибіднюванне. Чи сподівав ся він з боку короля якоїсь помочи своїм плянам, се більше ніж сумнівне. Хмельницький мусів настільки звати польські відносини, щоб тамти безсильність короля, і ледво чи рахував на щось більше понад агітаційне значінне своєї легітимної ідеї.

Весняна війна 1648 р.

Розвій повстання. Союз з Кримом. Похід Потоцького. Жовті Води і Кореувь.

Зберім тепер разом сі вказівки сучасних джерел про розвій повстання і конфлікту його з Річею-посполитою, чи то її воєнними силами на Україні, що стояли під проводом гетьмана Потоцького.

На Січи, згідно з ординацією, стояла значна козацька залога. Поза нею на Запорожжю було чимало затишних кутків, де пробував ріжний своєвільний нарід, що не переводив ся весь сей час, як ми бачили вище з ріжних епізодів 1640-х рр. До нього звернув ся Хмельницький, прибувши в грудні або на початку січня 1648 р.

¹⁾ Król potajemnie posyłał do niżowych kozaków, dając im pieniądze, aby na ten sojm przybyli do Warszawy pomoc wszelkich rozruchów przeciwko tym, którzy by chcieli być przeciwni Rakuskiemu domowi — Dyaryusz sejmowe z r. 1591—2 c. 387.

на Запороже, з своїми розмовами про панські утиски, утрачені вільності і спочуте короля до боротьби козаччини за свої права, і знайшов послух і відклик.

По словам Гридина, Хмельницький почав свою агітацію в середині січня ст. ст., вірніше — вона в сім часі стала вже голосна на Низу. І вже в сій стадії грають ролю „королівські листи“. Тоді чи самим Хмельницьким, чи його прихильниками могла бути пущена історія про те, як пильно були затаєні панськими прислужниками сі дорогоцінні листи і як „штучно“ видістав їх з укритя Хмельницький.

Легенда ся підіймала інтерес до тих листів, збільшала їх цінність. Але не видно ніде, аби був звисний дійсний зміст тих листів, чи листу королівського, і можна сильно сумнівати ся, чи читали ся ті листи коли-небудь і ким небудь і чи взагалі були вони в руках Хмельницького. Дійсний зміст того листу, який був даний козакам в 1646 р., досить мало міг відповідати агітаційним мовам, які йшли від Хмельницького і його товаришів, і певно, більше робили вражіння таємничі згадки і натяки на сі листи і потайні розмови з королем, ніж дійсне зазнайомленне з їх змістом.

Можемо прийняти пізнішу згадку Хмельницького, що перші кадри його одномишленників не виходили за 250 чоловіка, — але тільки в дуже ранніх стадіях агітації. Вона йшла жваво й захоплювала все ширші круги. Вже десь не пізніше січня ст. ст. Кречовський, вибравши ся на розвіди в степи, на вість про бунтованне козаків Хмельницьким, стрічає висланників його¹⁾, що йдуть від нього очевидно в пограничні осади волости — приєднувати їх до повстання. На Запорожжю ж в другій половині січня ст. ст. число прихильників повстання було вже таке значне, що Хмельницький розпочав підздову війну з залогою, що стояла в Січі, заразом агітуючи серед реєстрових козаків, щоб перетягнути їх на свій бік. Кінець кінцем дня 30 ст. ст. січня він заволодів Січею і при тім вся реєстрова козаччина дійсно пристала також до Хмельницького. Се, очевидно, той реальний момент, що в оповіданнях, записаних Кунаковим, описуєть ся як погоня за Богданом 500 козаків і 300 Ляхів, в котрій козаки пристають до Хмельницького, а Ляхів побивають (вище с. 170).

Се був дуже важний успіх повстання; по словам Машкевича, до Хмельницького „почало горнути ся що тільки жило“. Опанувавши Запороже, міг він уже з більшою надією повести переговори з Татарами, і по словам анонімного мемуариста, вони вже в лютім при-

¹⁾ Памятники с. 175 (див. вище с. 167).

вели до якогось порозуміння, скріпленого видачею Богданового сина в закладні. Гридин знає про два посольства Хмельницького в Крим і довершенне союзу з Татарами представляє собі фактом трохи пізнішим. Московське донесення оповідає про офіційне посольство козаків до Криму як факт з останніх днів лютого і перших днів марта.

Крім московського донесення деякі подробиці про це посольство дає турецький хроніст Наїма-Челебі. Він каже, що при кінці квітня 1648 р. від кримського хана прибув посланець до султанського двору і оповів, що козацька громада загніджена в місцевості званій „Жовтим Очеретом“, відвернула ся від Ляхів і відмовивши їм послуху, прислала до кримського хана одного чи двох головніших своїх достойників з такими словами: „Бажаючи вашої опіки на будуче, ми душею і тілом будемо в союзі з вами служити на користь ісламу в будучих війнах; з Ляхами ми розірвали зовсім; просимо вас: візьміть від нас закладнів і згодьте ся на союз з нами“. Хан показав всяку почессть тим послам і згодив ся уложити союз на всіх умовах, ними предложених; обіцяв післати їм поміч в поході на Ляхів, вчинити великий набіг з ордою і взагалі обіцяв помогати їм¹⁾.

В польських кругах таку охоту Татар толкували тим роздражненнем, яке викликав в Криму останній набіг Ол. Конєцпольського. Се вповні правдоподібно — міг навіть Хмельницький, сам покривджений Конєцпольським, ударити в сю струну — відплати Конєцпольському за його набіг. Але поза тим були й інші мотиви, які сам разом прихилили хана до союзу з козаками, котрих Орда стільки разів покидала на боже призволення в їх конфліктах з Польщею. Хан був роздражнений, що йому не платили „упоминків“. В Кримі саме пройшла велика усобиця, яка ледво не перевернула самого хана²⁾. Щоб залагодити розбурхані сили, найкращим виходом була успішна війна, добичливий похід, а спільний виступ з козаками давав на се добрі вигляди. До того, як оповідає московська реляція, в Криму був тоді сильний голод: „минулого року хліб не родив ся, і тепер худоба, вівці і корови здихали і „чорні Татари“ війні раді і без війни їм до літа ніяким чином не прожити“³⁾.

На сі вісти про агітацію Хмельницького на Низу, погром січевої залози і трактати з ханом сильний рух став прокидатися „на волости“, серед пригнетеної „золотим спокоєм“ української людности. Потоцький, оправдуючи свій марш на Україну супроти невдоволення короля, толкується, що мусів зробити його між иньшим і з огляду

¹⁾ У Смирнова Крымское ханство, с. 539.

²⁾ Про неї у Смирнова с. 531 і д.; интересна записка Освенціма с. 210.

³⁾ Акты Ю. З. Р. III с. 180, пор. Акты Москов. госуд. II с. 216.

„на прошення милої братії“ (шляхти), „з котрої одні, ратуючи жите і майно, утікали з України до війська, иньші, вістаючи ся на місці, але не покладаючи ся на власні сили супротивлення, горячими прошеннями понуждали мене, аби мою присутністю й помічю ратував Україну в її теперішній небезпеці і спішив гасити погибельний огонь. Бо вже так був зайняв ся, що не було вже такого села, такого міста, де б не клякано до бунту (na swą wola) і не роблено замислів на здраве і майно панів своїх і державців. Буйно домагали ся вони своїх заслуг¹⁾ і часті заносили жалі на кривди і докуки, і се було вступом до бунту. Во не так їх від того боліло, як від ординації річи посполитої, від правління і власти старшин, іменованих їм від вашої кор. мил. Вони хочуть не тільки зломити її, але й самовластно панувати на Україні, трактати з посторонніми монархами укладати і все те робити, що їм сподобаєть ся“.

По словам Потоцького, тільки його швидкий марш і ріжні заходи против повстання стримали його вибух, що готовий був обняти усю ту східно-полудневу Україну вже в тім часі, місяці марте ст. ст. „Як би не ужив я антідоту поспішности, вибухнув би вже такий огонь на Україні, що тільки б великими силами або не швидко міг бути загашений. Сам оден князь воевода руський [Ярема Вишневецький] відібрав від своїх відданих кількадесять тисяч самопалів — а що ж у иньших! А вся та стрільба з людьми мала пристати до бунту Хмельницького. Коли б тому всьому не запобігло ся від перших початків, не позабирано армату по ріжних замочках, що своеволя збирала ся захопити, легко може ваша кор. мил. зміркувати, що наазбирало ся б тої своеволі і що вона наробила б в державі ваш. корол. мил.“²⁾.

Хоч Потоцький, щоб оправдати свій марш на Україну пред королем, міг старати ся представити становище України в можливо небезпечнім виді, про те намальована ним картина тривоги і руху для того моменту, коли лист писано (31 марта н. с.)³⁾, мабуть не далеко відбігала від правди. Тільки свій марш на Україну Потоцький рішив, не чекаючи тої паніки на Україні, і перше ще, ніж вона прокинула ся.

Як ми вже знаємо (с. 139), Потоцький вже з осени дуже підозріливо дивив ся на українські обставини, пророкуючи вибух козацького бунту при першій нагоді. В правительственных кругах проєктовано комісію, яка б виплатила залеглу плату козакам і розглянула б їх жалі. Але Потоцький, видно, не покладав на неї особ-

¹⁾ Правдоподібно, мова про невиплачену козацьку плату.

²⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 4.

³⁾ Про дату дав. вище с. 168.

ливих надій, і вона дійсно ніяк не могла зібратися, бо не мала з чим їхати — не було грошей на виплату, коли козакам належало вже 300 тис. золот. Комісари прибули на Україну аж весною, коли Потоцький ладився до війни, і такі грошей не привезли, так що ні з чим було й зачинати: гроші поспіли аж під Корсунь.

В раніших листах Потоцький признавав великі кривди козацькі і жадав репресій на українних старостів, але тепер, при перших симптомах руху між козаками загорівся бажанням за всяку ціну приборкати їх. Король намовляв дати спокій з оружними заходами, а пустити козаків на море. Кисіль писав потім, що і він і інші сенатори теж радили Потоцькому „не шукати одного козака по силавах запорозьких, не висилати на Дніпро інших козаків, але затримати їх при війську річи посполитої, приласкавши якось“¹⁾. Маємо справді оден лист Кисіля до Потоцького з 16/III в тоні дуже обережного і неспілого прошення за козаками, — аби гетьман вглянув в їх становище, в їх жалі подані з Запорожа. Бо їх теперішні полковники в дійсности являють ся старостинськими слугами і не боронять інтересів козацьких. Отже заспокоївшу Україну приходом коронного війська, нехай би показав війську козацькому всяку ласку і направив соймовою ухвалою що треба²⁾. В таких же, очевидно, лагіднім тоні держані були листи до Потоцького від старого Любомірского, воеводи краківського, про котрі з признанням згадував потім Хмельницький, знайшовши їх в кореспонденції Потоцького по корсунським погромі³⁾.

Але Потоцький відповідав (в тім же листі з 31 марта до короля), що він, хоч признає користним пустити козаків на море, але наперед мусить заспокоїти козаччину і задавити всякі прояви бунту. Посилав ся на те, що човнів готових однаково нема, треба час на їх виготовлення, „а хоч би й були готові, важно, щоб козак, коли буде потреба в тім, — виправлені були [на море] заспокоєні, в повнім порядку. Бо, боронь Боже, як би той пункт не заспокоїв ся, а вони вийшли на море, то повороті підняли б бунт невгасимий, і ледви чи ординація річи посполитої не мусіла б зникнути. А як би ми гостро за нею обставали, поготів будемо мати з ними війну“.

Властива причина сеї неохоти до морського походу, очевидно, лежала в тім, що Потоцький, пам'ятаючи бурю, викликану в шляхетських кругах военними замислами короля, не хотів накликати на себе нарікань, дозволивши козакам зачіпити Турка. Тому шукав

¹⁾ Лист з 27/V в збірці Шайнохи дод. 5.
ським — Рнб с. 303, і відтн Sprawy i gzeszu ukr.

²⁾ Виданий (дуже лихо) Р.-Гавроцьким
³⁾ Пам. кн. Міхаловського ч. 5

усяких мотивів против королівського пляну, — хоч в даний момент сей плян був дійсно спасенним. Роялісти, зводячи потім весь королівський плян війни против Турків до ідеї запобігти козацькому повстанню такою війною, могли з повним правом вказати, що коли б Потоцький в той момент задекретував похід на море, се певно відвернуло б козаччину від агітації Хмельницького. Ослабило його союз з Татарами і відвело б всю пізнішу грозу від Польщі. Але Потоцький тоді або не розумів сього, або й розуміючи не хотів ризикувати своєю репутацією у шляхти, і стояв за приборканне козаччини.

Супроти королівських відмовлянь від воєнних виступів він запевняв що рушив на Україну не для того, аби проливати християнську кров, „яка може бути в своїм часі потрібна річи посполитій“ (!). „Досі не пролито ще одної краплі козацької крові військом королівським, і не буде пролито — аби тільки покорили ся, відложивши свою легкодушність і ароганцію, та задавили своє завзяте“, писав він в тій же листі з 31 марта. Запевняв, що його заміром було „не добуваючи броні, одним страхом закінчити війну“, і оповідав про свою виrozumість для Хмельницького, до котрого кілька разів посилав, заохочуючи його, аби піддав ся, і обіцював „милосерде і пробаченне його вчинків“.

Все се, очевидно, малозначні фрази. Потоцький міг вперед знати, що Хмельницький не на те тікав на Низ, аби ставати потім в ролі помидуваного грішника перед сердитим гетьманом. Правдоподібно від першої вісти, що Хмельницький прогнав козацьку залогу з Січи, в мислях Потоцького був уже рішений плян — іти військом на Запороже і задавити козацьку своєволю тут, в останнім її захисті (таку ціль мала пізніша експедиція Стефана Потоцького). В однім збірнику документів до часів Хмельниччини маємо два листи Потоцького. Один — се наказ полковникови канівському, аби разом з полковниками чигринським і переяславським ішов яко мога спішно на Запороже, і разом з козацькою залогою приложив усі зусилля до того, щоб погромити „того бунтівника“, безоглядно, „в пень“ стинаючи всіх учасників повстання. Він має дату 13 лютого. Другий лист, з дня 20 лютого в Корсуню — се відозва до всіх, „хто при Хмельницькім пробуває, аби з тої своєвільної купи розійшли ся, а самого Хмельницького видали. Инакше майно їх на волости буде пограблено, сімі побиті, і Потоцький доти не вийде з України, доки йому Хмельницького не видадуть, і козаки не покорають ся. Відозва ся має примітку, що її відіслали козаки-бунтівники до пана маршалка — очевидно, як доказ немилосердності Потоцького, на яку так нарікали.

Прикмет підроблення в обох сих листах не помітно — хоч я, признаюсь, рад би був їх знайти в збірнику більш авторитетнім¹⁾.

Що до листів Потоцького до Хмельницького, про котрі він згадує, не маючи їх, не можемо оцінити, скільки в них дійсно було якоїсь миролюбивости. Досить вона сумнівна, і в кождім разі, коли там і були які миролюбиві слова, то Хмельницький їм не надавав значіння. Він рахував ся з перспективою польського походу на Запорожжя мабуть від перших вістей про марш Потоцького на Україну і пізніше рахував „наступленне“ Потоцького на себе трохи не від найперших своїх заходів на Запорожжю. Про всякий випадок укріпляв ся в сусідстві Січевого коша „на Бучках“²⁾, ладив ся до війни, до облоги.

На листи і посольства Потоцького Хмельницький, по словам Потоцького, довго не відповідав нічого і затримував у себе його

¹⁾ Збірник, переписаний рукою XVIII в., в бібліотеки Милшків, недавно ввійшов до бібліотеки Осоліських (No. 3564) — містить збірку документів до історії Хмельниччини, переважно звістий з інших анальоїчних збірників, в яких досить вірних. Очевидно, сей збірник цитував Кубала в своїй монографії про Ю. Осоліського як рукоп. краківської академії No. 442, без подання сторін. Згадані документи висані в ній на с. 52 і 53. Кубала вважав їх за додатки, долучені до листу Хмельницького до короля з 12/VI—II с. 180. Наводжу їх в цілости:

Copia listu producowanego krolowi imci od imci pana krakowskiego hetmana wielkiego do imci pana pułkownika kaniowskiego pisanego.

Poniewasz na waszności residentia zaporozka, spiesz iako nauptredzey na Zaporozze, zeby waszec tego buntownika pogromic mogli. In socios tey pracy przydaie waszeci panow czehrynskiego y pereaslawskiego pułkownikow, roskazuie abyscie waszec wszyscy dusznie starali się, albo był poimany albo tez znieiony. Tu plac oswiadczenia cnoty y zyczliwosci ku rzeczy pospolitey. Na nie się waszec nie ogladac, w pien wszystkich scinac. Jezeliby który z kozakow nie chciał waszeci parere y dzielnie z tymi swawolnikami rem agere, notuy ze ich waszec, a ia severe to ganic obiecuię. Będziecie tam waszność mieli dwiescie dragonow z Kudaku, z ktoremi tego zdraycę znosic, u nie odstępuiecie go, dokąd go albo wezmiecie albo nie wezmiecie albo tez znieiecie. Oddawam się zatym etc. Data Warbiczu die decima tertia februarii anno millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo. Wm. pana zyczliwy przyciaciel Mikołai Potocki kasztellan krakowski hetman koronny.

Uniwersalu copia producowanego i krolewskiej mosci Władysławowi, do rąk imci pana marszałka od kozakow rebellizantow odesłana.

Mikołai Potocki z Potoka kasztellan krakowski, hetman wielki koronny, barski, nizenski etc. etc. starosta. Waszyscy którzy sie kolwiek przy Chmielnickim bawicie! Przestregam y napominam, abyscie sie z tey cupy swawolney rozeszli, a samego do rąk moich oddali, wiedząc o tym, jezeli tey moiey nie wykonaci(e) woli, wszystkie dostatki wasze, które we włosci waszey macie, zony, dzieci wyscinac roskazę. Tosz imsc pan wojewoda czernichowski hetman polny koronny uczyni, który wszystkich z Umanszczyzny popisac roskazal, y obiecuię to, izeli się za wzcieciem tego uniwersalu nie powrocicie, zarowno surowosc nad wami wykonywac. A zeby ta obietnica moja do skutku przyszła, dotąd nie zniđe z Ukrainy, dokąd ukorzeniem y oddaniem tego zdraicy ukoiony nie bedę. Nad to obiecuię wam, iz się i na Zaporozu nie osiedzicie: nie tylko ode mnie zycia swego nie będziecie bezpiecnymi, ale tez od Tatarow y od Moskwy — wszędzie wam będzie ta swawola ganiona. Dla lepszey tego uniwersalu pewności reka sie swoia przy pieczęci przycisnieniu podpisuię. Data w Korszuniu die wigesima februarii anno Dni millesimo sexcentesimo quadragesimo octavo.

²⁾ Бучки Великі і Малі — протоки в безконечній сітці, що творить ся на усто Базавука до Дніпра (див. у Еварицького Вольности запорожских козаковъ с. 182).

післанців, тільки на посольство Хмелецького дав відповідь. Те що ми маємо від нього — вичисленне кривд, виняте з якогось листу, чи устного поручення до Потоцького, і переказані Потоцьким умови, які Хмельницький ставив для занехання свого повстання, можуть справді належати до сього посольства Хмелецького, і не знати чи були поза тим ще якісь листи від Хмельницького до Потоцького чи інших достойників в Запорожжя. Хоч у пізнійших письменників говорить ся про різні листи його, якими він старав ся прислати увагу польської сторони¹⁾, а в сучасних листах з лютого і марта ми стрічаємо парафрази різних жалів з Запорожжя і виясненнь причин повстання²⁾, але конкретної вказівки на якісь писання Хмельницького і товаришів я не бачу.

Умови передані Хмельницьким через Хмелецького при кінці марта н. ст. в кождім разі не були призначені на те, щоб заспокоювати і замилювати очі Полякам. Скасування ординації 1638 р., повернення давніх вольностей козацьких і виведення польських військ з України — се були жадання дуже далекосяглі і звучали, як ультиматум з козацької сторони. Як останній привід до війни були вони очевидно прийняті й Потоцьким.

Про военні заходи Потоцького ми знаємо вже, що передові сили на Запорожжя були вислані в початках лютого, і слідом сам Полоцький рушив на Україну. В однім часі з ним полетів на Україну і польний гетьман з Виниці. На збір хоругвам був визначений день 13 (23) лютого. Але новий лист від комісара, що він розпустив реєстрових козаків, зіставши ся тільки з польськими хоругвами, і просить рятунку, змусив Потоцького відкликати сей термін і веліти поспішати як скоріше; взагалі він „дуже журился і спішив“³⁾. Штаб-квартирою був Корсунь.

Кварцяного війська, що рушило з Потоцьким, могло бути коло трьох тисяч (всього рахувало ся тоді в кварцянім війську 3510 чоловіка: гусарів 1040, козаків 1170, драгонів 900, пішаків 300⁴⁾).

¹⁾ Згадка листу, з 2/IV, що Хмельницький tylko się ofertami bawi (Міхаловск. ч. 5), може накривати ся в відповіді привезеною все тим же Хмелецьким, з котрою сходять ся теж, що оповідає він про зміст „оферт“ Хмельницького.

²⁾ Напр. в цитованім листі Масковського з 16/II, Кисля з 16/III, і т. в. В збірці Грабовського Ojczyście wspominki II с. 111 надрукований лист Хмельницького до Потоцького з Запорожжя, дня 3 марта, без подання джерела, тому трудно рішити про його автентичність. Хмельницький оповідає причини своєї утечі на Запорожжя, згадує про безрезультатні прошення Потоцького за Хмельницьким у Ол. Конецпольским, і питає, чи може покласти ся на далі на оборону його перед Конецпольским (można li to gęsz abyś mię wprapa mógł w zdrowiu mojem od tego pana bronić? bardzo bym rad na sliachetne a pańskie słowo wprapa zawierzył, a na inszego ni na kogo nie mogę się spuścić).

³⁾ Bardzo frasuje i pospiesza, лист Масковського з 17/II, Z dziejów Ukrainy с. 490.

⁴⁾ Górski, Historia jazdy polskiej с. 60.

Наново були покликані козаки і ставили ся; приведено їх для певности до присяги¹⁾. Чекали помічних полків від комісарів і ріжних иньших панів, до котрих розіслав завізвання Потоцкій. Але вони стягали ся помалу, тому на военній раді в Корсуні рішено тим часом вислати на Низ свій авангард, зложений з польських і козацьких полків.

Се був погибельний плян, що послужив першим кроком в цілїм ряді півнійших катастроф, так що з півнійшого погляду аж дивно було, як могло бути прийняте таке небезпечне рішення. В листі, писанім з обою, Потоцкій так означає завдання сеї експедиції: вона була післана почасти для приборкання бунтів козацьких, почасти для сторожі Запорожа²⁾. Головним ініціатором її оден учасник походу називає комісара Шемберґа і каже, що Потоцкій потім відказував на сі лихі ради³⁾; але трудно покладати ся на сі відзиви: на Шемберґа як на мертвого валили потім все.

Очевидно, польські вожди за всяку ціну хотіли не допустити Хмельницького на волость, щоб тут не вибухнуло зараз повстанне, — змагали до того, щоб паралізувати його на Низу і там задавити. Рахунок властиво був вірний, тільки переведенне сього пляну стояло в рішучій суперечности з тими усіми розважними гадками, які сам Потоцкій висловляв хоч би в своїм листі до короля з 31 марта. Він рахував тоді сили Хмельницького на 3000 чоловіка. Знав про його трактати з Татарами і помочи, які він брав від орди, що стояла на нижнім Дніпрі. Підчеркував непевний настрій козаків, які готові прилучити ся кожної хвилі до повстання. І от вислав против сього небезпечного, необчислимого в своїх силах і засобах ворога, що закріпив ся на далекім і незвіснім терені, невеличку експедицію — в роді тих панських походів, які собі робили в степи тому кілька місяців Конєцпольский або Вишневецький.

Рішено було післати козацькі полки—мабуть рахуючи на їх знанне місцевости, і з ними частину кварцяного війська, але при тім

¹⁾ Про сю присягу, крім анонімного мемуариста (Памяти. с. 176) згадує Потоцкій в листі до прімаса з 17/V, що починаєть ся тими характеристичними, грайчливими словами: *Po złotym pokoju, po swobodnych czasach burzliwa tempestas u straszne bellorum fulmina następują: Kozacy zaporowscy post praestitum przed kilką niedziel fidelitatis juramentum starszynę swoję rozstrzelawszy, wyscinawszy, z chanem y ordami iego wszystkiami złączyli się i przeciwko panstwow i. k. mci we stu tysięcy ordy idą y częśc woyska naszego szczęcią dla poskromienia buntów kozackich, szczęcią dla straży Zaporozża posłaną u Żółtych Wod w polach oblegli* (рпк. бібл. Чарторайських 379 л. 17, Нарушевича 142, 73).

²⁾ Див. цитату в попередній нотці. Пор. листи Потоцкого на с. 180.

³⁾ *Nikt inszy przyczyną tego, powiadał, nie był, tylko pan komisarz, który u sam zginął — Bog dał zeby za wszystkich, завважає оден з меньших учасників походу, Белгацкий в своїм листі (в збірнику Sprawy i rzeczy ukr., копія у Іоаннівського с. 51, дві в теках Нарушевича, No. 143).*

нашось постановили поділити сі сили на два відділи: сухопутний і річний, що мав іти долі Дніпром на байдаках і десь на Ниву вийти ся з сухопутними полками. „Подем“ післано половину реєстрового війська під началом самого комісара Шемберга, сім хоругов драгонських, що були при комісарі і полковниках реєстрових, і чотири „казацькі“ кварцянні хоругви з їх ротмістрами.¹⁾ Між ними був і син гетьмана Стефан Потоцький, „староста деражинський“, котрому очевидно призначали ся лаври сеї експедиції, на яку дивили ся справді як на якусь панську прогулку. Разом з різними волонтьорами, що впросили ся в експедицію гетьманича, польського війська могло там бути коло 1200—1500²⁾ та козацького 2000—2500. Більше польського війська гетьмани і не могли післати, бо їм самим в тім моменті зіставало ся мабуть не більше, як 2000—3000, а в ним треба було тримати в страху і послуху волость. Друга половина козацького війська з полковниками Кричевським, Вадовським і Гурським³⁾, і обома осавулами військовими Ляшем і Барабашем, поплила Дніпром. Правдоподібно обидві партії мали зійти ся коло Кодака, щоб там дістати деякого военного припасу⁴⁾.

Сухопутна експедиція рушила 21 квітня н. ст. і без перешкод пройшла протягом тижня на вододіл Інгульця і Дніпра, „дванадцять миль від Чигрина“, зближаючи ся до Кодака. Аж 29 квітня ударив на них Хмельницький з значним військом і частиною орди. Поляки заложили ся табором коло балки Жовтої Води⁵⁾ і боронили ся протягом двох тижнів, чекаючи помочи від головного війська⁵⁾. Хмельницький, займаючи їх дрібними піддадами, не спішив атакувати, чекаючи Татар, що прибували до нього поволі, і головну увагу звертав на те, щоб не дати вийти ся разом так необачно розділеним частям польського війська.

Післані ним люде збунтовали тим часом козаків, що плили Дніпром. От як оповідає про се комендант Кодака Гродзіцький в листі до Потоцького, на підставі відомости, принесеної йому двома мушкетерами, що були післані до того козацького війська з ріжним гарматним припасом :

¹⁾ Такі відомости маємо в листі Белгацького з 13—20 мая—одним з найбільш цінних матеріалів до історії сеї експедиції.

²⁾ Коло 1200 виходить з рахунку Белгацького і также рахує Ерлич—з dwanaściecielet kwarcianego żołnierstwa (I с. 63); Кушенич (с. 20) і Пасторій (с. 12)—1500; інші рахують більше, але все се люде дальші від подій, а Белгацький був в гетьманським війську і знав справу докладно.

³⁾ Сих називає Радивил, рук. 117 л. 101.

⁴⁾ На Кодак, як на ціл дніпрового походу вказують в своїм оповіданню в Ніжині „находки“ Потоцького—Акты Моск. Гос. II ч. 346.

⁵⁾ Місцевість сю і останки окопів описує Дубецкий в справозданню: Pole bitwy u Żółtych Wód, stoczonej w maju 1648 r. (Rozprawy i sprawozdania wydz. hist.-filozof. XII), а Еварицький при т. II своєї Історії Запорозьких Козаковъ подав і виписки їх; се досить типовий „лайдан“ („роблена могила“, як називали її місцеві люде).

„4 мая (н. ст.) коло Камінного Затона все військо Запорозьке, що йшло водою, збунтовало ся і позабивало полковників і всю старшину. Почав ся бунт так: оден ухопив корогву і почав кликати до чернецької ради. З чернецької ради побігли всі за ним. Іл'яш осавул кинув ся до рупниці та до них, але його зараз почали бити обухами, вхопили і так само всіх иньших старших — побрали живцем і вже другого дня після ради повбивали. Вибрали старшину: гетьманом Джалалія, а осавулом Кривулю. Була рада у них закликати ¹⁾ орду і хана, і йти разом добувати пана комісара, а потім на Кодак ²⁾).

Між убитими старшинами Радивил називає ще Калененка, Олеська, Гайдученка і Нестеренка ³⁾. З козацьких полковників-шляхтичів иньші згинули, Кричевський же, як особистий приятель Хмельницького, котрого вважали його спасителем, був відставлений до козацького війська. Він пристав до нього і став одним з виднійших полковників.

В головнім війську якийсь час потішали себе поголоскою, що се збунтоване військо не прилучить ся до Хмельницького, — бо його союз з Татарами не сподобав ся козакам, і вони нарікають, що він побісурменив ся ⁴⁾. Але сі ілювії були короткі: реєстрові полки пристали до Хмельницького, і він з тим більшими силами міг тепер ударити на жовтоводський відділ. Одначе—оповідали—якийсь час він що держав свої сили в резерві против головного війська, що вирядивши козаків і драгонію наперед, поволі поступало за ними й собі, збираючи сили ⁵⁾.

Гетьмани були вже за Чигрином, але не дістаючи відомостей від переднього війська, кінець кінцем завагались і, не рушаючи далі, стали табором тут та почали фортифікаційні роботи. Тепер всього війська було з ними коло п'яти тисяч: дневник, списаний з оповідання якогось мушкетера-участника ⁶⁾, рахує кварцяного війська 3000,

¹⁾ Вар.: перевести через Дніпро.

²⁾ Памятники, I, ч. 6 (відмінна, трохи повніша копія в ркп. публ. бібл. пол. No. 129, я користаю і з неї).

³⁾ Ркп. 117 л. 100 об.

⁴⁾ В шляхетських кругах навіть обертав ся текст промови ніби-то якогось козацького бесідника против союзу з Татарами: „Пане гетьмане (варіант: „отамане“) і панове молодці! Вольно, що воля гетманська і ваша, але не знаю, чи будеть то гаразд, щобсьми мали поган собі за опікунів брати. Бог дасть, і військо наше може то справити, що без тих поганців можемо Ляхам боронити ся і у короля пана нашого крянд своїх доходити“. На що всі: Гаразд, Вігже гаразд говорить“. Ся промова широко ходила по руках, в дещо спольонізованій формі (я поправив в ній форми й вимову, не зміняючи слів, або краще—півів їх). Але походження її доволі непевне: „Mowa kozaka jednego gdy ssie buntowały, zaciągając Tatarów do wojska Zaporożkiego, gdy Tatarowie posłali do nich, aby im dopomogli przeprawę, або przewozu do Polski 1648 (вар. Mich.: kiedy Tatarowie do Dniestru (Чорт.: Dniepru) sciegali, a do kozaków względem pomocy przysłali). Містить ся в збірнику Іоаннського с. 110, Міхаловського (ч. 8), Осол. 225 (л. 56), Чортор. 379 (л. 16).

⁵⁾ Лист Белгапкого, згаданий вище.

⁶⁾ Пам. кн. Міхаловського, с. 38.

а 2000 помічних полків; з рахунку Белгацького тих помічних полків виходить трохи більше; третій учасник Яскульський рахує всього війська не більше 4000¹⁾). Значніші полки прийшли від Сенявського, Дом. Заславського, з білоцерківського староства Любомирського, а інших ще чекали²⁾).

Прочекавши так коло двох тижнів і не дістаючи ніяких відомостей від передового війська, гетьмани затрівожили ся ще гірше й кінець кінцем діставши відомість про бунт у війську, післанім Дніпром, рішили відступити назад ва волость, мабуть побоюючи ся, щоб в таких непевних обставинах повстанне не підняло ся на волости в тилу. 13 мая н. ст., по трох тижнях від виходу передового війська, вони рушили назад під Чигирин, а потім і далі на північ, на велике здивованне і занепокоєнне свого війська.

Коли відомість про сю ретіралу прийшла до Хмельницького, він всіми силами вдарив на жовтоводський відділ, щоб з ним покінчити. За той час Поляки, не маючи на Жовтих Водах ніяких відомостей з головного війська, розпочали були переговори з Хмельницьким. Подробиці їх не певні, але результат був той, що Поляки видали козакам свою армату чи якусь частину її і зістали ся без армати і без пропуску³⁾). Потім мусли вигнати своїх коней з табора, зіставши ся без води, і зістали ся піші. А нарешті побунтовали ся ім рестрові козаки, що були в їх таборі: довідавши ся про бунт рестровців, післаних Дніпром, вони також передали ся до Хмельницького.

Кінець кінцем збентежене, до решти ослаблене польське військо рушило 16 мая н. ст.⁴⁾ табором назад. Але воно пройшло тільки дві милі, як цілою хмарою впало на нього козацьке військо і вся орда Тугайбея—кількадесят тисяч, як оповідали. Розбили табор польський, почали рубати й хапати. Говорили потім, що при тім зрадили і драґони польського війська, набрані переважно з місцевої української ж людности, тільки повбيرانі в німецькі мундири—natione Roxolani,

¹⁾ Пам. кн. Міхаловського, с. 21, про джерело сього дневника нижче.

²⁾ Белгацький рахує тисячу люда Заславського, тисячу Сенявського (в друкованім Сенявський пропущений), білоцерківських людей 400.

³⁾ Про се в листах зі Львова Остророґа (копія в ркн. Осолінських 3564 л. 28) і Кушевича с. 108 (П. кн. Міхаловського ч. 16)—сі два листи з датою 4 червня сходять ся місцями буквально, мабуть черпали в одній реляції. Коротко у Пасторія, Велшн, с. 12. Більше оповідає анонімний мемуарист (Памятники с. 176): розпочавши трактати, обидві сторони дали закладів, але козацькі закладні від Поляків утікли і щоб дістати своїх назад, Поляки мусли дати Хмельницькому свою армату. Грондський каже, що на переговори з польської сторони був висланий славний полім Чарнецкий; Хмельницький затримавши його у себе, обіцяв випустити Поляків з жовтоводської облоги, коли вони видадуть йому армату, і Поляки на се пристали (с. 58—9).

⁴⁾ Сю дату погрому дають згідно Белгацький, Кушевич, Остророґ—у Шайнохи II дод. 4.

religione Graeci, habitu Germani, як їх іронічно називано по сій афері, що зробила очевидно особливу сенсацію в польським громадянстві¹⁾.

Ціле польське військо було знищене. Стефан Потоцький тяжко ранений дістав ся до неволі, але вмер слідом. Про Шемберга оповідали, що козаки його замучили за всякі кривди, які від нього терпіли, і потім Хмельницький велів прибити його голову на жердку й так носити перед військом²⁾. З усього війська вирвав ся тільки один служка, що добіг до обозу гетьманів і оповістив про сей страшний погром.

Гетьмани, як сказано, почали свою ретіраду 3 (13) мая, в становища свого за Чигирином („п'ятнадцять миль від Жовтих Вод“), де вже розпочали фортифікаційні роботи і заложили укріплений табор. Мотиви такої наглої зміни пляну не були війську объявлені і викликали очевидне здивованне і непевність. Її толкували вістями про велику силу ворожу, що приходили до табору, і бажаннем, відступивши в глибину волости, зміцнити свої сили помічними полками, що громадили ся в околицях Білої Церкви. Здогади мабуть були вірні, а безпосередній привід до повороту дав мабуть згаданий лист козацького коменданта Гродзіцького про зраду козацького війська, висланого Дніпром. Лист сей, висланий ним 9 мая, мусів два-три дні пізнійше дістати ся до рук гетьманів, тільки мабуть не був ними объявлений війську, щоб не псувати настрою. Пересилаючи сей лист канцлерови, Потоцький додав звістку про страшенно великі³⁾ орди татарські, що перевозять ті повстанці, і радив збирати загальний похід та наймати військо на гроші воеводств, вважаючи ситуацію незвичайно критичною⁴⁾.

Хоч як силкувались гетьмани польські затаїти свою тривогу перед військом, воно очевидно переймало ся нею. Сама вже хиткість і непевність стратегічного пляну, яка виявляла ся з таких змінних і суперечних розпоряджень, не могла не впливати лихо на настрої війська.

Наступила мудрість по шкоді. Не вважаючи на всі попередні остереження, громаджені Потоцьким перед королем, тільки тепер перед очами самого його і його товаришів виступила з повною силою не-

¹⁾ Сей іронічний каламбур про тих домородних Німців, що так скоро виявили свою українську природу, широко ходить по сучасних листах—листи Кушевича, Мясковсково, Остророга і Кисіля—Жерела с. 108, у Міхаловского с. 26, у Шайнохи дод. 4 і 5, Пасторія с. 11. певних подробиць битви взагалі не маємо; оповіданне Самовидця про рови, пороблені козаками в Книжих Байраках (с. 9), очевидно переносить подробиці корсунської битви на жовтоводську. Relatia o bitwie pod Zoltymi wodami, котру цитує Костомаров без всякого ближшого означення (витагає з неї другорядні подробиці), досі не віднайдена.

²⁾ Лист Остророга—Шайноха I. с.

³⁾ Haniebnie potężne.

⁴⁾ Лист в додатках у Шайнохи (ч. 1).

безпека можливої стрічи, при таких малих силах і в такій висуненій і відірваній позиції, з переважними силами вброга, коли вони, зломивши передове військо, упадуть на військо гетьманське. „З такою малою горсткою війська противстати поганській силі і хлопському бунтові, котрого жатва многа — нема що й думати“, пише канцлерови Потоцький. „Коли ваша милость не порадиш королеви мудро роздумати ся над сим, кінець державі (actum de republica)“.

Трівoga за долю сина мусіла уступити обов'язкам начального вождя. В інтересах головного війська Потоцький рішив лишити на ласку божу передові полки. Але — рішив тільки на половину, чи — уступив наляганням своїх товаришів лише про око. Наказавши марш назад, в дійсности відступав дуже поволі, робив кількаденні перестанки і вичікував далі вістей від передового полку і від висланих на розвідки вістунів. За цілий тиждень пройшли тільки від Чигрина до Черкасів, і тільки як тут, 9 (19) мая насців до війська недохиток з передового полку та оповів про безповоротну загибель передового війська, Потоцький перервав стоянку і став відступати вже спішно, через Мошни і Сахнівку на Корсунь і Богуслав, в напрямі до Білої Церкви¹⁾. Та страченого тижня нагородити вже не можна бужо, хоч розумієть ся, можна сумнівати ся, чи скоро ретірада могла б спасти гетьманське військо, то в кожному разі ся проволока ще більш погіршила його шанси, давши спрoмoгу Хмельницькому захопити гетьманів неприготованими.

Першого дня з тяжкою бідою дістали ся до Мошен, уйшовши „великі три милі українські, великими пісками, злими переправами через три ріки, прикрими лісами, лісовими дорогами і вкінці довгим мошенським мостом“. Другого дня дістали ся до Сахнівки, стративши день і ніч на переправу через Рось, бо сахнівський міст поломив ся. З тяжкою бідою стали недалеко Корсуня. Але тут гетьмани збентежили ся знову. Під Сахнівкою догонив їх післанець Яреми Вишневецького з-за Дніпра, в листом, котрим сей задніпряньський король віддавав в розпорядження гетьманів своє військо, числом 6000, для боротьби з козацтвом і питав ся тільки, куди має з ним ставити ся²⁾. Очевидно, рішили зачекати його під Корсунем. Дали наказ заложити табор і окопувати ся тут. Був там кавалок старого вала і його велено поправити, а до нього приробити з иньших трьох сторон нові вали.

¹⁾ Докладно описує сей марш реляція, списана з слів мушкетера з полку Денгофа: в Пам. кн. Міхаловського скорочена копія під ч. 11; ширша, з датою 5 червня і докладнішим описом в ркн. Публ. бібл. No 129, тепер видана в Архиві Ю. З. Р. III. VI; є копія і в теках Нарушевича.

²⁾ Так каже сей післанець, Машкевич, в своїм дневнику, — що він догонив військо під Кумейками на Сахновім мості (Zbiór Pamiętników V s. 92), і се мабує правда, хоч дати, подані ним при тім, співзвучють ся значно супроти дійсного маршу.

Військо взяло ся до роботи і поробило окопи, і потім тільки розглянули ся, що позиція для оборони зовсім не підхожа.

Тим часом висланий на розвідку ротмістр привіз відомість, що бачив неприятеля на переправі через Тясмин і він на вечір, а най-дальше на ранок, вже буде під Корсунем. Справді над вечер показали ся передові ватаги козацькі, а рано можна було бачити, як козацькі і татарські полки надходять над Рось і переходять під Корсунем: „в перспективу“ бачили кінних людей „в білих сермягах“, і здогадували ся, що то козаки.

Щоб ворог не покористував ся з запасів сусіднього Корсуна, Потоцький ще в вечора дозволив своєму війську пограбувати місто. Тепер як неприятельське військо стало напливати до міста, велів запалити найблизші фільварки, і від них місто запалило ся і вигоріло. При зближенню неприятеля польське військо вийшло перед табор, і так день пройшов в дрібній стрілянині і гарцях татарських.

Але що до тактики між гетьманами не було згоди. Польний Каліновський, як оповідали в війську, стояв за те, щоб дати битву неприятелеві і цілий день „прикро напирав в тім на пана краківського“. Але той не годив ся: не хотів, мовляв, ризкувати останнім військом річи-носполитої, „і те пригадував, що скільки разів пробував — ніколи в понеділок не мав щастя“. Може бути, що хотів таки підождати приходу Вишневецького, що збільшив би його сили майже удвоє.

Тим часом над вечір захопили кількох язиків татарських і „бута або товмача козацького“. Потоцький звелів узяти їх на муки, особливо бута, випитуючи про неприятельські сили, і той сказав, що Татар стоїть понад сорок тисяч, хан в степах ще з більшою силою, а козаків прийшло того дня 15 тисяч з ріжною зброєю і хорутвами. Крім того принесено вістку, що козаки щось роблять з рікою, переймають воду під Стеблевим. Справді помічено, що вода нагло спала в ріці.

Се зробило вражіння. В вечері скликано военну раду, як бути: чи боронити ся далі на сій позиції, чи відступати. Супроти переважних сил неприятеля і всяких небезпечних вістей дальшу оборону признано вповні безнадійною; відступлення ж ще лишало деяку надію, і так рішено відступати табором другого дня. Дано знати по табору, щоб тяжчі вози кидали, брали що легше. Кожда хоругва мала взяти з собою тільки 15—25 возів. Їх розставлено в вісім рядів, а між ними розміщено військо і армати, числом 12 разом — на переді, в середині і ззаду по чотири.

На світанню польський табор рушив по дорозі до Богуслава, горі Росею. Козацькі і татарські війська пропустили Поляків, провозаючи їх оподалік, поза віддалю стрільби, поки вони не ввійшли

в зарослі лісом яри. Тут користаючи з сього недогідного для Поляків місця, вони почали сильно тіснити їх табор. Той посував ся якийсь час, але все урвало ся, коли за півтори милі від Корсуна, в Гороховій діброві¹⁾, саме в полудне польське військо попало в болотнисту долину між двома кручами. Козаки в сім місці перекопали і зарубали дорогу, запрудили воду, поробили з боків шанці, і коли польське військо з своїми возами й арматами попало в сю долину, опинило ся немов у матні. Вови й гармати позастрягали. Козаки й Татари обпали з усіх боків. Завязала ся бійка, в страшній тісноті — „так що рура (рушниці) трохи до боку не діставала“. Постріляно коней вогонь і гарматних. Розірвано табор.

Потоцький, що був на переді, вирвав ся був наперед з сей матні, але його обскочили і взяли з його двором в неволю; сам дістав шаблюю два рази по голові, але уцілів. Польний гетьман, ранений кулею в локоть, попав ся також у неволю. Найдовше боронила ся середня частина табору, не знаючи, яка біда спіткала вождів. Коли довідали ся, хапали один у одного коней і гонили куди видко. Маса погинуло, иньші попали в неволю.

Став ся сей погром дня 16 (26) мая, „в годину по полудні“²⁾.

¹⁾ Назва „Горохової“ або „Горохівської“ діброви, як називає сю місцевість реляція мушкетера, в теперішніх описах мині не стрічалась. Припадає вона на околицю с. Виграєва над безіменним потоком, що тече до Роси. Похилевич в своїх Сказаннях о населених мѣстностяхъ Кіевской губ. (с. 581) і каже, що „по словамъ жителей“, на місці сього села був безіменний хутір, прозваний Виграєви після побіди, „виграючі“ тут Хмельницьким, але трудно покладати ся на істнованнє дійсного переказу про сю місцевість як місце славної битви. На иньшій місці (с. 972) той сам Похилевич називає місцем погрома т. зв. Різаний Яр над Росю проти села Яблунівки, але се за надто близько до Корсуна.

²⁾ Користую ся реляціями учасників, написаними по горячій слідом: анонімною мушкетера (як вище), Кр. Раецкого (в Пам. кн. Міхаловского ч. 10) і стражника Яскульського (визволеного і висланого з неволі Потоцьким, щоб він міг дати правительству докладні відомости про події, а головніше — постарати ся про викуп для Потоцького — кн. Міхаловского ч. 18, дещо відмінні копії в теках Нарушевича ч. 142 с. 115). Вони дають в головнім згідний образ сього погрому і з ним згоджують ся різні реляції, оперті ва звістках з других рук, як напр. оповіданнє ніжинських пашолків Потоцького (як вище с. 183), листи Кушєвича в Пам. кн. Міхаловского ч. 16, оповіданнє Машкевича й иньш., і пізніші літературні описи. В науковій літературі почастило особливо живому і драматичному оповіданню Машкевича, але він не був свідком битви, оповідає з чужих звісток, і при тім не виче об'єктивно, як показує його відзив про Потоцького.

З різних подробиць дальших джерел звертають на себе увагу поголоски про зраду. Одні складають на провідників-козаків, що мовляв звели військо на бездорожє (анонісний мемуарист знає навіть імя сього провідника — Самійло Зарудний: він за добру нагороду взяв ся вивести польське військо до Наволочи, а сам дав знати Хмельницькому, кудю поведе військо, і там зарубано дорогу — Памятки с. 177). Запор. Старина подібну історію оповідає про Микиту Галагана (Костомаров, переповідаючи П, посилаєть ся на історію о през. брані). Иньші говорять про зраду козаків, які були в польським війську (Памят. кн. Міхаловского с. 25, пор. у Пасторія Bellum 5—6). Але значнійших козацьких контингентів в війську Потоцького не знаємо, так що се виглядає як шабляновий мотив, перенесений з попередніх битв.

Козацьке військо дістало багату здобич. „Над сподіванне взяло здобич“, записує іронічно Машкевич, „бо панове коронні, як люде високого духа, вибрали ся були на війну з усіма достатками. А найбільше стратив пан Сенявский, що хотів показати ся своєю першою службою в тій екснедиції як найдостойнійше — набрав воєнного прибору дуже багато, сребра столового для гощення рипарства в обові і всякого иньшого богатства — коней, убрань і т. и. страшенну силу, й зовсім непотрібно: все те неприятель в одну годину так ‚уходив‘, що й сліду не вістало ся“. Невільників повіддавано Орді — обох гетьманів і всяку иньшу магнатурію з ними.

Всякі неприхильники старого гетьмана і дрібношляхетські воєводи магнатської пихи і вароумілости мали тепер нагоду дати волю своїм антипатіям. Той же Машкевич записує, що в війську не могло ніякого порядку, бо Потоцький тягом заливав ся горілкою і під час останнього маршу паний сидів в кареті, а Каліновського не слухали, та до того ще він не бачив добре і на стріл з лука не міг пізнати, що то чоловік стоїть¹⁾. Єрлич в своїх записках росписуєть ся, що курсунський погром став ся через несправність гетьмана Потоцького, що більше пильнував чарок і шклянниць, як добра річи-посполитої й цілости її, і по ночах думав про панн і дівчат молодих та жінок гарних, неважаючи на свою старість, а не радив ся ні товариша свого Каліновського, ані полковників, ротмістрів і товариства²⁾. Він записує і сатиричні вірші на останній погром — характеристичні як вислови дрібно-шляхетських настроїв:

Глянь — оберни ся, стань — задиви ся і скинь з серця буту,
Наверни ока — котрий з Потока. Ідеш до Славути —
Невинні душі береш за уши, вольность одеїмуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш.
Гей поражай ся, не запалай ся — бо ти рейментаруєш
Сам булавою в сім польським краю як сам хочеш керуєш.
Мій Бога в сердці, а не жай в легці шляхетської крови,
Бо світ чорнієть, правда нищїєть — а все ку твоїй волі.
Гей каштеляне, коронний гетьмане, потреба нам чола
Ще паматати і поглядати на задні кола,
Жони і діти де ся подіти мають наші на потон,
Гди нас млодці ті Запоровці набавять клопотом?
Глянь — оберни ся, стань задиви ся, що ся дієть з нами,
Поручниками і ротмістрами, польськими синами?
Глянь — оберни ся, стань — задиви ся, видиш людей много:
Чи ти звоєш, чи їм згодуєш — бо то в руках Бога.
Чини трактати, а важи брати гроші на заслугу —
Бо то єсть здавна заслуга славна Запоровького люду³⁾.

Між тим як поодинокі відділи козацького і татарського війська займали ся ловленнем втікачів і збираннем добичі, головний штаб козацький і татарський кіш відступили по погромі до Курсуня і тут пе-

¹⁾ Л. с. с. 95.   ²⁾ І с. 64.   ³⁾ І с. 115; дещо справляю.

репочили, а далі стали посувати ся поволі тою ж дорогою, котру мало верстати польське військо — на Богуслав і Рокитну під Білу Церкву. Орда, половивши корсунських втікачів, кого де запопала, не задовольнилася сим полоном і з-під Рокитни розпустила загоны по сусідних околицях Київщини, по київському Полісся¹⁾. Тим часом кіш татарський підійшов під Білу Церкву і став тут, а другого дня прибув сюди з новим полком татарським сам хан, що вибрав ся особисто по таких щасливих початках розпочатої кампанії. З ним, як каже очевидець, було 11 тисяч Татар.

Коли обловивши ся здобичею, перші загоны вернулись, нові полки Татар рушили на захід, Чорним шляхом на полудневу Волинь і сусідні часті Поділя. Поставлено було їм умовою, щоб брали тільки чужих, а „своїх“ православних не рупали²⁾, але се правило, розумієть ся, не дотримувало ся дуже рїгористично. В однім листі з київсько-подільського погранича оповідаєть ся шляхетський анекдот про те, як „з одного міста з-під Хмельника“ Татар прийняли процесією як свободителів України. Піп вийшов їм на зустріч з хрестом і церковними корогвами, і посїльства до трьохсот, приймаючи Татар хлібом і пирогами; але ті кинули ся рубати сих своїх союзників і брати в ясер, так що тільки три утікли до міста³⁾.

Ся сторона одначе меньше цікавила шляхетських кореспондентів: сучасні листи їх повні оповідань про високих шляхетських і магнатських невільників татарських, про побут їх в неволі і всякі пригоди, високі викупи, поликтовані за них, і т. и.

Хмельницький з своїм військом рухав ся разом з татарським кошем: Перепочивши після битви в Корсуні, прийшов разом з ним під Білу Церкву і тут став на кілька день, гучно, з музикою святкуючи перемогу⁴⁾, паюючи здобич, а заравом приглядаючи ся наслідкам руху та організуючи своє військо.

Польські звістки оповідають про розрухи, які повстали в козацькім таборі при паюванні здобичи—з Татарами і між козаками самими, про незадоволення на Хмельницького за татарські рабунки й ексцеси

¹⁾ Див. відомости про Татар в Пам. кн. Міхаловского с. 38, у Шайнохи дод. 13 (тут докладна дата, що потвержує дату попередньої реляції — 1 червня нового стиля татарські загоны під Радомислем), відомости з листу до Тишкевича в теках Нарушевича с. 145.

²⁾ Так оповідають московські вістники на Україні, ще з мая: „уговоръ де межъ Татаръ съ казаки: воевать имъ сообща польскіе города и губить Поляковъ, а мелкихъ бѣлорускихъ людей не воевать и не рубить“ — Акты Моск. с. II ч. 33⁴, пор. 346. І теж оповідають з польської сторони: *Konducyą drugą żebym ludzi religii greckiej nie brał, ale Lachy tylko — jakoż stali pod Berdyczowiem, a nie wzięli nic a nic r. wojewodzie kijowskiemu* — лист Жолкевского у Шайнохи No 17.

³⁾ Згаданий лист в теках Нарушевича с. 145 і д.

⁴⁾ Пам. кн. Міхаловского с. 96.

(в роді наведеного хмельницького)¹). В с'їм може бути дещо правди, і всі такі прояви слабої організації змушували Хмельницького і старшину до негайної енергійної організаційної роботи.

З Хмельницьким рахували тоді тридцять тисяч козаків: додавали, що він міг би мати дадеко більше, та приймає з розбором. Козаки захоплені в полон в липні, коли війська Хмельницького раховано на 80 тисяч, казали, що доброго війська в тїм не більше 20 тисяч. І сей контингент міг заявити ся тільки після сильних організаційних заходів. „Золотий спокій“ не пройшов дурно для козацьких сил. Правда, Кисіль, страхаючи прїмаса перспективами українського повстання, підносив, що „се вже справа не з тою давньою Русю, що тільки з луками та з рогатинами сїдали, але з жорстоким, огнистим військом, котрого собі так мусимо пропорцію рахувати, що на одну голову кожного з нас стане тисяча голів хлопських зі стрільбою“. Про те від сього оружного народу, хоч „він і завжди мав діло з зброєю, раз своєвільно, другий раз на службі річи посполитої“²), все таки була чимала дистанція до вишколеного, дисциплінованого війська, якого треба було на випадок дальшої війни з Поляками. Всі попередні бійки, проскріпції, репресії останнього десятиліття звели до дуже малих розмірів і розпорошили старі козацькі контингенти тридцятих років, і не мало треба було часу і заходу, щоб вибирати його останки і доповнити новими відповідними елементами.

Матеріалу, що правда, не бракувало. Ми бачили, як уже по перших вістях про заходи Хмельницького на Запорожжю, а особливо по погромі січевої залози пішов рух по Україні, і по словам Потоцького, вже в марті місяці прибрав вигляд дуже серйозний. Поворотний марш гетьманів з-під Чигирини в маю послужив сигналом до явного повстання. Звісний нам Машкевич, переїздячи навздогін за Потоцьким через Черкащину, чув себе вже в великій небезпеці серед симптомів повстання. „Скоро тільки виїхав з Дніпра, надїбав громади хлопські в містечку—вони всі кобильниці позапускали і коли б не вискочив в поле, помітивши діру в плоті огородовім, певно б

¹) Tryumf tamte po wygranej odprawował, wszystkich trebaczow, szurmaczow zwiodszy do kupy z hukiem wielkim; interim tumult się między niemi stał, czterech pułkowników swoich między sobą zabili — tak opowiada pł. Вейский, товариш з хоругви Каліновського, висланий ним зпід Білої Церкви (теки Нарушевича 144 с. 324, з ркп. несовж.). Він каже также, що між ханом і Тугай-бейм вийшли суперечки про здобич: хан хотів собі долі, а Тугай бей не давав. Такі поголоски про свари й бійки, які вийшли при паюванню здобичи, пішли потім в найбільшених поголосках між шляхтою. Голіньскій (с. 185) переказує такі новини, що ходили в Варшаві перед приїздом козацьких послів: козаки розжалені, що Татари, грабуючи Україну, не перепускають і їх домам і сім'ям, uczynieli rebelują swoje, на Chmelniczkiego składacz poczęli, wzniowszy go do sequestru, dobrze opatrzeni strażą і вислали послів до сенату, виправдуючи ся, що Хмельницький змусив їх до повстання, терроризувавши приведеною ним татарською ордою.

²) Лист Кисіля з 31 мая—Пам. кн. Міхаловського 28.

нас зловлено. В милі від Сокирної мусіли почувати через непогоду, хоч усі [очевидно Поляки] повтікали в міста, і як би хлопці не чули поблизу коронного війська, не лишили б нас живими“¹⁾.

Так було ще перед корсунським погромом; по погромі повстанне вибухнуло відразу полумем, нестримно і страшно. Не знати справді, чи Хмельницькому треба було аж розсилати які-небудь проклямаці, як оповідають деякі сучасники²⁾. Автентичних універсалів з покликком до повстання в кождім разі від нього не маємо, і лишається під сумнівом, чи були вони дійсно³⁾. Україна підіймала ся і без них сама стихійно.

Шляхта і все що з нею, вже перед тим настрашене, почало без памяти тікати куди видно—оскільки можна ще було продерти ся серед лави збунтованого народу. Оповідання того ж Машкевича про мандрівку Яреми Вишневецького в Задніпровя дає досить виразистий і характеристичний образ тодішньої хвилі. Ярема—ми вже се знаємо, зібрав досить значне військо і зберав ся з ним іти в поміч гетьманам. Він шукав переходу через Дніпро, порозсилав своїх драгонів до ріжних наддніпрянських місточок, але нідє не було поромів; за-раз в ночі по погромі гетьманів потоплено всі пороми на Дніпрі, аби не дати переходу. Вишневецький, „побачивши, що сидить за Дніпром як у пташій клітці в своїм людом“, став радити ся своїх офіцерів, і рішено тікати за Дніпро, куди-небудь, поки ще не збунтовали ся задніпрянські (правобічні) хлопці; иньшого виходу не бачило „тільки одну діру для утечі—Чернигів“, і рушили на Чернигів з усім військом. По дорозі приставала до них ріжна шляхта, шукаючи захисту. В Чернигові також застали шляхту, що поховала ся туди від козаків. Вишневецький радив їй, аби йшла з ним, але вона лишила ся, надіючи ся, що „тут за лісами“ буде безпечна. За Дніпро удало ся перейти аж під Любечом—під Брагин. і в сам час, бо не вважаючи на значні сили Вишневецького, козаки йшли

¹⁾ Zbior. pam. o dawnej Pol. V c. 92—3.

²⁾ Zdrzajca ten rozsyła wszędze po miastach clam listy swoje, gdzie jenokolwiek staje Rusi—ci zas dementes drudzy exacerbatі recipientі zgubę swoję pro summa felicitate—піше Касль 31 мая (Памятники с. 212, у Міхалов. попеовано).

³⁾ Звісний білоцерківський універсал 28 мая, поданий Величком і Історією Русов, повторений Марковичем й ин., видрукований в Актах Запад. Рос. V ч. 23 як автентичний документ—безсумнівний фальсіфікат, хоч його ще Кубала вважав певним в своїй основі (I. Ossoliński II с. 375—6). Томашівський протівставив йому як достовірний „перший зазивний лист Хмельницького“ переказаний в oratio obliqua в записках Кушевича (Записки тов. ім. Шевченка т. XXIV). Але сей риторичний і бідний звістом текст без сумніву являєть ся теж тільки літературним утвором. Рішучо фальшивий і універсал чигиринський без ближшої дати (але очевидно з другої, осінньої кампанії), звісний в збірника петерб. дубл. бібл. No. 129 л. 370 і виданий Ор. Левиньким з пробою реконструкції українського оригіналу в Київ. Ст. 1888 кн. VII с. 15. Досить одного титулу: V. Chmielnicki wieliki hetman wojska zaporoskiego y caloie wojsko boze zaporowskie.

за ним слідом, і тільки через те, що заняли ся були облогою Чернигова, дали змогу Вишневецькому перейти за Дніпро і через Подісе пройти на театр війни, в Браславщину¹⁾.

Разом з ним ішов табір утікачів польських і жидівських, що встигли прилучити ся до його війська, в біблійнім стилю описані Ганновером :

„Всі панове, що рядили по місточках за Дніпром і по сей бік Дніпра, аж до Полонного, утікли, рятуючи душу. І коли б Господь не зіставив нам останку, були б ми як Содом. Підпорою в бурі був покійний князь Вишневецький з військом своїм на Задніпровю : він кохав нарід ізраїльський незмірно, був сильний в бою, як ніхто иньший в державі. Він рушив з своїми людьми в напрямі Литви, а з ним коло 500 обивателів (Жидів), кожний з жінкою і дітьми. І ніс їх як на крилах орлиних — поки не довів куди хотіли. Коли їм грозила небезпека з-заду, казав їм іти перед собою ; коли грозила з переду, йшов перед ними як щит і заслона, а вони за ним ставали обозом“²⁾.

На правім березі, де не було такого непереможного бар'єру, як Дніпро з його перевозами, утеча шляхти і всього звязаного з польським режимом розвинула ся ще ширше і повнійше. Не пробували ніде боронити ся і відсиджувати ся, тільки тікали куди видко далі від театру повстання.

„Як тільки пішла та страшна і жалісна чутка, що вже війська і гетьманів нема, а орди 60 тисяч іде з козацьким табором, зараз уся Україна — воеводство Київське і Браславське утікли перед такою поремогою і силою неприятельською, покинувши доми свої і найдорожші заклади свої“, писав Кисіль з Водини в 10 день по Корсунській погромі. „Не тільки волости, але й всі міста : Полонне, Заслав, Корець, Гоща стали україною (погравичем), а иньші обивателі, не задержавши ся й тут, повтікали до Олики, Дубна, Замостя. Ні одного шляхтича не зістало ся, сама тільки чернь (plebs), з котрої частина пішла до Хмельницького і військо його з кількох тисяч до кількадесяти підняла ; а друга — певна, що їй нічого не станеть ся, безпечно зістала ся в домах. Але і тих орда, як вони на її привітанне з місточок повиходили, так привітала, що по багатьох місцях в пень вирубила, отже й хлопці почали від того добра утікати“³⁾.

Як тільки шляхта — обивателі київські довідали ся про погром гетьманів і коронного війська“, — записує Єрлич, — „зараз тої ж години почали на вози пакувати ся з жінками і дітьми, відбігаючи

¹⁾ І. с. с. 97—9.

²⁾ Пер. Балябана с. 152.   ³⁾ Шайноха дод. 16.

домів і всього, хто куди міг, ледве з душами своїми, покинувши свої оборонні замочки по місточках і селах, оборонно збудовані двори¹⁾. „Кожний хлоп або вбив свого пана, або вигнав в одній одежі в душею і дітьми — повнісенські польські міста тої шляхти“, — пише иньший шляхтич серед сеї утечі, опинивши ся в Дубні²⁾.

Загалом одначе треба сказати, що на які-небудь криваві ексцеси козацького війська Хмельницького скільки-небудь конкретних показів не стрічаємо. Хмельницький безсумнівно прикладав усе до того, щоб затримати його в можливих границях воєнної коректності, — щоб не загострювати і так дражливої ситуації.

Так само звістки сучасників говорять, що він не скільки не інтересував ся розвоєм чисто селянського і підданського повстання, і не приймав до свого табору селянських юрб. „Вибраних тільки людей приймає, мотлох до роботи і податків привертає“, записує один кореспондент з місця³⁾. „Хлопів не приймає, навпаки відсилає до дому, поучивши“, — вторує йому князь Заславський в листах на сойм, і така оцінка являєть ся загальною — її записує в своїм дневнику і Радивил: „Всі піддані на Русі до козаків пристали і збільшили військо козацьке до 70 тисяч, і ще більше хлопів руських до них прибувало, але Хмельницький їх до плуга назад відслав“, пише він про перші стадії повстання⁴⁾.

Надмірне розколихання народніх мас було явищем небезпечним для самих проводирів козацтва, котрі ще зовсім не думали про яку небудь народню війну з Польщею, — як побачимо далі.

¹⁾ І. с. 65.   ²⁾ Шайноха дод. 17

³⁾ Теки Нарушевича с. 145   ⁴⁾ Рам. II с. 292.

Примітки.¹⁾

І. Десятиліте перед Хмельниччиною. Десятиліте перед повстанням Хмельницького й ті зміни, які проходили в українськiм життi протягом його, досі не звертали на себе уваги самі для себе, а трактували ся головню як прелюдія Хмельниччини.

Особливо яскраве освітлення з сього становища дав йому Кароль Шайноха в своїй праці *Dwa lata dziejów paszuch* (друкувала ся в 1862—1863 рр., особно вийшла в 1865, мала потім кілька видань). Книга богата змістом, написана талановито і мала великий вплив в історіографії (між иньшим і на Історію возсоединенія Руси Куліша), не вважаючи на свого суто-шляхецькi, провіденціяльно-романтичнi провідні гадки. Для Шайнохи Хмельниччина була відплатою історичної Немезіди (або по термінології самої Шайнохи— Оратнощі, Провидіння), за поневолення козацтва, заведене 1638 р. і підтримуване магнатами й цілою шляхтою всупереч всім змаганням короля-лицаря Володислава. Даремно силував ся він вирвати шляхту з її господарських і кольтоніаційних інтересів, які нероздільно опанували її в сім періоді польського життя, а козачину — з того поневолення і омузичення (*schlorienia*), до якого довели її пани. Матеріялістичні, аграрні інтереси взяли гору над ідеальними: над лицарською місією шляхти і козацтва.

В сім освітленню Шайноха виходив почасти з своїх власних поглядів, що лягли основою його гадок про конфлікт рицарської й господарської стихії в життi шляхти і боротьбу справжньої, польської шляхти з шляхтою молодшою, козацькою, зрівняною з шляхтою польською. Але заразом стояв під безперечним впливом старої легенди польських роялістів 1648 р., які оправдували неконституційне поведенне короля в 1646—7 рр. тим, що король мовляв уже тоді мав секретні відомости про приготування до союзу козаччини з Кримом і своєю війною з Туреччиною хотів відвернути від нього козачину, а магнати своєю опозицією знищили сі спасенні королівські пляни і стягнули на Польщу козацьке повстанне. Як було вказано в тексті (с. 141), таку гадку розвиває в своїх записках Освенцім, і вона, очевидно, не була його власним домислом, а обертала ся в ширших кругах людей перейнятих шетизмом для покійного короля й протиставляла ся наріканням шляхетських опозиціоністів на тайне порозумінне короля з козаками задля зроблення державного перевороту. По думці Освенціма звістка про змову козаків з Ордою, донесена королеви Конецпольским, послужила приводом до плянів Конецпольского про війну з Кримом і королівських замислів що до війни з Туреччиною, і під впливом сих відомостей зложились, очевидно, погляди на сі події і у Шайнохи. Він дає паралелю королівських плянів 1646 р., розбитих шляхецькими аграріями, і козацької пімсти 1648 р. Відти титул праці: „Два роки“, 1646 і 1648.

Під значними впливами Шайнохи була написана друга талановита польська монографія про сі часи — Людвіка Кубалі, *Jerzy Ossoliński* (I—II, 1885). Тут одначе королівські пляни турецької війни і його зносини з козаками взяті були під докладнішу аналіз у порівнянню з дуже мальовничою,

¹⁾ Бібліографія, подана тут, була зроблена в першій полов. 1914 р.; продовжити й доповнити її новішими публікаціями скільки небудь повно я потім не мав уже змоги.

але не надто точною працею Шайнохи (Шайноха подав дещо документального матеріалу в додатках, але джерел своїх при тексті не цитує ніде).

Потім, десять літ пізніше, ще докладнішим розслідам пляни Володислава і його політику 1640-х рр. піддав краківський професор Чермак в книзі: *Planu wojny tureckiej Władysława IV (Rozprawę wudziadu hist.-filozof. akademii, t. XXXI, 1895)*. Не вдоволяючи ся запискою Тьепольо, на котрій опирали ся попередні дослідники, він простудював невидані депеші його й иньшу дипломатичну кореспонденцію сих років (на жаль, не видав її, вповні—тільки дрібні, більш менш випадкові виривки). Таким чином він мав спромогу констатувати значні недокладности в оповіданню Тьепольо, і взагалі поставити події 1646 р. в відповідній перспективі й звязку з иньшими політичними плянами й інтересами Володислава. Для сих справ його книга й досі зостаєть ся підставовою. Проба ніби самостійної ревізії сих питань, піднята Р.-Гавронським в його книзі про Б. Хмельницького (див. прим. 5), не має ніякої вартости.

Ранішим стадіям політики Володислава (кінчаючи р. 1637) присвячена книжка А. Шельонґовского *Rozkład gzeszy i Polska za panowania Władysława IV, 1907*. Сюди ж належить статейка Чермака: *Polska wobec wyniku wojny 30-letniej* (передр. в його *Studya historyczne, 1901*). По-за тим до польської політики тих часів іще: *Szelągowski, Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gustawem Adolfem w r. 1632* (*Kwart. hist. 1899*). *Ottman, Legacya do Turck W. Miaskowskiego* (Кіосы, 1883). *Waliszewski, Polsko-francuskie stosunki w XVII w., 1889*. *Kraushar, Samozwaniecie Jan F. Łuba, 1892*.

З публікацій матеріалу для цього часу крім згаданих уже додатків Шайнохи треба згадати *Skarbiec historyi polskiej* Сенкевича, 1839 (посольство д'Аво до Польщі 1635 р.); *Podgórski, Pomniki do dziejów Polski, 1840*; *Relacye nunciuszów. 1643-м р.* починають ся дуже важні, тільки що згадані записки Освенціма, тепер видані в цілости Чермаком (*Scriptores rerum polonicarum, XIX, 1907*) (перед тим Антонович видав витяги з нього в перекладі, Київ, Старина, 1882), а також записки Богуслава Машкевича (тільки старе видання в *Zbiór pamiętników V*). Багато цінного при загальній бідности матеріалів для наших справ дають московські акти, особливо Донські Дѣла т. II і III.

Спеціальної літератури для історії козаччини або українських відносин сих років не маємо, тільки загальніші праці, вчислені в прим. 1 і 2 частини I. Літературу української еміграції сих літ див. нижче.

2. Українська колонізація на схід від Дніпра (Лівобережжя і Слобідщина). Історія східного українського розселення в XVI—XVIII вв. не богата літературою, і на жаль поступає вона дуже поволі. Література до історії заселення лівого берега Дніпра в XVI і XVII вв. в звязку з загальним розвитком колонізації польської України була вказана в т. VII прим. 1. Належить до неї додати новішу роботу: П. Клепатській *Очерки по истории Киевской земли, т. I, Литовский период, 1012*. Автор збирає тут відомости про заселення задніпрянських волостей Київа до 1569 р.

Найважнішою працею на сій полі, при всіх своїх недостаках, зостаєть ся *Ukraina* Ол. Яблоновского (в XXII т. *Źródła dziejowe, передрукowana в його Pisma-x т. III, 1911*), але вона обмежаєть ся територією Київського воеводства і не сягає далі першої четвертини XVII в. Перед смертю пов.

польський історик носив ся з плянами подібної праці про Сверхину, але, видно, не вийшов за приготівчі роботи. Надрукований був тільки коротенький його огляд колонізації Чернігівщини під словом *Zadnieprze* в *Słownik geograficzny ziem polskich* (передрукований в III т. *Pism*). Пок. Лазаревський замисляв перегляд історії колонізації лівобічної України як вступ до історії її життя в козацькій дббі, але обробив тільки частину її по сьому пляну: Сверхину (полки Стародубський і Чернігівський) і частину задніпрняської території Київського возводства — Придубський полк (не цілий) в III т. Описанія Старой Малороссіи, „Лубенщина и кн. Вишневецкіе“ (Києв. Старина 1896, I—III), та „Исторический очеркъ мѣстности составлявшей Полтавский полкъ“ (таже 1900, IV) — статя зістала ся недокінченою з смертю автора.

Ф. Николайчик, видавши вибірку документів з „руської метрики“ до історії маєтностей Вишневецких п. з. „Матеріали по історії землевладѣнія князей Вишневецкихъ въ лѣвобережной Украинѣ“ (київські Чтенія т. XIV, pp. 1578—1647), зібрав небогатий матеріал сих актів для історії тутешнього землеволодіння в статейці: „Начало и ростъ полтавскихъ владѣній кн. Вишневецкихъ по даннымъ Литовской Метрики“ (Труды XI археол. съѣзда, II, 1902). Пізнійше в сі питання вийшла ще книга Л. Падалки: *Прошлое Полтавской территории и ея заселение*, 1914.

При убожестві иньшого матеріалу чимале значінне мають для історії тутешнього заселення старі мапи сеї країни, і їм присвячено кілька видань останніми роками: В. Лясковський, *Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся къ Южной Россіи* (київські Чтенія XII). Матеріали по історії русської картографії, вып. II, 1910: збірка старих мап України, XVI—XVII вв. — З них особливо важні мапи Боляна, спеціальні й генеральна, також Меркаторові й Мик. Радивиля (друге видання генеральної мапи Боляна в I вип. Матеріалів, пізнійші перерібки при статі Лясковського). Пізнійші публікації: Л. Падалка *Карта Боляна о заселеніи Полтавской территории во второй четверти XVI в., 1916* (перерисована мапа Боляна, без коментаря). Кілька пізнійших репродукцій болянних й иньших мап подано в публікації гр. Михайла Тишкевича: *Documents historiques sur l'Ukraine*, Львована, 1919.

Для історії заселення України зарубешної, тої що входила в склад Московської держави, головна праця — Д. Багалія, *Очерки изъ истории колонизации степной Украины Московского государства*, 1887. По ній в значній мірі стратили своє значінне ранійші роботи, з котрих варто згадати: „Топографическое описание Харьковскаго наѣстничества“; Квітки ІІІ „Записки о слободскихъ полкахъ“, 1812; Срезневского „Историческое изображение гражданскаго устройства Слободской Украины“, 1839 (нове вид. 1883); Григ. Квітки „О слободскихъ полкахъ“, 1840; Бляева, *О сторожевой, станичной и полевой службѣ на польской Украинѣ Московскаго государства до царя Алексѣя Михайловича*, 1846 (московські Чтенія — більшу половину займає тут актовий матеріал, не заступлений і досі якимсь иньшим виданнем); Филарета „Историко-статистическое описание Харьковской епархіи“, 1850, друге видання 1859 р. (праця богата фактичним, документальним матеріалом по історії поодиноких осад, до котрого й тепер приходять ся звертатись); Гербеля „Ивюжскій слободской козацій полкъ“, 1852; Германова „Постепенное расширение однодворческаго населенія въ Воронежской губ.“ 1861 (Записки Географ. общ. XII); Ласковского Матеріали для історії инженернаго искусства въ Россіи (в т. I, 1858, про степове пограниччє і його укріплення XVII в.);

Второва, О заселеніи Воронежской губ. (Воронеж. Бесѣда); Головинского „Слободскіе козацькі полки“, 1864 (на обгортці 1865).

Новітні роботи: Петровъ, Къ исторіи колонизаціи слободской Украины (Кіев. Старина, 1883). Оглоблинъ, Обзорніе историко-географическихъ матеріаловъ XVII и XVIII в., заключающихся въ книгахъ разряднаго приказа, 1884 (Описаніе докум. и бумагъ архива юстиціи, IV) — спеціально гл. III, про пограничну службу; детальнітші описи матеріалів особливо важного з сього погляду „бѣгородського розряднаго стола“ в Описаніи докум. и бумагъ т. XII—XIV, 1901—5. Вейнбергъ, Воронежскій край, вып. I, 1885, його ж Матеріали по исторіи г. Острогожска, 1886. Багалъй, Краткій историческій очеркъ торговли, особенно ярмарочной въ Харьковскомъ краѣ въ XVII и XVIII в. (Харьк. сб. II, 1888). Миклашевскій, Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства — Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в., 1894. Альбовскій, Исторія Харьковскаго полка, 1895 (з IX т. харьков. Сборника) і новітше обробленне тої ж теми: Харьковскіе козаки, вторая половина XVII ст., 1914 (тут чинало про Остриянинову еміграцію і московську „жесточ“ як причину її краху); його ж: Валки, украинный городъ Москов. госуд. 1905 (Сборникъ харьк. ист. фил. общ. XVI). І. Левицкій, Городъ Путивль, 1902 (Труды XII арх. съѣзда) і його ж: Историческое прошлое г. Сужь, 1905 (Труды XIII арх. съѣзда). Багалъй и Мидлеръ, Исторія г. Харькова за 250 лѣтъ его существованія, т. I, XVII—XVIII, 1905. Рябининъ, Исторія о Путивлѣ, уѣзд. гор. Кур. губ., 1911 (безвартісна компіляція). В часоп. Україна (1914, II) надрукований був витяг з отсього тому л. заг. „Українскій рух на схід — росселенне за московською границею до 1648 р.“ В книжці Василенка, Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины, остання глава присвячена кольонизації Східньої України, вона збирає результати дотеперітніх дослідів її. Нарешті дисертація А. Яковлева, Засѣчная черта Московскаго государства в XVII в., 1916 (головно про нову організацію „черги“ 1638 р.).

Важнітні збірки матеріалів по исторіи зарубешної української кольонизації крім згаданих публікацій Беляева і арх. Філарета: Второва й Александрова-Дольника Древній грамоты касающіяся Воронежской губ., I—III, 1850 до 1853. Зайцева Парскія грамоты на Корочу, 1859 (моск. Чтенія). Де-Шуле Матеріали для исторіи Воронежской губ., 1861. Холмогорова Акты относящіяся къ Малороссіи, 1885 (моск. Чтенія). Вейнберга Воронежскіе акты т. I, 1887. Багалія Матеріали для исторіи колонизації и быта степной украинны Московскаго государства въ XVI—XVII ст. т. I—II, 1886—90, Замѣтки и матеріали по исторіи Слобод. Украины, 1893, і Матеріали по исторіи г. Харькова въ XVII в., 1905 (з Сбор. ист.-фил. общ. т. XVI).

3. Джерела до исторіи Хмельниччини й исторична традиція її. Хмельниччина як рідко богата джерелами й літературою. Почавши від перших початків її, по горячим слідам подій, являють ся в значній числі записки й літописи, які дають її дуже багато уваги, переходять далі в спеціальні праці присвячені їй і близько звязаним з нею подіям, а незадовго починають являти ся й більш або менш наукові розвідки, які або спеціально займають ся нею, або ставлять її в центрі сучасних подій. Повна бібліографія Хмельниччини дала б цілу книгу, яка могла б мати чиналий інтерес, тому що на відносинах историків до сеї доби, на тих точках поглядів, в яких розглядали вони її, дуже характеристично відбивалась исторична і національна ідеологія

тих кругів. Я ж, не претендуючи ні на бібліографічну повноту ні на все-стороннє освітлення історичної літератури в рамках цих невеликих приміток, зберу тільки дещо важніше або цікавіше з становища мого розсліду фактів і відносин Хмельниччини.

Починаю від писань сучасників. З-поміж мемуарів приватного характеру, які присвячують більшу увагу Хмельниччині, насамперед треба пригадати кілька вже привотованих попереду:

Записки Якіма Єрлича *Latopisiec albo kroniczka różnych spraw i dziejów dawnych i terażniejszych czasów z wieku i życia mego*, інтересні особою свого автора, православного українського шляхтича, і місцем написання (в Києві, в захисті київських монастирів). Освітлення дане тут подіяв має через се свою спеціальну цікавість як голос певної суспільної верстви. Записки були розпочаті 1620 р., доходять до 1672, досі маємо їх тільки в доволі лихим виданню Войцїцького *Latopisiec J. Jerlicza, I—II, 1853*; нове видання було приготовлене пок. Орестом Левицьким, в збірці літературних матеріалів XVI—XVIII, розпочатій київською археографічною комісією. Друковані аркуші були прислані мені покійним до Москви в 1916 р. Вищущеним сього тому я не бачив.

Записки Альбрехта Радивила, канцлера в кн. Литовського — *Memoriale regum gestarum in Polonia, morte Sigismundi III inchoatum*, доведене до р. 1655 (в польським друкованим тексті — див. ч. I прим. 2, вони кінчать ся 1653 р.). Оригінал мемуарів в бібл. Чорторийських в Кракові, копія в Бібл. Осолінських — з неї я користував ся. Плянувалось мове, наукове видання при краківській академії.

Записки Станіслава Освенціма, про котрі була вже мова вище. Автор — маршалок двору Ст. Конецпольського, ум. 1657 р. Записки дуже цінні, але заховали ся в фрагментах (pp. 1643—1647 і 1650—1), в одинокій рукописи бібл. Осолінських, з котрої й видав їх Чермак, з пропуском тільки менше важних вставних виписок (Stan. Oswiecimsa *Dyaryusz 1643—1651*).

Авоніміні літописні записки 1647—1656 pp., опубліковані в новім виданню київських „Памятників изд. кiev. комиссією“ (т. I, 1898, с. 173). Вони не мають ні заголовку ні ймення автора, про походження їх знаємо тільки, що рукопис ся була передана до київської археографічної комісії з тульчинського архіву Потоцких, письмо „кінця XVII, а не пізніше поч. XVIII в.“ Може бути, що се тільки уривок з яких небудь більших мемуарів, або вибірка фактів виключно воєнних і політичних. В авторі часто видко близького участника подій: правдоподібно, се Поляк-військовий невисокої ранги. Про сю літопись статейка Каманіна: „Къ подробностямъ о началѣ войнѣ Б. Хмельницкаго“, в кн. Унив.серіат. Изв. 1905 і в збірнику *Eranos, 1906*.

Менш інтересні аналогічні записки Миколая Єжельовського землянина Бельзького воеводства, „товариша“ польських військ, участника війн — обіймають pp. 1648—1679; видав їх у Львові 1850 р. Авт. Бельовский и т. *Pamiętnik Mikołaja Jemielowskiego*.

Записки Мартина Голінського, райці казимирського під Краковом — починають ся компіляцією з старших історичних писань, потім переходять в замітки сучасника, переписані сучасними документами й літературними творами, які попадали до рук автора. Перша частина, доведена до 1648 р., остаточно *zterminowana i przepisana 1658 р.* Друга частина — *Termina różnych zrzeczy, ktore sie działy r. 1648 do r. 1664, sporządzona 1665 р.* Записки

сі досі не видані і навіть мало використовувані, але мають інтерес як своїми вставками, так і замітками, що віддають поголоски, які ходили в тодішній Польщі. Автограф в бібл. Осолінських, ч. 188 і 189.

В децим споріднена з сици записками — бо також відбиває в собі краківські настрої, погляди й чутки — літопис Станіслава Темберського, уже не приватна (хоч і не призначувана до друку) — ведена при краківській академії, з спеціального фонду призначеного для такого академічного історіографа. Заховала ся в двох частях, які обіймають pp. 1647—1656 і 1667—1672. Перша частина виготовлена була коло р. 1670, на підставі матеріалів зібраних разом з подіями; її видав Чермак в видавн. *Scriptores rerum polonicarum*, т. XV: *Stan. Temberskiego roczniki 1647—1656, 1667—1672*.

Маємо також опубліковану — переважно в вибірках, серію монастирських хронік — католицьких кляшторів м. Львова. Садок Баронч в своїм *Ramietnik-u zakonu ww. o. Bernardynów w Polsce* (1874) видав хроніку бернардинського кляштора, Антонович в Сборнику літописей къ истории Ю. и З. Россіи (1888) виімок з літописи кляштора кармелитів, Томашівський в VI т. Жерел виімки з хронік єзуїтської колегії, кляштора францішканів і домініканів.

Переходячи до більш монографічних оброблень чи цілої історії Хмельниччини чи певних стадій її, треба насамперед згадати такі річи, як принотовані і обговорені тексти в ч. III с. 86, 2 вид., сучасні історії облоги Львова Кушевича й Чеховича. Вони не були сучасно друковані, хоч Кушевичева призначала ся для публічної відомости й широко популяризовала ся. Новіше видання її — Томашівського в IV т. Жерел. Реляція Чеховича, менш популярна, видана під іменем Гросвайера Зубрицьким в його *Kronika m. Lwowa*. Сучасно друкована була анальоґічна історія облоги Замостя *Obsidio Zamosciana quam perduelles Cosachi iunctis viribus Tartarorum... tempore sub interregnum a. D. 1648 fecerunt, a m. Ioanne Bytomski phil. et i. u. professore et canonico zamoscensi, tantae calamitatis consorte et spectatore exhibita Zamoscii a. D. 1649 mense ianuario*, передрукована недавно в VI т. львівських Жерел. Вона досить богата фактичним змістом. Натомість ниньша брошура з тої хвилі: *Fawor niebesky m. Lublinu czasu gwałtownego niebezpieczeństwa od swawolnych kozakow pokazany, 1648*, — не має в собі нічого історичного⁴⁾.

Офіціальна реляція про Зборівську кампанію *Relatio gloriosissimae expeditionis, victoriosissimi progressus et faustissimae pacificationis cum hostibus... Ioannis Casimiri regis P.* була виготовлена в двох редакціях. З них одна призначалась для заграничних дворів: *relatio altera quae ad exteros missa est*, Осолін. 225 л. 262; 1649 р. видрукований був її латин-

⁴⁾ У Костомарова в його реєстрі джерел до історії Хмельниччини фігурує ще кілька друків з перших років Хмельниччини, навіть з зіркою (знаком історичної вартости); тому зазначу тут, що деякі з тих писань не мають ніякого історичного інтересу. І так книжечка *Planctus Poloniae super ingenti suorum clade a kozacis rebellibus illata* Сям. Вонхоцького (1649) се школярська перерізка Горациєвих віршів злегка пригорта до обставин 1648 р.

Dyskurs jednego miłośnika oyczyzny naszej, w którym sie pokazuje dowodnie, że z wieczną hańbą tego zasnego królestwa Pan Bog skarał woysko nasze potężne tego roku szczęścią pobite szczęścią rozproszone od kozakow dla tego że ich mosc panowie zolnierze y kwarciani y insi rozmaicie krzywdzieli poddane osob duchownych y w Litwie y w Mazowszu y w Polsce y na Ukrainie i yndzieu — не має в собі нічого історичного, а містить тільки канонічні міркування на тему недотихальности церковних маєтностей.

ський текст, а 1650 р. польський переклад п. т. *Relacya chwalebney ex-reuyciey...* те і друге без імені автора. (Порівнянне обох редакцій у Кубалі, *Szkice I*, дод. 2). Про історичну вартість див. в ч. III с. 198.

De rebus anno 1648 et 1649 contra Zaporovios cosacos gestis, Vilnae typis Academiae, 1651. (Автор називає себе в присвяті — *Albertus Wuiuk Koialowicz*). Це збірка статей: *Copiarum magni ducatus Lituaniae adversus Zaporovianos cosacos anno 1648 et 1649 gesta comp. narrata* (становить половину книжки); *Ducis in Wisniewiec et Lubnie Hieremiae Michaelis Koribut... contra Cozacos Zaporovios a. 1648 gesta comp. narrata*; *Regii exercitus cum Taurikani principis copiis anno 1649 ad Zboroviam congressus comp. nar.*

Статі ці передруковано потім в Відні, 1653 р. п. з.: *Ioan. Lobzynski Epitome de rebus 1648 et 1649 contra Zaporovianos cosacos in Polonia et Lithvania gestis*, з додатком статі: *Appendix relationis aliquanto plenior eiusdem gloriosissimae expeditionis.*

Невеличка брошура з безконечним титулом: *Gründliche und denkwürdige Relation der newlichen Cosaken-Unruh wider die Cron Polen unter commando gen. Chmielnicki als gen. Hauptman, Putorock Cosaku Obristen, und Krziwanos Obristen als vornemsten Häuptern der Cosaken von Anfang bis zur newlichen (Goth sey Lob!) unverhofften Friedens-Composition, so hiebei gefuget und darauf ertheilten Königl. Perdon, nach bewusten und zum Theil selbst erfahrenen Umbständen kürztlich verfasset durch einen namhaftten Officirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern, anno 1649* — дуже баламутно оповідає про повстання 1648 р., дещо докладніше про події 1649 р., кінчаючи зборівською угодою.

Rerum in magno ducatu Lithvaiae per tempus rebellionis russicae gestarum commentarius, in quo obiter et succincte attinguntur quae in annexis regno Polono provinciis eodem tempore evenerunt, перше видання в Королівці 1653 р., друге в Ельбінгу 1655, з деякими відмінностями — книжка написана в кружку Януша Радивиля і має головною метою дати образ його заслуг; кінчить ся білоцерківським трактатом.

Натан Ганноверер, Жида-емігранта з Заслава „Явейн-Мецула“ — двозначна назва: глибоке болото, і заразом: козацьке болото (болото в значінню біди, а козаків автор зве біблійним іменем Яван—Йоняне), описує головно події 1648—9 рр., коротко 1650—1. Дуже популярна книга, багато разів видавана в жидівським тексті; перше видання в Венеції 1653 р. (Натан емігрував до Італії). Єсть переклад французький, німецький, російський, і найновіший — польський, М. Балябана, в часоп. *Ruś*, 1911. В передмові перекладчик вчисляє інші, менш важні жидівські мемуари про Хмельниччину.

Йоахим Пасторій ab Hirtenberg, канонік гданський, незвичайно плідний письменник (ум. 1682), обробив історію Хмельниччини в кількох виданнях. Поминаючи річі анонімні, що тільки наздогад вважають ся його творами (так дехто вважає його виданням і *Relatio glor. exped.* — див. у Естрейхера т. XIX с. 402 і XXI с. 117), варте уваги особливо його *Bellum scythico-cosacicum seu de coniuratione Tartarorum, Cosacorum et plebis russicae contra regnum Poloniae ab Ioanne Casimiro profligata*, перше видання в Гданську 1652 р., друге тамже 1659, третє 1665. Описує війну 1648 р., кінчаючи переяславською комісією на поч. 1649 р. В передмові автор згадує книжку Кояловича, реляції А. Мясковского і Януша Радив-

вила. Книга ся мала великий вплив на всю піанійшу історіографію завдяки своїй популярности. Заповіджена в ній книга автора про початки війни мабуть та що вийшла 1680 р. під тит. *Historiae polonae pars prior: de Vladislai regis extremis* і т. д., в пяти книгах. По смерті автора, р. 1685, її випущено наново, з зміненою обгорткою, і до неї додано *pars posterior, de Ioannis Casimiri regis expeditione Zboroviana* і т. д. — *ad annum usque 1651.*

Самійло Кушевич, райця львівський, уважливий свідок козацької війни, носив ся з гадками обробити історію сеї війни, то в виді збірки вибраних листів, які б малювали крок за кроком ровній подій, то в виді прагматичного оповідання. Ні оден з сих плянів не був ним доведений до кінця. В одинокій, оригінальній рукописи зістали ся разом і та вибірка листів, що обіймають час від початків повстання до зборівської угоди включно, і проби прагматичної повісти про війну, в найширшій начерку доведеної також до зборівської війни; крім того фрагментарний начерк війни 1657 р. (*Acta Transilvanica*). Фрагменти сі видані в VI т. Жерел до історії України-Руси.

Samuel z Skrzypny Twardowski Woyna domowa z kozaki i Tataru, Moskwa, potom Szwedami i Wegry przez lat dwunascie toczaca sie — віршована історія, інтересна для нас особливо своєю популярністю в старій Україні. Автор писав по горячим слідам подій, в 1650-х рр. (умер 1660 р.). Притоку до писання дав йому триумф над козаками під Берестечком, він зачав від описування сеї радісної хвилі і потім уже приробив початок. Частина його праці вийшла друком 1660 р., ціла 1681 р., в Каліші. Польська прозаїчна перерібка її видана була 1840 р. в Вроцлаві п. т. *Pamiętniki o wojnach kozackich przez nieznanego autora*, і вдруге ще 1842 р.; російський переклад сеї перерібки вийшов 1847 р. п. з. *Краткая история о бунтах Хмельницкаго (московські Чтенія, т. 8)*, а правдивий Твардовський такъ і досі не діждав ся нового видання.

З старих українських перекладів його праці видана перша частина перекладу зробленого 1718 р. Стеф. Савицьким, полковим писарем дубенським, — при літописи Величка, в IV томі. Величко положив працю Твардовського в основу своєї історії Хмельниччини (про відносини сих двох авторів новіша розвідка В. Петрикевича: *Літопись Самійла Величка а Woyna domowa Samійла Twardowskiego*, Тернопіль, 1910, відбитка з Справоздання укр. гімназії). Піанійше Твардовського ще раз переклав на українське Лукомський, але переклад сеї не заховав ся.

Laurentii Rudawski Historiarum Poloniae ab excessu Vladislai IV ad pacem Olivensem usque libri IX. Автор був сучасником Хмельниччини, обертав ся близько двірських кругів (батько й вітчим його були секретарями кор. Володислава), але в кінцем 1650-х рр. емігрував до Австрії, і тут десь в 1660 рр. написав свою працю, присвятивши її цїсареві Леопольдові, від котрого дістав різні бенефіції. Видана вона була тільки в 1755 р., Міцлером в Ляйпську. Польський переклад, виданий в 1855 Спасовичомъ, до певної міри теж вивів з уживання оригінал.

Pierre Chevalier, Histoire de la guerre des Cosaques contre la Pologne; кінчать ся білоцерківською угодою, апочатку вийшла анонімно в колекції Thevenot, *Relations des diverses ouvrages curieuses*, 1663, і тогож року особно, з іменем автора, в Парижі. Нове видання 1859 р. в серії *Bibliothèque russe et polonaise*, VII, librairie Champion.

Linage de Vauciennes, L'origine veritable du soulèvement des cosaques contre la Pologne, Париж, 1674 — оповідає без усяких, мовляв, змін, з zachованнем діяльничої форми, те що чув від Радзейовського в домі двока Арпажон (бувшого посла в Польщі), коли Радзейовський відвідував його в Парижі; кінчить ся зборівською угодою.

Samuel Grondski, Historia belli cosacco-polonici — писана на вигнанню, в Семигороді, де автор, польський протестант, доживав свій вік і вмер 1676 р. Бувавши в посольстві у козаків від польського і потім від шведського короля, до котрого пристав, посилаєть ся на відомости про Хмельниччину, котрі мав від Виговського і від свого товариша в посольстві Стан. Любовіцького. Книга вийшла тільки 1789 р., в Пешті (видав проф. Коппі).

Alberto Vimina, Historia delle gverre civili di Polonia, Венеція, 1761. Автор був венецьким висланцем у Хмельницького в 1650 р., пізнійше послом при папській курії — як значить ся на титулі книги. Головна праця, поділена на пять книг, обіймає історію pp. 1648—51, до сього додана коротенька статя про московсько-польську війну: *Breve racconto dei profitti dell'armi de Moscoviti contra la Polonia, i geograficni statii pro Moscoviu i Svezciu.* Не вийшли до сей книги й були видані тільки за наших часів інтересні записки автора з посольства на Україну цитовані вище (с. 162).

Vespasiani Kochowski Annalium Poloniae ab obitu Vladislai IV. climacter primum (1648—1655) в Кракові 1683. Другий „клімактер“ (climacter — ступінь або критичний рік), 1655—1661, вийшов 1688. Третій доведений до абдикації Яна-Казимира, вийшов незадовго перед смертю автора (ум. 1699), року 1698. Четвертий зівстав ся невиданим і вийшов в польським перекладі в 1853 р. Се найбільша і найпопулярнійша з старих праць про Хмельниччину, — але занадто „літературна“. Автор дістав за свої праці титул королівського історіографа і річну пенсію — доказ, що його історія відповідала поглядам і почуттям польських верхів. Під впливами Коховського писав наш Грабянка і за ним пізнійші козацькі історики. Прикра латина, котроку писана літопись Коховського, була причиною, що вже з XVIII в. почали зявлять ся толковання його праці на польське. Такий переклад видав 1840 р. Рачинський, не пізнавши автора, п. заг.: *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora.* Потім, коли йменне автора викрито, видано сей переклад, провіривши з оригіналом, вдруге вже з іменем Коховського, але в обох виданнях без початку, і з великими недокладностями не тільки в першій, а і в другім виданню.

В повній залежності від Коховського (чи від друкованого видання, чи може якогось ранійшого начерка) стоять в сій часті дуже допулярні въ історичній літературі *Pamiętniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza, Wyd. K. Wojcicki, 1846.*

Переходимо до історіографії української.

Одинокую вповні сучасную історію Хмельниччини — дуже коротку і संबідну від всяких літературних протензій, але ціну своєю непосредністю маємо від звісного козацького дипломата Силуяна Мужилівського. Вона була написана ним в Москві в лютім 1649 р. для інформації царя, й оповідає події 1648 р., до замирення. Заховалась в актах посольства в дуже сумній стані і була видана з початку в витягах з московського перекладу Востоковим в статі „Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвою“ в Киев. Стар. 1887.

В оригінальній українській тексті (наскільки його можна реставрувати в знищених частях) видав її я в часос. „Україна“ 1914.

Перший історично-літературний твір присвячений Хмельниччині маємо в так званій „Літописи Самовидця“ — анонімним творі, охрещеним так Кулішем в передмові до першого видання. Але як самовидець, літописець говорить в ній про події тільки з 1654—5 рр. (виразно говорить про себе як свідка під р. 1655 — с. 42—3), писати ж свою літопись почав не раніше 1670-х рр. (Ор. Левицький в своїй студії приймає р. 1672). Користування писаними джерелами для історії Хмельниччини в ній не помітно — принаймні досі нічого певного в сім не вдалося викрити. Літопись таким чином віддає ті оповідання, які ходили в українській суспільності в 1650—1660-х рр., головню в Сіверщині, де очевидно здебільшого пробував автор, в кругах тодішньої інтелігенції (Ор. Левицький вважає його військовим канцеляристом, але міг він належати й до низшої полкової ерархії). Імя автора зістає ся невідомим. Праця його заховала ся тільки в копіях XVIII в. Перше видання Куліша-Бодяньського, в московських Читенях 1846 р. (і осібно) було зроблене з пізніших і досить недокладних копій (тут напереді приставлений пізніший компілятивний вступ, що не належить Самовидцеві). Друге видання було зроблене Ор. Левицьким і випущене київською археографічною комісією 1878 р., з вступною розвідкою про саму літопись.

Григорія Грабянки „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ кровавой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского съ Поляки ва найяснѣйшихъ королей полскихъ Владислава потошъ и Казимира въ року 1648 отправовати ся начатой и за лѣтъ десять по смерти Хмельницкого неоконченной“. На заголовку значить ся, що ся історія, продовжена літописними записками до р. 1708, вложена була в 1710 р. Григорієм Грабянкою, а про джерела її автор в передмові пояснює, що збирав свої відомости „отъ діаріуша нашихъ воиновъ въ обогѣ писанного, и отъ духовныхъ и мерскихъ лѣтописцевъ, елика въ нихъ возмогохъ обрѣсти достовѣрїе написанного, ово отъ повѣствованія самобытныхъ тамо свѣдѣтелей, еще въ живыхъ обрѣтающихся, ихъ же повѣсть вѣроятно лѣтописцевъ утверждаеть“. Молодість автора припадає на 1680-і рр. і про Хмельниччину міг він чути тільки від старшого покоління (біографічні відомости про автора в Малорос. Родословнику Модзалевського I с. 328). Але текст показує, що головним джерелом Грабянчиної повісти був Коховский, з українських очевидно користуванне Самовидцем, инші джерела не ясні, і для докладнішої аналізи бракує самої підстави — наукового видання тексту. Тим часом праця Грабянки була на Україні дуже популярна, багато списувалась і перероблялась, і сей рукописний матеріал досі не вистудіований.

В більшості копій хроніка заховала ся без імени свого автора¹⁾ і безіменно була звісна в традиції XVIII в. Безіменно видав її Туманський в своїм журналі „Россійскій Магазинъ“ 1793 р., і навіть в реєстрі джерел „Б. Хмельницкого“ Костомарова вона зістала ся без імени автора як „Исторія дѣйствій о презѣльной брани“. Друге видання зроблене київською археографічною комісією під редакцією Самчевского (1854), вийшло з іменем автора, але з цензурними пропусками і без усякого наукового апарату. Для історії Хмель-

¹⁾ Даваревський навіть сумнівав ся в автентичности цього імени, поки на свої очі не побачив копії, спорядженої 1756 р., з іменем Гр. Грабянки — див. його замітки в Київ. Старині 1894. XI і 1897, II.

ничини, що займає більшу частину „Дійствій“, вони не мають сливе ніякого джерелового інтересу, а тільки історично-літературний, — і сей чиналий!

Самійла Величка „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ Поляками чрезъ Зѣновія Богдана Хмельницького... въ осми лѣтъхъ точившейся, а до дванадцати лѣтъ у Поляковъ зъ иншими панствами провлекшейся“. Се „сказаніє“ становить першу частину історичної праці Величка, доведеної в захованім автографі до р. 1700, а написаної, як значить ся на заголовку, „в селі Жукахъ уїзду Полтавського р. 1720“, коли Величко, „бувший канцеляристъ війська Запорозького“, проживав там на спокою. Уродженем він був старший від Грабянки, але про Хмельниччину міг знати теж тільки з писаних джерел і оповідань. Джерелами своїми він зве трох Самійлів, собі під імя: Сам. Пуфендорфа, Сам. Зорку і Сам. Твардовского. З Пуфендорфа (з російського видання його історії) Величко одначе виписав тільки коротеньку звістку про козацькі війни, котра йому на ніщо не придалась: се джерело тільки для рахунку. Основою свого „сказанія“, як сам признається, він положив працю Твардовского, доповнюючи її „де чого не ставало“ з „діаріуша Самоила Зорки, секретара Хмельницького“ і „зъ иншихъ лѣтописцевъ и записокъ козацкихъ“.

Про сей дневникъ Зорки, що ніби то містив в собі дуже докладну історію цілої Хмельниччини і листуванне Хмельницького, Величко оповідає дуже докладно (I с. 34), і можна бути ріжної думки про те, чи він тут тільки містифікує, чи сам був жертвою містифікації. Але що сей Зорка і його дневникъ, як вони виступають у Величка, тільки апокріф, в сім трудно мати які небудь ілюзії, хоч цілий ряд визначних дослідників до останніх часів вірив в його автентичність (Костомаров, Антонович, Лазаревський). З другого боку, ряд документів і листів, включених в літопись Величка, на стільки близько споріднені з стильом його власного оповідання, що трудно ухилити від нього закид містифікації: вона, очевидно, лежить в його літературній манері.

Для пізнішої традиції про Хмельниччину важне значінне мало безіменне „Краткое описаніє Малороссіи“, зложено десь в 1734—40 рр., головню на основі Грабянки. Хмельниччина описана тут доволі коротко (займає всього 30 друк. сторін 8°), але завдяки великій популярности сеї короткої історії України, скоро опублікованої друком і в російсько-українськім тексті і на иньших мовах — французькій, німецькій, її оповідання про Хмельниччину мало великий вплив на пізніші праці — аж до по половини XIX віку, можна сказати. Останне виданне її при літописи Самовиддѣ 1878 р.

З компіляцій другої половини XVIII в., українських або опертих на українських матеріалах, Хмельниччині присвячують більше уваги „Краткое описаніє о казацкомъ малороссійскомъ народѣ“ Симоновського (1765) і „Лѣтописное повѣствованіє о Малой Россіи“ Рігельмана (в останній редакції 1785 — 1786 р.). Крім старших українських літописей вони оба користають з книжки Шевальє. Симоновський включив його історію „першої“ і „другої“ війни (1648—1651) в свою працю майже в цілости і тим виповнив сі роки у себе. За ним пішов і Рігельман, тільки поруч оповідання Шевальє (с. 50 до 100) дав і свою власну, компілятивну історію сих літ (с. 101 і д.). З иньших компілятивних робіт XVIII в. згадаємо ще Мілера „О малороссійскомъ народѣ и Запорозцахъ“ (видане Бодянським в Чтеніяхъ за 1846 р.).

Нарешті на книжній українській традиції опираєть ся й просторе оповідання про Хмельниччину в „Історії Русовъ“. Самостійного користування

якимись джерелами поза тими, які були використані компіляторами XVIII в., в ній не помітно, але сей матеріал в ній густо розпущений власними фантастичними іменами, цифрами, фактами власної авторської інвенції. Видана Бодянським в москов. Читеніях за р. 1846 і осібно.

Поруч сеї „Історії“ треба поставити досі не обслідувану зовсім „Повѣсть о томъ что случилось на Украинѣ съ тоя поры какъ она Литвою завладѣна ажъ до смерти... Богдана Хмельницкаго — повѣстію скажемъ пространно“. Вона звисна досі лише з копії присланої Срезневським і виданої Бодянським в московських Читеніях за р. 1847. Походженне її досить загадкове. Дивно виглядає обіцянка „пространної повісті“ при дуже короткім змісті — через се Бодянський вважав сей текст витягом з якоїсь дійсно просторої повісті. В оповіданні її звертають на себе увагу екстраваганції не звисні в старшій традиції. Походження вона, без сумніву, дуже пізнього. Богато користувався нею Костомаров, і її ж оповідання положив основою свого „Марка Проклятого“ Стороженко.

Осібну категорію творять поетичні пам'ятки Хмельниччини — народні й книжні. Першу збірку їх дав Костомаров в третім виданню свого „Б. Хмельницкаго“ (1870 р.), в т. III, п. з. „Народныя пѣсни объ эпохѣ Богдана Хмельницкаго“. Тут подані були народні пісні, думи й вірші, без апарату, тільки з деякими варіантами і без усяких коментаріїв. Потім в другім томі „Исторических пѣсень малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова (1875) дано було ваірцеве для свого часу виданне пам'яток народньої творчости на теми Хмельниччини — з варіантами і багатими історичними поясненнями; в додатку повторено з деякими доповненнями Костомарівську вибірку пам'яток книжної поезії на сі теми. Виданням сим потім покористував ся Костомаров для поповнення своєї збірки в 4 вид. „Б. Хмельницкаго“ (1884 р.) — але характер її вістав ся тойже. Його перегляд сеї пісенної літератури тодіж вийшов в часоп. Русская Мысль (1883, кн. 7—8): „Исторія казачества въ памятникахъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Хмельницина“. Доволі поверховий, по правді сказавши. Потім 1898 р., въ юбилейнім томі львівського наук. товариства присвяченим Хмельниччині пок. Франко надрукував цікаву збірку польських віршів про Хмельниччину (Хмельницина 1648 до 1649 рр. у сучасних віршах, Записки т. XXIV). В своїй „Студіях над народніми піснями“ бажаючи дати нову ревизію корпусу Антоновича-Драгоманова він як раз підійшов до цікля Хмельниччини, коли недуга загальмувала сю роботу. Останні розділи праці, присвячені Хмельниччині, в львівських Записках т. 98 і далі, р. 1911—3.

Історично-літературна традиція, при своїм значнім багатстві, може таким чином похвалити ся досить добрим станом: переважно маємо її в досить приступних виданнях, а єсть чимало таки й дуже добрих видань, і в тім напрямі до самої світової війни велаєь інтензивна робота. В далеко гіршім становищі вістаєть ся матеріал документальний — правительственні акти й дипломатична кореспонденція, приватні листи й дневники. Того роду матеріалом Хмельниччина теж дуже богата, і в сей бік за останні десятиліття все більше переносить ся вся вага наукового розсліду сеї доби — з творів літературних, на котрих опиралась старша історіографія. Але сей документальний матеріал досі розроблено далеко не так, як би годилось.

І так дипломатарія чисто українського, то значить збірки актів гетьманського й військового правління з сеї доби досі не маємо. Уривки гетьман-

ської дипломатичної кореспонденції ввійшли в збірки польських і московських матеріалів сей доби. Гетьманські універсали й розпорядження військових властей, що позаховувалися по різних міських, монастирських і приватних архівах, а особливо по різних російських урядах, куди російська адміністрація збирала акти українських інституцій і приватних осіб, як докази їх маєткових прав, ввійшли в різних збірках (напр. в V т. Актів Західної Росії видана збірка універсалів і надань Б. Хмельницького, більш двадцяти; поодинокі листи гетьманські й різних урядів розкидані по річвиках Київ. Старини, по різних спеціальних збірках). Чимала кількість актів гетьманських і військових урядів з різних оригіналів — що правда, теж не завжди певних, заховала ся також, — тільки в копіях і не дуже докладних, — в пізніших ревізіях, як генеральне слідство о маєтностях 1729—1730 рр. і Румянцівська опись Малоросії. Частина їх видана — при генеральнім слідстві поодиноким полків. Значніші збірки при слідствах Ніжинського і Чернігівського полку — Матеріали для історії економічного, юридичного й общественного быта Малоросії, изд. подъ ред. Н. П. Василенка, кн. I и III, 1901 і 1909; ніж же зачатє було видання найбогатшої з описей — Стародубського полку.

Виданне дипломатарія, який би зібрав до купи сей розкиданий, виданий і не виданий матеріал, в можливо науковій формі, зістаєть ся одною з найбільшійших потреб української історіографії.

Краще стоїть діло з московським урядовим матеріалом. Реляції послів, агентів і вістників і урядова кореспонденція в українських справах та зібраний в них сучасний матеріал заховані в московських приказах, а тепер зібрані в московських архівах міністерства заграничних справ і міністерства юстиції, в значній мірі опубліковані. Зробила се головно пет. археографічна комісія, заходом пок. істориків Костомарова, Куліша і Карпова, в Актах Южной і Західной Росії.

В 1861 р. в III т. сеї колекції вийшла велика збірка актів з 1638 — 1657 рр., зложена Кулішем і Костомаровим, що доповнив її потім меньшими додатковими збірками документів з рр. 1648—1654 в тт. VII і VIII — р. 1872 і 1875). Разом з сими доповненнями самого Костомарова стали виходити ще більші додаткові збірки, зроблені Карповим, що вступивши против Костомарова з закидами тенденційности в виборі матеріалу і його освітленню (див. вище), опублікував великі вибірки матеріалу поминеного Костомаровим. Вони займають два окремі томи Актів ЮЗР. — т. X (акти сполучення України з Москвою 1653—1654, випущені р. 1878) і т. XIV (акти окупації Білоруси в рр. 1654—5), і ще додаткові доповнення в т. XI (1879). В сумі ці матеріали до історії епохи Б. Хмельницького становлять великий корпус, понад 1700 сторін 4° самих актів, але він далеко не вичерпує всього, що містить ся ще й нині в архівній спадщині старих московських приказів.

Так напр. в виданих петербурською академією наук Актах Московского государства, що містять вибірку з „стовбців“ „московського стола разрядного приказа“ є багато реляцій з часів Хмельниччини (в т. II, 1894). Недавно описані стовбці білгородського й сівського столів (див. вище с. 199) — так само цінні. В актах інших приказів московського архіва мін. юст. і по інших державних архівах досі зістаєть ся багато невиданого матеріалу до сей доби, не кажучи про приватні (див. напр. акти Кікіних в Симбирскім Сборнику 1845 р.).

Сі московські матеріали набирають головної ваги в дальших роках. Для перших років Хмельниччини вони мають не велике значіння в порівнянні з польським матеріалом, що за недостаткою сучасного українського матеріалу грає головну роль в розслідї її перших стадій. Він багатий, сей польський матеріал, але в протилежності до московського походить не так з урядових, як з приватних збірок. Тут маємо листування польського правительства і магнатів з українським військовим правлінням, розпорядження польських властей, донесення про події на Україні різних висланців і кореспондентів, кореспонденцію різних учасників і свідків дипломатичних і воєнних акцій против козаків. Матеріал дуже цінний, хоч і односторонній, що вимагає все дуже уважної перебірки, так як і московський, розуміть ся. Заховавсь він, кажу, не в державних польських, а в різних приватних архивах і збірках, і не так в оригіналах як в копіях або вибірках, що списували ся для памяти для різних магнатів, або для себе, не раз дуже скромними репрезентантами польського громадянства (в тім роді як згаданий вище Голінський райця казимирський). Між ними збірками багато невеликих і доволі випадкового складу, але є й незвичайно багаті й добре дібрані, які дають дуже інтересний збір документів до сеї епохи і нераз звязані з людьми, що грали в ній визначну роль. Такі напр. часто цитовані в тексті збірки бібл. Осолінських ч. 225, 231, бібл. Чорторійських, збірка Русецких в архиві м. Кракова, не кажучи про збірку Як. Міхаловського (див. нижше). Сюди належать також споряжені вже в новітнім часі і з науковою метою „теки Нарушевича“, переховані в бібл. Чорторійських (для сеї доби ч. 141 і дальші).

Сьому всьому ми завдячаємо багатство сього матеріалу — і заразом ті трудности, які виникають при користуванні з нього. Копії, що заховали ся по різних збірниках, роблені для приватного ужитку, без претензій на наукову вартість або офіціальну авторитетність, часто бувають скорочені, недокладні, мають помилки і пропущені місця, без дат, підписів і адрес, так що для наукового вжитку вимагають провірення при помочи інших копій. Тим часом ті публікації сього матеріалу, які були досі зроблені й захопили певну частину сього матеріалу, робили ся без такої перевірки, з одної котроїсь збірки копій. В примітках до тексту я нераз вказую відмінні між ріжними копіями, які зміняють часом доволі значно самі відомости їх. Але проробити в повноті сю роботу не можна так сказати „по дорозі“, вона вимагає спеціальної, великої, колективної археографічної роботи й зістаєть ся одним з цильнійших дезидерат наукового розроблення сеї доби.

До недавна мали ми дві головні збірки польських документів і листів з сього часу. Перша вийшла в „Памятниках издаваемых киевскою временною комиссією“ в т. I, II і III, 1845—52 рр. Зладив її Іванишев. Для 1648—9 рр. використано тут якийсь близше не описаний збірник з бібліотеки бар. Шодуара (всі документи I тому ваято звідти), для дальших — якусь збірку чи збірки з щорівського архиву Литавров-Хребтовичів, очевидно в копіях, які подав місцевий польський колекціонер К. Свіданський, кількадесять оригіналів з збірки Свіданського, кілька облят з актових книг житомирських і київських, і т. и. При деяких документах зовсім не означено, звідки їх взято, деякі видані з кількох копій, але без зазначення варіантів. 1898 р. се видання повторено з деякими доповненнями: наново видано згадану вище, с. 200, анонімну літопись і кільканадцять листів з часів Хмельницького, що більш-менш przypadково зібрані ся в комісії.

Друга збірка — се вибірка листів і дневників до історії Хмельниччини з сучасного збірника (копіарія) спорядженого в 1657 р. люблинським війським Якубом Міхаловским, а перехованого в бібліотеці гр. Морштинів. Збірник сей обіймає листи, реляції й дневники з рр. 1646—1655, а найбільше з 1648 р. Видавець, А. Гельцель пропустив деякі документи, не звязані з Хмельниччиною й тим чином надав своїй збірці досить суцільний характер — корпусу листів і інших писань до історії Хмельниччини. Вийшов він в 1864 р. п. з. *Jakuba Michałowskiego wojskiego lubelskiego, a później kasztelana bieckiego księga pamiętnicza... wydana staraniem c. k. towarzystwa naukowego w Krakowie*. Змістом вона багатша від попередньої, багато листів має тих самих, все копії, часто позбавлені підписів, дат, адрес, дописок і в самих змісті часом покорочені, як показує порівняння з иньшими копіями.

До сих двох старих збірок, введених в науковий ужиток уже давно, в останній часі (вже підчас друку присвячених Хмельниччині глав сеї книги) прибула ще третя збірка — видана в Архиві Юго-западної Росії ч. III т. IV, 1914 п. з.: *Акты относящиеся къ эпохѣ Богдана Хмельницкаго (1648—1654)*, як продовження збірки Антоновича в I т. тої ж часті Архива, доведеної до 1648 р., — зроблене Каманиним. Збірка ся має доволі різнобарвний склад. Головну частину, що до великості, становлять тут судові акти місцеві (найбільше волинські), що ілюструють участь в Хмельниччині й відносини до неї різних верств тутешньої людности та рефлекси її подій в місцевім житю. В певнім внутрішнім звязку з ними стоять також різні розпорядження польських властей, облятовані в місцевих судах. Але крім того сюди жвійшла чимала вибірка з одної з цінніших збірок матеріалів до Хмельниччини 1648—9 рр. — Пет. Публ. Бібл. ркп. 129, та дещо з московських дипломатичних актів.

Збірка волинських судових актів сеї збірки характером своїм підходить до иньшої збірки місцевого матеріалу для часів Хмельниччини — ширшої й більш витриманої в сім характері: галицьких матеріалів до історії Хмельниччини й її рефлексів на галицькім ґрунті в рр. 1648—1651, зібраних С. Томашівським і виданих в Жерелах до історії України-Руси (т. IV і V, 1898 і 1901) з нагоди 250-літнього ювілею Хмельниччини. В переважній часті се скарги й судові справи збунтованих українських селян, міщан і шляхти та різних привидців і учасників тутешніх рухів, далі — ухвали місцевої шляхти, розпорядження против повстань, заяви про понесені шкоди. Відмінну категорію становлять листи місцевого обсерватора подій, райці львівського Кушевича: сі матеріали вважують сі томи з третім томом тої ж серії, виданим в 1913 р. (Жерела т. VI), що містить галицькі хроніки Хмельниччини і між ними також другу частину збірки Кушевича (див. вище с. 203).

Крім сих більших є кілька меньших збірок листів і актів з часів Хмельниччини (не рахуючи спорадично розкиданого по різних виданнях): збірка Грабовского в II т. його колекції *Ojczyznie spominki* (1845); збірка Зубринького, видана пет. арх. комісією в *Supplementum ad historica Russiae monumenta* (1858); збірка Шайнохи в додатку до II т. його книги *Dwa lata dziejów naszych* (1865) — листи з 1648 р.; вибірка Антоновича в книзі „Сборникъ лѣтописей относящихся къ исторіи Юж. и Зап. Россіи“ (1888) — листи Хмельницького до львівського магістрату; вибірка польських універсалів 1648—1651 рр. Томашівського п. з. Матеріали до історії Хмельниччини, в XVI т. львівських Записок (1896); збірка Каманина п. з. „Документы эпохи

Б. Хмельницького 1656 и 1657 гт. извлеченные из Глав. Москов. архива Мин. Иностр. Дѣлъ" — Сборникъ статей и матеріаловъ по ист. Юго-Зап. Россіи, изд. кiev. ком., I (1911).

З дипломатичних актів інших держав, крім Польщі й Московщини, треба одмітити арблену пок. Молчановським вибірку актів шведського державного архиву що стосують історії України (Архів ЮЗР. ч. III т. VI, 1908). М. Кордуба в XII т. Жерел до історії України Руси видав вибірку до епохи Хмельницького з дипломатичних реляцій австрійських з Польщі, з депеш австрійського резидента в Царгороді, венецьких депеш в Німеччині, з польської кореспонденції Ракоція й воеводи молдавського Стефана. Під час друку останніх глав отсеї книги виявилась нарешті зладжена пок. Антоновичем вибірка з реляцій нунція Торреса в Польщі 1648—9 рр. (редактори доповнили її деякими витягами 1650 р.) — в II т. тогож Сборника кiev. ком. (1916). Перед війною львівським товариством ім. Шевченка приготувалась до видання ширша збірка депеш папської нунціатури в Польщі з часів Хмельниччини, але, здалось, досі не вийшла.

Чимало для історії української дипломатії сеї доби містять угорські видавництва, особливо недавня колекція видана Сілядієм: *Transsylvania et bellum boreo-orientale*, т. I, 1910 р., акти з років 1648—1655. З румунського дипломатарія Гурмузакі *Dokumente privitore la istoria Romanilor* сюди належать т. IV і V і додатку (*Suplement*) т. III.

5. Наукова література Хмельниччини. Першою науковою працею, що в трактованню Хмельниччини зближаєть ся вже до наших наукових вимог, була історія України Енґля. В виданю 1796 р. (*Geschichte der Ukraine und ukrainischen Cosaken, wie auch Königt. Halitsch und Wladimir*) він присвячує Хмельниччині коло 70 стор. великого формату (стор. 140—221). Користуєть ся головню польськими джерелами: Пасторієм, Кояловичем, Лобзінським, Грондским, Рудавским, Коховским; з українських писань мав тільки „Краткое описаніє“ в ріжних виданнях (Рубана, Шерера й ин.); користає також з Шевальє й Ліважа. Не вважаючи на свою залежність від польських джерел стараєть ся знайти об'єктивну точку для оцінки подій: ставлячи поруч себе посмертні оцінки Хмельницького з „Краткого описанія“ й Коховского він, очевидно, вважає більш справедливим першу і підносить, що не вважаючи на ріжниці в поглядах, всі мусять згодити ся на високій оцінці самої індивідуальности Хм., його здібностей — *dass er ein Genie, ein Mann von Kopf gewesen sey* (с. 211).

Сею працею Енґля широко покористував ся потім для історії Хмельниччини Дмитро Бантш-Каменский в своїй „Історії Малороссіи со времєнь присоединенія оной къ Россійскому государству“ (т. I 1822). Відіававши ся про книгу Енґля з великою похвалою, як про „книгу весьма любопытную и дѣлающую великую честь составителю“, Бантш-Каменский широко користав з неї, замість звертатись безпосередню до польських і інших заграничних джерел, котрими покористувавсь Енґель (безпосередню Б.-К. звертав ся тільки до Пасторія, маючи його в рукописнім російським перекладі). З українських літописей крім „Краткого описанія“, авісного Енґлеви, Б.-К. користував ся працями Грабянки, Симоновського, Мілера й Рігельмана. Центр ваги його роботи лежав одначе не тут, а в московських дипломатичних актах—документах архива загран. справ, почасті описаних батьком Дмитра Б.-К. Миволою Б.-К. (акти польські), почасті простудіювавших ним сам („дѣла малороссійскія“).

Витяги з них почасти були подані в додатках до „Історії“, почасти видані пізніше Бодянським („Источники малоросійской истории, собранные Д. Н. Вантисшемъ-Каменскимъ“, 1858, в московських Чтеній).

Сі доти майже незвісні матеріали й надавали головну вагу й вартість праці Б.-К. взагалі й його історії Хмельниччини зокрема, досить блідій і сухій, „жертво-холодною і небезошибочною“, як характеризував її Максимович, — при тім і дуже короткій: історія 1648—9 рр. подана у вступі на 20 стор. дуже рогагонистого друку, трохи докладніше описані рр. 1651—7; освітленне сильно офіціозне. Передмова до першого тому має дату 29 липня 1817 р., Полтава. Цікава тут же замітка автора, що до написання сеї історії понудив його звісний малоросійський генерал-губернатор ки. Микола Решні, і він же написав історію Берестецької кампанії (що справді своїм стилем досить відбиває від Вантисшевого оповідання).

Майже в однім часі з Вантисшем-Каменским над історією Хмельниччини працював звісний український патріот Олексій Мартос, що в перерві своєї дуже неспокоїної службової кар'єри проживав тоді на Україні. Приступивши до писання своєї історії України десь в 1820 р., 1822 р. він мав уже три перші томи в цензурі, і в них історія України була доведена до смерті Б. Хмельницького, а в дальших двох томах (що в тім часі теж були вже написані), Мартос дійшов до скасування гетьманства. Відомости про Вантисшеву історію його не бентежили: він сподівався, що „дикое поле д'вельсаної України“ може вмістити „больше оратаевъ“. Се була надія оправдана з того погляду, що Мартосова історія (перші томи) доповняла Вантисшеву, розроблюючи ширше історію козаччини перед прилученням до Москви, а не витримуючи конкуренції з Б.-Каменским що до своєї документальности—розпоряджаючи тільки друкованими джерелами, і то небогатыма (Пасторієм, Шевальє, Грабянкою), Мартос міг взяти гору більш живим літературним стилем—посвідченим видрукованими уривками.

Але в цілости надрукувати своєї історії йому не вдалося. В осені 1822 р. його кинули на службу в Сибір, вернувши ся відти по смерті Александра І, він знов вертається до своїх плянів видання історії. Сподіваючись, що може йому тим способом удасть ся дістати кошти від правительства, він предложив три перші томи міністрови освіти, просячи предложити їх цареві. Міністр Уваров передав їх на рецензію проф. Устрялову і той дав досить прихильний відзвів, між иньшим підніс „направительную идею“ праці — „что народъ сей и по происхожденію и по духу и по вѣр'ѣ своей всегда былъ частью великаго цѣлаго Россіи и силой естественнаго влеченія, долженъ былъ не смотря на временное свое отдаленіе отъ ней, опять войти въ историческую ея орбиту и составить съ ней одну душу и одну мощь“. Не вважаючи на сю похвальну ідею, коштів на видання Мартос, мабуть, таки не дістав, хоч і переробив свою історію по вказівкам Устрялова—додав напр. цитати на джерела, як того бажав рецензент. Вийшли тільки дві глави, для розбудження інтересу на виривки надруковані Мартосом в часоп. Съверный Архивъ (1822, ч. 13—4—битва під Берестечком і в 1823 ч. 6 похід Тимоша й війна 1652—3 рр.), рукопись же цілої історії десь запропастилась. (Про сю історію у Лаазаревського Очерки, зам. и докум. по исторіи Малороссіи, II—тут передруковано другий уривок, опублкований Мартосом).

Ще менше маємо понятя про історію Хмельниччини, що входила в працю третього історика України сеї доби Максима Берлінського. Його „Історія-

ческое обозрѣніе Малороссіи и города Кіева“, судячи по главам, присвяченим часам Мазепи (надрукованим в „Молодику“) мусіло чимало місця уділити Хмельниччині. Але воно досі не обслідувано зовсім.

З черги мусимо згадати тепер працю, яка не бувши історичною в властивім значінню слова, мала чималий вплив на дальший розвій української історіографії сеї доби. Розумію „Заморожскую Старицу“ Срезневского, що почала виходити 1833 р. (шість частей, від р. 1500 до 1707, 1833—1838). Інтерес її в тім, що вона вводила нову категорію джерел в студіювання української козаччини — історичну пісню й думу. Коли ми і в українській історіографії XVIII в. можемо місцями підозрівати впливи української історичної поезії, а декотрі її репрезентанти в свій виклад, для оживлення його, залюбки вводять і вірші поетичної віршевої літератури (Грабянка, Рігельман), то все таки офіційно, так би сказати, українська історична поезія в круг джерел історичного досліду досі не була введена. Свідомо й рішучо з такими замірами виступив Срезневский в отсій своїй молодечій праці (над своєю збіркою він працював маючи заледви 20 літ). „Бідність історії Запорожа (Заморожем він зве взагалі козаччину) в джерелах писаних змушує дослідника шукати інших джерел, і він знаходить для своїх дослідів багату, невичерпану копальню в народній традиції“ — в піснях і оповіданнях бандуристів. Припускаючи, що в „зверхній історії“ тут можуть бути помилки в іменах, в порядку подій, Срезневский вважає „рішучо дорогоцінною“ їх традицію у внутрішній історії — що до побуту й звичаїв. В своїй книзі він подає читачеві розложені в хронологічнім порядку тексти дум, і поруч історичну компіляцію, зложену з відомостей літописних і зачерпнених з поетичної традиції, аж до смерті Мазепи.

Ся проба історії за помічю народньої поезії зробила вражіння. За Срезневским пішов не тільки Куліш у своїй „Україні — од початку України до батька Хмельницького“ (1843), але також і Костомаров, що стояв взагалі під сильними впливами Срезневского в сих часах. Положивши проголошену Срезневским тежу основою своєї дисертації „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843), він і в своїй історії Хмельниччини, до котрої забрав ся по сій праці, задумував ужити народню поетичну традицію для доповнення й оживлення історичного образу Хмельниччини.

Навіть апокріфічні мотиви, введені до своєї збірки Срезневским, не зістались без впливу на півнійшу історіографію, і деякі з них покутують і досі в історії Хмельниччини (як напр. історія Линчая й Линчаївців).

Тим часом не здійснений Мартосом план видання живо й літературно написаної історії козаччини сповнив в самий рік його смерті (1842) иньший український патріот, поет і аматор української старовини Микола Маркович (Маркевич). Досі ми не маємо якої небудь авторської сповіді його, котра б пояснила, що подало йому гадку написання історії України, які завдання він ставив собі при тім, і т. п. Але з того, яке значіння має в його історичнім апараті „Історія Русів“, можна здогадуватись, що одним з головних мотивів в тім була обставина, що таке дорогоцінне джерело, яким М. уважав „Історію Русів“ — така багата скарбниця літературних і патріотичних мотивів, зіставалась не використаною в українській історіографії. Перші чотири томи його „Історії Малороссіи“ мають цензурний дозвіл 7. V. 1840, таким чином їх написання припадає на 1830-і роки. Історія починаєть ся коротким поглядом на минувшину України до початків XVI в. — ближше нею займатись автор

не вважає потрібним, тому що вона містить ся „історіях Росії, Польщі й Литви“ (с. 5). Потім в девяти розділах (с. 27—145) оповідаєть ся історія від першого виборного гетьмана Лянцкоронського до повстання Хмельницького, в дальших дванадцяти (с. 149—387) історія Хмельницького й Хмельниччини, що таким чином займає в сій праці центральне місце. Науковий апарат, з котрим Маркович приступив до оброблення сеї епохи, не підіймавсь над рівнем Бантіша-Каменського і Маркович також щільно використовує Енгля і в його рук бере цитати на літературу, користуєть ся Бантішем і головню — щедро розписує своє оповідання „фактами“ Історії Русів.

Невважаючи на сеї апокріфічний елемент, що мусів будити сильні підозріння навіть при тодішнім стані історичних відомостей (навіть Срезневский в Запорозжській Старині ставивсь до екстравагантій „Історії Русів“ досить скептично), — історія Марковича мала в українськїм громадянстві визначний успіх. Суровий документаліст Максимович при кінці 1850-х рр. похваляв його „живой и увлекательный рассказ о гетьманствѣ Хмельницкаго, напомнимъ иногда художественность первоначальника малороссійской исторіи Кониискаго“, хоч і не вважав оправданим занадто вже велике довіре до сього „Кониського“ (Історії Русів). Чарновский переробив історію Марковича по польськи (Україна і Загороже czyli historya kozaków ... według najlepszych źródeł napisana, 1854, цензурний дозвіл 1852). Але в сїм часі вже готувалась до виступу на публичну арену иньша праця, що мала безповоротню вярвати з рук Марковича пальму історика-артиста — була нею історія Хмельниччини Костомарова.

В автобіографії своїй Костомаров каже, що він уваявсь до сеї праці ще в Харкові, весною 1843 р., скоро після своєї історичної трагедії з епохи Хмельниччини — „Переяславська ніч“. Потім він працював над нею в Києві, і Максимович згадує, що вже на початку фатального 1846 р. Костомаров читав йому вступ до Хмельниччини — правдоподібно те, що потім (1856) вийшло під назвою „Борьба украинскихъ козаковъ съ Польшею въ первой пол. XVII в. до Б. Хмельницкаго“. Але його коханце, арешт і висилка перебили сі занятя, і він вернувсь до них згодом на заслання, виписуючи книжки від К. Свідзінського. Діставши при кінці 1855 р. дозвіл на приїзд до Петербурга, в формі ще відпустки з заслання, Костомаров поставив своїм завданням за сою відпустку довести до кінця свою працю над Хмельницьким, і за чотири місяці книга була справді готова й віддана до цензури. Потерпівши доволі від цензурного олівця, вона все таки була дозволена і віддана автором до друку часописи „Отечественныя Записки“, де й зачала ся друком від першої книжки 1857 р. (друкувалась в книгах 1 до 8, разом коло 450 стор.). Рік пізнійше вийшла особним виданням, справлена й доповнена, в двох томах (1859), а в 1870 р. вже в трьох, з додатком вступу — про історію козаччини до Хмельницького, і збіркою поетичних творів про Хмельниччину при кінці праці. Потім ще раз за життя автора вона була перероблена й вийшла 1884 р. як видання четверте.

Публікою і ширшими науковими кругами твір Костомарова був прийнятий не звичайно прихильно, можна сказати — ентузіастично. Костомарова проголошено незрівняним істориком-артистом, якого досі не бачила російська, а з нею й українська історіографія; порівнювано його з Амедеєм Тьєрі, і як головний твір в сїм напрямі вихвалювано „Б. Хмельницького“. Але серед істориків спеціалістів поруч похвал артистичній стороні почали слідом висловлятись і більше або менше різкі оцінки фактичної, наукової сторони твору, які не зістались

без впливу на самого Костомарова і його дальшу роботу над „Б. Хмельницьким“. Він, очевидно, прийняв до серця поклик Максимовича — наново переглянути критично свій матеріал, зібраний для Хмельниччини, аби живість і мальовничість оповідання не осягались коштом фактичної вірності, і хоч не зробив своєї праці на-ново, але при кождім новім виданню старав ся наблизитись до наукових вимог. Кінець кінцем одначе не дійшов кінця сього завдання й зіставив свою працю на дорозі між півбелетристичним образом, яким задумував його з початку, і чисто науковим твором, якого хотів від нього Максимович.

Власне, при оцінці „Б. Хмельницького“, навіть таким, яким він лишивсь по смерті Костомарова, після кількох основних ревізій, переведених над ним покійним істориком, не треба забувати того початкового пляну, в яким забрав ся він до сього твору, — бажаючи дати оповідання для широкої публіки, можливо живий і яскравий образ, а не геллертерський твір. В передмові до вид. 1859 р. він поясняв, що свою книгу писав „не въ видѣ систематической исторіи, а рассказа, не для ученаго круга специалистовъ, а для публики“. Вона стояла в генетичнім звязку з одного боку — в пробою поетичного відтворення драматичного конфлікту Хмельниччини („Переяславська ніч“), а другого боку — в ідею історичної вартости народньої поетичної традиції („Мысли“). Супроти „жертво-холодної“ історії Б. Каменського, що в тім часі, до 1842 р. (себто виходу Історії Марковича) все ще була одиноким підручником української історії (в 1842 р. вона вийшла новим виданням), Костомарову, очевидно, усміхалась гадка — дати громадянству щось зовсім протилежне: живий суцільний образ, оповитий красою й поезією народньої традиції.

Як бачимо з його автобіографії, в сій першій, харківській стадії своєї роботи він головню оперував українською традицією XVIII в. — тими пам'ятками II, які кілька літ пізнійше опублікував Бодянський в московських „Чтениях“. Але до „Історії Русів“ Костомаров, правдоподібно, вже тоді ставив ся досить критично, під впливом скептичних заміток Срезневского, і тому поява історії Марковича, де на „Історію Русів“ була положена головна вага, а народна поетична традиція грала ролю зовсім малозначну, не могла відвести Костомарова від задуманого. Навпаки, поява сеї книги могла ще більше заохотити його до пляну дати образ сеї центральної доби історії козаччини, свобідний від апокрифів псевдо-Кониського, а за те перейнятий елементами сучо-народньої поезії.

Потім перейшовши до Рівного, а потім до Києва (1844—5), Костомаров мав змогу підійти ближше до польської історичної традиції, досі чужої йому, як і всім попередникам його в новій українській історіографії (з російською разом). Тим часом як всі вони черпали польські звістки з Англія, Костомаров звернувся до польської історіографії безпосередно, і не мог не почути також і в сій своїй переваги над попередниками. З другого боку в Києві в його руки попала що йно відкрита літопись Величка, поручена йому до видання київською комісією. Вона зробила на Костомарова сильне вражіння і до певної міри вступила в його матеріалі те місце, яке для Марковича в ряді його джерел займала „Історія Русів“.

Під такими впливами й настроями виробляв ся „Б. Хмельницький“. Ми не будемо після сього дивуватись, що Костомаров не тільки полишав в устах своїх героїв ті промови й діалогі, які повкладали їм, за клясичними звірцями, різні історіки XVII в., але творив і нові від себе, в різних джерел, і вкладав

в уста своїх діячів: перетворював в діалогі те, що джерела оповідали в формі описовій, свobodно складав образки з різних побутових подробиць, перемінював історичне оповідання в белетристичну повість, драматизував його розговорами й висказами діячів, подаючи їх в зовсім категоричній формі, зіставляючи читача-неспеціаліста в переконанню, що він має до діла з джереловим матеріалом.

В своїм матеріалі Костомаров шукав, очевидно, не стільки фактичної достовірності, як літературної повноти — змісту для живого й повного образу, поводячись критеріями не стільки наукової, як поетичної творчості.

Під впливами критики й власних жомічень він пізніше старався пересіяти сей матеріал через густіше сито. В однім пізнішій листі (1880) він згадує, як його „Б. Хмельницькій“ „очищався, очищався оть этого навоза... и все-таки до сихъ поръ, послѣ третьяго изданія не совершенно очистился“ (Р. Архивъ 1890, X с. 218). Він говорить се про впливи „Запорожської Старини“, але се можна б повторити взагалі про ті апокріфічні елементи, котрим був переповнений „Б. Хмельницькій“ в своїх перших редакціях і не увільнився від них і до кінця.

Так само незмінним зіставсь і загальний характер праці — більш епічний, ніж критичний — повість про подвиги героя Богдана, в душі української традиції XVIII в., а не образ політичних, тим менше — соціальних і економічних обставин і змагань його доби. З сього становища треба й оцінювати сей славний твір, і не жадати того, чого й не мав заміру дати в ній автор.

Правда, що сам Костомаров инакшими очима задивлявся на свою книгу по новій ревізії, яку дав їй перед виданням 1870 р. Він пропустив уже тут рекомендацію „Б. Хмельницького“ як твору для публіки, а не для учених, згадку про обмеженість своєї знайомости з джерелами. Близше познайомивши ся з московськими актами архиву загранич. справ в 1860-х рр., використавши деякі збірники польських листів і актів в пет. публ. бібліотеці і переглянувши дещо гострійше свій давнійший матеріал, він, очевидно, готов був дивитись на свій твір як на працю вповні наукову. І треба сказати — такий був чар його таланту, що при всіх своїх слабих сторонах його книга на довгі часи зістала ся не тільки артистичним образом, але й головною науковою працею про сю добу, не вважаючи на всі критики і поправки, і на появу новітших праць, які мали дати „поправлений“ образ сеї доби й головного її героя.

Першим зробив ряд поправок до „Б. Хмельницького“ Максимович при виході його особною книжкою в 1859 р., в улюбленій своїй формі — літературних листів. Перші чотири були надруковані п. т. „Письма о Б. Хмельницкомъ къ М. П. Погодину“ в Максимовичевім збірнику „Украинець“ 1859; пятій — „О прїѣздѣ Б. Хмельницкаго въ Кіевъ изъ Замостья“ в час. „Рус. Бесѣда“, 1859; решта, числом 13, були вже адресовані самому Костомарову й друкувались з початку в Спб. Вѣдомостях (1860), а потім в „Основі“, як та стали виходити. Зібрані вони разом в I т. „Собранія сочиненій“ Максимовича.

В першій листі він висловлює свій принципіальний погляд на Б. Хмельницького — з становища політичного унітаризму („Двѣ стороны одного Русскаго міра, надолго разрозненныя и даже противстоявшія другъ другу, сошлись воедино — усилями Богдана. Его постоянное устремленіе къ Московской Руси... и то что въ 1654 г... положено было счастливое начало великому историческому дѣлу — воссоединенію всей Владимировой Руси, и

понижѣ еще не оконченному: все это даетъ Богдану полное право, чтобы память его была драгоценною и для Великороссіянина, и для всей Руси“).

Далі М. подає загальну характеристику твору Костомарова і в делікатній формі закидає йому, що в своїм півбелетристичним трактуванню теми він нагору в багато подробиць непевних, які характеризують польсько-український конфлікт взагалі, а не мають фактичної певности. По сім переходить до детальних прикладів різних недовладностей в „Б. Хмельницькій“, але при тім обертаєть ся переважно в дрібних подробицях: невірних іменнях, датах і т. и. Питання достовірности різних джерел, ужитих Костомаровим, зісталось майже незначеним: Максимович напр. теж з повним довірем приймає відомости Величка і з спочутєм повторює різні апокріфічні звістки, внесені в своє оповідання Костомаровим. Круг джерел, в котрім обертав ся Максимович, взагалі був досить тисний — хоч він і знав зате свої джерела дуже добре. Ще більше може ніж Костомаров, обома ногами стояв він на українській традиції XVIII в., на її фактах і поглядах, і з сього боку нічого нового й не міг вказати Костомарову. А його наклик до критичнішого оброблення матеріалів, супроти тих конкретних поправок, які подавав він сам, для Костомарова мусів звучати як заохота до „крохоборства“ — точнішого провірювання дат, імен, цитат, і тому не міг зробити на нього особливого вражіння, бо для всякої такої дрібязковости Костомаров менше всього мав і хисту і охоти.

Але разом з „листами“ Максимовича (1860) вийшов десятій том „Історії Росції“ Соловйова, де останні розділи були присвячені Хмельниччині. Як бачимо тут з збірної нотки про джерела для історії війн 1648 і 1649 рр., круг історично-літературних джерел Соловйова був не великий, значно менший від Костомарова (з українських Самовидець і Величко, з польських Єрлич, Твардовский, Рудавский, Коховский, з деякими перерібками їх, і збірник актив кївської археограф. комісії). Але Соловйов використав московські акти далеко ширше, ніж свого часу зробив се Бангиш-Каменский, і положив їх основою своєї праці; завдяки тому вона становила на той час важне і цінне доповнення до твору Костомарова і правдоподібно — не зісталась без впливу на новий напрям його занять. Власне в 1861 р., ставши членом археографічної петерб. комісії, він прийняв на себе видавання московських актив до історії України і виписавши їх собі в археографічну комісію до Петербурга, за поміччю Куліша приступив до їх видавання. Третій том, присвячений Хмельниччині, вийшов в українській друкарні Куліша 1861 р. (том перший „Актив“ вийшов пізніше, в 1864 р.).

Своїм звичаєм Соловйов в своїй праці не входив в ніяку полеміку з Костомаровим; за цього до певної міри зробив се, в дуже різкій формі його ученик Генадій Карпов з нагоди нового видання „Б. Хмельницького“ (1870). Того ж року він випустив книжку „Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ до исторіи Малороссіи относящихся за время: 8. I. 1654 до 30. V. 1672“. В ній вказує він як на хибу всеї дотеперішньої української історіографії на мале використання московських актив, і то тільки частинне — поминення матеріалів архива мін. юстиції, вперше вказаних Соловйовим. Обнижуючи джерелову вартість літописної й мемуарної літератури, він підносить, що „съ момента соединенія Малороссіи съ Великою Россією для исторіи первой нѣтъ другихъ главныхъ источниковъ кромѣ дѣлъ нашихъ архивовъ“ (с. 126). Суворо розкритикувавши „Історію Русів“ і Марковича, він так же суворо взявсь і за Костомарова, закидаючи йому, що він „сочинилъ“ свого

„Б. Хмельницького“ подібно як автор „Історії Русів“ „сочиняль“ свою історію (с. 128). Дорікав йому не тільки за неповноту і недокладности його праці, але й за тенденційність — не тільки в представленню й освітленню подій, але навіть і в виборі й видаванню матеріалів: що Костомаров, сам не працювавши в архіві, винищував акти для видання по вказівкам історії Соловйова, і ще й сих вказівок не зміг використати, та навмисно упускав те що не підходило під його та Кудішів український, антимосковський патріотизм, і т. д. В тім дусі відповідав він потім і на замітки Костомарова, що вийшли в часоп. Бесѣда (1870, I) під заголовком „Отвѣтъ г. Карпову на его статью „Критическій обзоръ“. Карпов випустив против них брошюру: „Г. Костомаровъ какъ историкъ Малороссіи“ (1871), написану навіть ще рівше ніж „Обзоръ“.

Але власне сей завадто гострий тон, се втягання до наукової полеміки політики і односторонність поглядів до решти ослабили все те значинне, яке самі по собі, очищені від всякої ненаукової домішки, могли б мати критичні замітки Карпова. Від його книги й брошюри відвернулись взагалі як від чогось негідного, „чорносотенного“ по теперішньому кажучи. Не зробила після сього користного вражіння й проба Карпова по своїому критично розібрати історію Хмельницького. В 1873 р. вийшла його книжка „Начало исторической дѣятельности Богдана Хмельницкаго, историко-критическое изслѣдованіе“, де огляд подій доведено до походу Хмельницького з Низу, а властиво дано критику української традиції й поглядів українських істориків на життя і діяльність Хмельницького до сього моменту. Критика була б користнійша, колиб не знизала її вартости велика обмеженість власного наукового апарату Карпова, що політики на боці все польське з великом самих „Памятників кiev. комисіи“ було б знов того неможливого „полемічного“ тону з натаками на „неблагонадійні“ тенденції противників. А так книга була, можна сказати, страчена для науки, і єдиноким позитивним вкладом, прийнятим науковими кругами від її автора, зістались його додатки до збірки Костомарова в Актах ЮЗР, згадані вище (с. 208).

Не завадить одначе навести принципіальний погляд на Хмельниччину, котру сей крайній оборонець московської традиції хотів протиставити українській автономистичній точці погляду Костомарова: „Вся Малороссія, народъ и козаки, воевали съ Польшею, но только, какъ вѣсьмъ извѣстно, не изъ-за правъ, а для защиты гонимой вѣры. Условія, на которыхъ Малороссія соглашалась подчиниться Польщѣ, были обыкновенно двоякія: всенародныя и козацкія. Всенародное требованіе было только одно, которое и стояло всюду на первомъ планѣ — это свобода православія. Такое условіе Польша менѣе всего могла исполнить, — и Малороссія отложилаь отъ нея. Переяславская рада, 1654 года, была дѣломъ не однихъ казаковъ, но всего народа. Нужно было малороссійскому народу на этой радѣ читать какія-либо права и предлагать какія-либо условія Великой Россіи? Малороссія могла только одного желати, чтобы ея не выдавали Польшѣ. Но это само собою разувѣлось изъ рѣшенія Великой присоединить къ себѣ Малую. Да и большая разница Польша и Россія: отъ Польши отбивались, а къ Россіи христа-ради просились въ подданство“. (Г. Костомаровъ какъ ист. Малор. с. 18). Самого Хмельницького, як діяча, Карпов цїнив дуже високо, ставлячи поруч Вільгельма Оранського і Вашингтона, і тільки наставляв на невідповідне освітлення його діяльности.

З иньшого становища — ріако осуджуючи Хмельницького як діяча і як індивідуальність, і так само й викликаний ним рух і цілу козачину, виступив

проти Костомарова й його твору Куліш. Уже в своїй популярній книжці „Хмельниччина“ (1861) він, кажучи його пізнішими словами (Народ, 1892 с. 248), „виробив иншого Хмеля Хмельницького“, ніж яким представив його Костомаров в своїй творі. Куліш мав на меті внести поправки в погляди Костомарова, дати инше освітленне тим фактам, на котрих спиняв ся Костомаров, в котрих він тоді був ще в добрих відносинах і разом працював над виданням актів Хмельниччини. По словам Куліша, на критику Костомарова підбивав його тоді Максимович, але Кулішеви не хотілось критикувати, тільки дати свою конструкцію сеї епохи. Він задумує велику історію України за козацьких часів „проникнутою ідеєю слиянія русскаго народа“, від перших конфліктів з Польщею в XVI в. до поділу її. Історія ся представлялась йому в трьох тригожих трильогах, в котрих першу становила „Історія возсоединенія Руси“, середню історія Хмельниччини, названа ним „Історією отпаденія Руси отъ Польши“, і останню історія пізніших часів „до цариці Катерини і лядської халепи“. Так начеркує Куліш плян сеї праці в листах 1874 р., відкриваючи при тім і провідні мотиви сеї роботи: розв'язати в другій трилозі Хмельницького, як розв'язав уже в „Історії Возсоед.“ К. Острозького, „аби стидно було йому ставити пам'ятник“, і заразом — знищити Костомарова, що, мовляв, як чужошлеменник, органічно був невдібний зрозуміти й відповідно представити українську історію (листи до Хмельчеського, К. Старица 1898, I с. 137 і д.).

Неприхильний осуд, яким стріло українське громадянство „Історію“ возсоединенія“, очевидно, на якийсь час прохолодив сі пляни, і в счовинах своїх друкованих 1885 р. (Новь ч. 13) Куліш навіть покаяв ся прилюдно в своїх замислах на Костомарова. Але три роки пізніше (1888) в московських Чтеніях таки появилсь, рецензовані Карповим, перші томи Кулішевої історії Хмельниччини, перейняті незвичайним завзятем і проти Хмельницького і проти української історіографії (або як він її прозиває — „одичалої въ нашей украинщинѣ Клію“ III. 394), а конкретно — проти Костомарова. Заразом вийшли сі томи й осібю (Отпаденіє Малороссіи отъ Польши 1340—1654, три томи, 1888—9). Але сплутати ні в російських, ні в українських кругах вони не знайшли — хіба в польських. Гострі атаки на Костомарова, тоді вже покійного, викликали неприємне почуте (вираз йому дав напр. Пипи, Історія рус. етногр. III с. 211). Карпов разом з третім томом „Отпаденія“ надрукував в „Чтеніях“ простору статю „Въ защиту Богдана Хмельницкаго“, де оправдував надрукування Кулішевої праці тільки негативною користю, яку вона може мати для розсвітлення Хмельниччини, і т. и.

В межичасі між виходом „Історії возсоединенія“ й „Історією отпаденія“ вийшли ще дві російські праці до історії Хмельниччини, котрі мусимо тут припитувати. Одна — „Польская анархія при Янѣ-Казимирѣ и война за Украину“ Н. Павлицева (1878, друге вид. в Сочиненіях, 1887), робота компліативна, головню на підставі Костомарова й Соловйова, також Шайнохи. Більш претенсіозна була друга книга, що правда — не звернена так гостро проти Костомарова, як Кулішева, але також обрахована на те, щоб розв'язати Хмельницького й змінити загально приняті погляди на нього — себ то костомарівські перед усім. Була се дисертація харківського професора П. Буцінського: „О Богданѣ Хмельницкомѣ“ (1882). Свою працю він мотивував тим, що акти польської метрики моск. архиву загран. справ — між ними кореспонденція Хмельницького, захоплена Поляками під Берестечком, і деякі инші акти того ж

архіву, „які, здається, не попадали в руки ніодного з наших істориків“, кидають зовсім нове світло на особу і діяльність славного гетьмана“, і се нове освітлення мала дату книга Буцінського — перевести нову ревізію діяльності Богдана на підставі сих матеріалів. Одначе сі матеріали, особливо в тій мірі як Іх використав в своїй книзі Буцінський, ніякого перевороту в поглядах на Хмельницького не спроможні були зробити. (Треба одмітити, що на особливо сенсаційну групу сих матеріалів, що в інвентарях архіву загр. справ носять назву „перехоплених Поляками“, і Буцінським були ототожені в „шкатулку листів“, захоплену під Берестечком, звернув увагу сам же Костомаров в своїй статі: „Б. Хмельницькій данникъ отоманскої Порты“, Вѣст. Европы 1878, і можливо, що ся статя дала привід і Буцінському до його книги.)

Головну роль грає, очевидно, принципіальний погляд на особу Богдана. Для Буцінського він багатий пан, Поляк і шляхтич, навіть маїтан по переконанням і звичкам, далекий від усяких національних чи соціальних визвольних мотивів; з чисто особистих причин попавши в конфлікт з польським режимом, він і далі не перестає стояти вповні на ґрунті панських поглядів і в своїй діяльності виявляє самі негати́вні прикмети свого характеру. Все се переводить ся одначе самим примітивним способом, з повною байдужістю до вимог наукового методу. Автор ще раз повертає до апокрифічних відомостей „Історії Русів“ і „Запорозької Старини“, поводить ся з своїми джерелами невзначайно недбало, хибно інтерпретує Іх і т. и.

З убійчою критикою поглядів автора й його наукового методу виступив Антонович—офіціальний рецензент дисертації (в Київ. Старині 1883. II). Рецензія цікава заразом і як одно з небогатих писань, де сей авторитетний історик України висловляв свої погляди на Хмельницького і Хмельниччину. Признаючи в Богдані високі таланти вождя й правителя, він добачав у нього незрозуміння сучасних народніх бажань і заперечував які небудь змагання до української державности. Як вислів київських (українських) наукових кругів, має певний інтерес також статя про Хмельницького покійного тепер Ор. Левицького в книзі „Историческіе дѣятели юго-зап. Россіи“ (1885), написана за Костомаровим. Річ характеристична, що з київських кругів взагалі виійшло сороозмірно дуже мало про Хмельниччину: в Київ. Старині за 25 літ її істнування лише кілька документальних дрібниць, і навіть на відкрите пам'ятника Хмельницькому вона не відкликнулася ніякою значнійшою статєю про славного гетьмана.

Щоб довести сей перегляд до початків ХХ в., треба згадати ще П т. „Історії запорожскихъ козаковъ“ Еварницького (1895). Хмельниччині присвячено тут тільки оден розділ, трохи більше як аркуш друку, компілятивного характеру. Чимало присвятив він уваги історії Хмельниччини у вступнім викаді своїм: „Главнійшіе моменты изъ історіи запорожскаго козачества“ (Рус. Мысль, 1897, I), але історія її оповідає ся по Величку (див. мою рец. в XXVI т. львів. Записок). Натомість з принципіального погляду певний інтерес мали загальні погляди на сю епоху, висловлені Антоновичом в його „Бесідах про козацькі часи“ (1897), і в кувилейній промові 1898 р. (опублікованій одначе тільки в режюме). Наукове тов. ім. Шевченка з нагоди сього ж 250-літнього ювілея Хмельниччини видало спеціально присвячену Хмельниччині збірку (т. XXIII—XXIV Записок), між иньшим з мою статєю (Хмельницький і Хмельниччина, видана потім і осібно, 1901), студією С. Томашівського „Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.“, згаданою вище

збіркою сучасних віршів про Хмельниччину, зібраною й обробленою пок. Франком, і т. ин. Але ця збірка по духу вжахеться вже з літературою Хмельниччини останніх десятиліть, до котрої перейду слідом, а тепер мушу сказати ще про Хмельниччину в історіографії польській. Розвій літератури про неї в історіографії українській і російській я оглянув всуміж, бо діяльність істориків часто переходила з одної до другої й перепліталась тісно,—польська ж історіографія стояла більш відокремлено.

Довгий час однак тут і не можна було одмітити ніякої важнішої праці для цієї епохи. Невиданою зісталась історія Радзівільського—її знав і користувався нею Маркович, але різні поліцейські прикраси, які впали на сімю Радзівільського за сю історію (про них оповідає Костомаров, Литер. Наслідіє с. 57), мабуть мали своїм наслідком, що далі про сю історію й слух загинув—мині принаймні не довелося стрінути ближчих відомостей про неї. Загальніші праці як К. Kwiatkowski *Dzieje narodu polskiego za panow. Wladyslawa IV (1823)*, Baliński *Dzieje panowania Jana Kazimierza od r. 1656 (1846)*, не дали нічого важного для історії Хмельниччини, так само як і пізніші *Dzieje gzeszyprospolitej polskiej* Морачевського (в VII томі, 1853, доволі багато уділено місця Хмельниччині), або *Dzieje Polski* Шуйського (III, 1864).

Поява „Б. Хмельницького“ Костомарова викликала цікаву статтю Єжа-Мілковського в львівській часоп. *Dziennik literacki* (1861). Не дуже входячи в фактичну сторону праці, він головню виступав против провідних гадок Костомарова, доказуючи, що Русь не можна противставляти Польщі, що Хмельниччина була конфліктом соціально-економічним, боротьбою з шляхецтвом і т. и. — погляди взагалі дуже поширені в польських кругах.

Чотири роки пізніше з'явилася рец. Шайнохи. Він дуже вдарив на некритичність твору Костомарова, але zarazом—всупереч Мілковському—закидав брак всякої провідної гадки, повний індіферентизм, і ще більше—недостачу артизму і всякого темпераменту в викладі: „*żadna iskra dowcipu, żadne uderzające porównanie lub dostrzeżenie nie strzeli w dzieło . . . Dzieje te płyną jak cicha, leniwa rzeka, po której żadna fala nie plusnie nad powierzchnią, żaden promień słońca nie odbije się na falach rozganych*“ (Czas, 1865, передр. в IV т. збірки *Szkice historyczne*). Шайноха мав до певної міри право се казати: він писав се, коли вже були надруковані його статі, видані того ж 1865 р. особно під назвою *Dwa lata dziejów naszym* (друковались з початку в *Bibl. Warszaw.*, 1862—3). Другий том цієї праці містив історію війни 1648 р., написану живо, талановито і з різко переведеною антишляхецькою тенденцією. Як я вже сказав (с. 196), Хмельницький для Шайнохи був зрядом суду божого над еґоїстичною, отяжелою польською шляхтою, що не послухала лицарських покликів Володислава. Праця III була також свободніша від апокріфічного елемента, ніж твір Костомарова—хоч повною свободою таки не могла похвалитись (навіть від Величкових апокріфів вона не була чиста), а при тім мала й свої хиби—не мала напр. ніяких цитат, та й провіденціальне освітлення цілої історії не причинялось теж до її наукової вартости.

Більш для куріозу, а в тім—і як певний симптом польських настроїв на Україні, згадаю сільветку Падурри, Bogdan Chmielnicki, надруковану в одній з львів. часописей в 1874 р. і потім включену в його *Ruśma*—повну ріжних фантазій, в котрих деякі знайшли однак місце і в новітній

польській „монографії“ Р. Гавронського. Але в тім же часі, від р. 1873 почавши, в львівській же час. *Przewodnik nauk. i literacki* почали виходити писання иншого калібру—студії Л. Кубалі в часів Яна-Казимира, зібрані потім разом в два томи п. заг. *Szkice historyczne* (1880—1, четверте вид. 1901). Значна частина їх безпосередно входила в історію Хмельниччини (*Obleżenie Lwowa w r. 1648, Obleżenie Zbaraża i pokój pod Zborowem, Bitwa pod Beresteczkiem, Krwawe swaty, Wyrzawa żwanienska*). Студії гарні, солідно і досить об'єктивно зроблені, по часті на підставі невиданих джерел. Про їх продовження—третю серію, що стала виходити після 1900 р., скажу ще низше, тепер хочу покінчити з літературою минулого століття. І вже небогато вісталося тут одмітити чогось важнішого.

Старий знавець української кольонізації Едвард Рудіковський в варшавськ. вид. *Słownik geograficzny* (т. IX, 1890) під формою статі про Суботів дав невеличку, але інтересну біографію Хмельницького, за якою потім пішов А. Ролле в своїх статях про приватне життя гетьмана. Пожемика Куліша-Карпова викликала інтересну статю Корсона *O Chmielnickim sądu Kulsiza i Karpowa* (*Kwartal historycz.* 1892), де він висловляє власні погляди на Хмельницького, його характер і політику, її мотиви й змагання. В 1893 р. вийшли згадані начерки А. Ролле: *Kobiety na dworze Czehryńskim* (*Biblioteka warszawska*, 1893, кн. VII і далі)—проба блище вийти в інтимне життя гетьмана—інтересна, хоч написана більш белетристично, ніж документально; за життя авторови не вдалося докінчити свою роботу, і частина її вийшла вже по його смерті п. в. *Chmielnicki w Czehrynie* в часоп. *Przegląd Polski* (т. 119. 1896, лютий). В 1895 р. зявила згадана вище (с. 197) цінна студія Чермака про воєнні пляни Володислава, що вводила в перші початки Хмельниччини.

В двох останніх десятиліттях ся богата й интересна, не тільки з чисто історичного, а і з суспільного погляду література, в якій так сильно і симптоматично відбивались різні політичні й національні змагання й орієнтації дослідників українських, російських, польських, оживилась ще більше, збагативши ся цілим рядом праць, які з різного становища і з різних сторін підходили до Хмельниччини, чи то стараючи ся збагатити фактичний матеріал для її пізнання, чи то пробуючи дати їй нове освітлення. Вихідним моментом їх можна прийняти 250-літє великого повстання 1648 р., що означило ся згаданою ювілейною промовою Антоновича, ювілейним збірником Наукового тов. львівського і виданням галицьких актів Хмельниччини в його „*Жерелах*“, за котрими потім пішов мій проєкт корпусу матеріалів до історії козащини—на жаль здійснений тільки в часті (т. VIII і XII *Жерел*).

Др. Кубаля поновив свої студії над Хмельниччиною (*Zajęcie Kijowa przez Moskwę w r. 1654 i zatarg prawosławnej cerkwi ruskiej z patriarchem moskiewskim*, 1901, *Przysięga w Pereislawiu i staty B. Chmielnickiego*, 1904, *Zaprzeczona krajina*, 1907) і вінчав їх виданкою 1910 р. суцільною історією придучення України до Москви і польсько-московської війни (*Szkice historyczne, serja trzecia, Wojna moskiewska r. 1654—1655*). По мысли автора вона мала послужити першою частиною історії „семилітньої північної війни“ 1654—1660 рр.: друга частина її вийшла в переддень війни—*Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656* (*Szkiców histor. serja IV*, без року).

Др. Кордуба дав ряд розвідок і матеріалів по історії дипломатії Хмельниччини (Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р., в львів. Записках

т. 78, 1907, Проба австрійського посередництва між Хмельницькими і Польщею, таже т. 84, 1908, Боротьба за польський престіл по смерті Володслава IV, в Жерелах т. XII, 1911).

Ів. Каманин паралельно з публікуванням матеріалів до Хмельниччини присвятив їй ряд розвідок і заміток, котрі маю нагоду нераз згадувати при тексті; останні мий звісні: Походження Б. Хмельницького в кн. Записках т. XII, 1913. Участь южно-руського населення въ востанні Богдана Хмельницького въ т. IV части III Архива ЮЗР., 1914, і Договори Б. Хмельницького съ Польшею, Швецією и Россією въ II т. Сборника кiev. ком., 1916.

Ів. Франко в своїх Студіях над українськими піснями (див. вище с. 207) забрав ся до розсліду легендарної Хмельниччини, але через свою недугу не міг допровадити до якихось позитивних результатів.

З загальних праць більші або менші розділи присвятили Хмельниччині курси історії України і Росії сих років: мій „Очеркъ історії українського народа“, 1 вид. 1904, Ол. Єфименкової „Історія українського народа“, 1906, Ллоайського „Історія Росії“ т. V, 1905, М. Н. Покровського „Русская історія“, т. III, 1911.

До суцільного оброблення Хмельниччини взяв ся Фр. Равіта-Гавронський—1906 р. випустив він перший том п. т.: Bohdan Chmielnicki do elekcyi Jana-Kazimierza, а 1909 вийшов другий і останній: B. Chmielnicki od elekcyi Jana Kazimierza do smierci. Джерелового матеріалу, особливо нового, автор до сеї праці приніс небагато, очевидно—його завданням було дати своє освітлене Хмельниччині й її головному героєви. Становище автора до крайности неприхильне Хмельниччині, Хмельницькому і цілій козаччині, яку він вважає елементом виключно руйним—зібранням всіх негативних сторін немилої йому української стихії. Заразом дуже різко вдаряє він на українську історіографію, особливо на Костомарова, котрому закидає тенденційне й агітаційне фальшованне історії. Сам одначе не грішить ні трохи ні об'єктивністю ні точністю і критичністю, уживаючи й апокріфічного елементу, де він йому подобаєт ся, і більш ніж свобідно поводячи ся з своїм матеріалом. Коли я ширше спиняюсь над сею зовсім слабою з наукового і несамодію з літературного погляду працею, то роблю се годовно з огляду на те признание, яке вона при тім усім знайшла в польських кругах,—нагорожена премією краківської академії наук! . . .

Повним контрастом до неї явилась польська студія Вячеслава Липинського Stanisław-Michał Kryczewski, разом з кількома меншими статями уміщена нині в збірнику Z dziejów Ukrainy, 1912. Праця ся інтересна і з чисто наукового становища, бо порушує досі мало освітлене питання про участь шляхти в Хмельниччині і вплив на її політичний характер, і спиваючись на визначніших шляхетських учасниках, вносить чимало нового і користного в студіюванне доби. Але особливу увагу звернула вона на себе як відгомін старої традиції—як голос нащадків тої шляхти, що в конфлікті козаччини з польським режимом стала по її стороні. Останніми часами автор приступив до нового оброблення свого матеріалу, випустивши в 1920 р. книгу: Україна на переломі, 1657—1659, як т. III своїх „Студій“ і заповів як II т. нове виданне студій про участь шляхти в Хмельниччині і Стан. Кричевського.

Апольгетичний, а навіть ентузіастичний характер що до Хмельниччини і особливо самого Хмельницького мала також нинішня праця з тих літ—С.

Томанівського „Перший похід Богдана Хмельницького в Галиччину. Два місяці української політики 1648 р.“ (в VI т. Жерел і осіб, 1913).

Прихильником політичних завдань Хмельниччини виступив також і І. Робенфельд в праці: Приєднання Малоросії къ Росії (1654—1793), 1915, в розділі присвяченім її політичним здобуткам; що до наукового свого переведення праця одначе стоїть не високо, бо не орієнтуєть ся в джереловім матеріалі.

Таке оживлення студій над Хмельниччиною, очевидно, має всі шанси відновитись ще раз з відновленням більш сприятливих для наукових занять обставин, і дати ще багато нового і цінного для зрозуміння сеї доби, для котрої наука далеко ще не розпоряджує всім потрібним. І на сю свою працю я дивлюсь тому тільки як на ступінь до тої історії Хмельниччини — очищеної від кори леґенди і уруженої всім науковим матеріалом, який зістав ся нам в спадку, — а може бути результатом тільки дуже інтенсивної колективної роботи. Уважливий читач помітить, яку непропорціональну частину праці мусів я віддати очищенню Хмельниччини від хашів леґенди і тій передвступній роботі над необробленим науково матеріалом, яка властиво повинна бути уділом студій приготовчих.

Зміст ¹⁾

„Золотий спокій“	3
Український колонізаційний похід на схід	41
„Початок і причина війни Хмельницького.“ Українське громадянство перед Хмельниччиною	79
Повстання Хмельницького	140
Весняна війна 1648 р.	174
Примітки	196

¹⁾ Докладний зміст всіх трьох частей VIII тому при 1 часті 2 видання.

0160114

DM PO, - aut

UX 001 187 842

PLEASE RETURN TO
ALDERMAN LIBRARY

DUE

10/1/23/91

DUE

